De mannen achter De Standaard

Geschiedenis van een antirevolutionair dagblad

J.A.J. Prast

bron
J.A.J. Prast, *De mannen achter De Standaard. Geschiedenis van een antirevolutionair dagblad*. Z.n. [bravenewbooks.nl], z.p. [Amsterdam] 2018

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/pras001mann01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

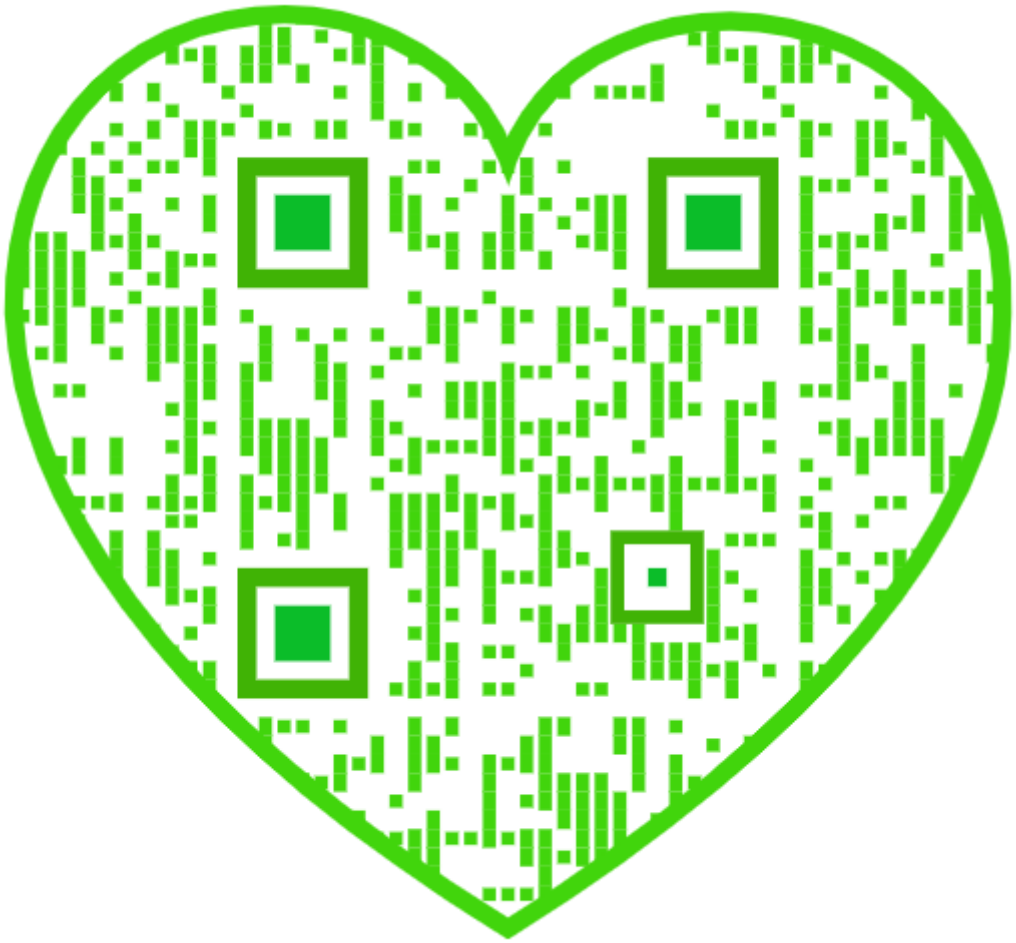

A°. 1886 VIJFTIENDE JAARGANG. N°. 4243

DE STANDAARD

Vrijdag 15 Januari.

De Standaard, 15 januari 1886 (bron: Koninklijke Bibliotheek)

Gebruikte afkortingen

In de voetnoten zijn de vindplaatsen van het geraadpleegde archiefmateriaal tussen rechte haken gezet en als volgt afgekort:

AC	Archief T. Cnossen, Algemeen Rijksarchief te Leeuwarden
ASL	Archief jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman, Algemeen Rijksarchief te Den Haag
AV	Archief R.C. Verweyck, particuliere collectie te Amsterdam
GA	Gemeente-Archief te Amsterdam
KA	Archief A. Kuyper, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Vrije Universiteit te Amsterdam
SA	Archief De Standaard, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Vrije Universiteit te Amsterdam
VBBB	Uitgeversarchief van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels te Amsterdam

Zie voor een nadere beschrijving van deze archieven en een opgave van de notatie, gebruikt om de vindplaats binnen de betreffende collectie aan te geven, de ‘Verantwoording’ aan het einde van dit boek.

In tekst, citaten en voetnoten worden rechte haken eveneens gebruikt voor opmerkingen, weglatingen, aanvullingen en verduidelijkingen van de auteur.

Tenzij anders wordt aangegeven staan cursiveringen in de weergave van bronnenmateriaal voor onderstreepte of gecursiveerde passages in het originele document.

‘Na de kerk komt de pers, een soort middenpersoon, of, wil men, niet officieele tolk tussen natie en overheid. Immers, fluistert die tolk dag aan dag van een politiseeren buiten den Christus, een afgaan op eigen inzicht, en een voor het hoofd stoten van Gods Woord, dan neemt hierdoor ongemerkt de gevoeligheid van de consciëntie der overheidspersonen op dit stuk af, en krijgen ook zij “het dolen lief op eigen paden”. Maar staan er in die pers organen op, die de belijdenis van Gods Woord weer aandurven, de beginselen van dat Woord op politiek terrein weer aanbevelen, en volk en vorst op hun gehoudenheid aan de Goddelijke ordinantiën wijzen, - dan wordt almeer de consciëntie der overheidspersonen eerst gestooten, straks geprikkeld, en komen ook in hun overleggingen de ordinantiën Gods weer tot macht.’

‘Er moet een pers zijn, niet om te woelen in eigen ingewand, maar om eendrachtiglijk den tegenstander af te slaan en het eigen bolwerk te sterken. [...] En die pers moet [...] in contact staan met de politieke leiders der partij, die, wetende wat niet ieder weet, de richting hebben aan te wijzen waarin de actie moet loopen.’

- Abraham Kuyper, *Ons Program* (1879)[1]

Inleiding

In 1879 verschijnt bij de Amsterdamse uitgever J.H. Kruyt de antirevolutionaire beginselverklaring *Ons Program* voor het eerst in boekvorm.[1] In meer dan dertienhonderd dichtbedrukte pagina's brengt de auteur van het program, dr. Abraham Kuyper, 'de klokkenist der kleine luyden'[2], zijn christelijk-historische visie op politiek en samenleving tot uitdrukking. *Ons Program* is een klaroenstoot voor Kuypers reformatorische achterban en een schot voor de boeg van zijn politieke tegenstanders, vooral liberalen, conservatieven en rooms-katholieken. Het document laat tot in detail uitkomen dat de antirevolutionaire staatkunde alle terreinen van het openbare leven bestrijkt, met inbegrip van de pers. Het is daarbij geen toeval dat het lijvige boekwerk is opgebouwd uit afleveringen die in de jaren vóór 1879 reeds een plaats hebben gevonden in de eigen periodieken van de antirevolutionaire richting, en wel in het bijzonder in haar paradepaardje, het dagblad *De Standaard,* waarvan Kuyper de hoofdredactie voert.

Met de oprichting van een eigen dagblad in 1872 was een belangrijke, zo niet beslissende stap voorwaarts gezet op de lange weg naar de eenwording en machtsontplooiing van een kerkelijke en maatschappelijke groepering, die weliswaar tekenen vertoonde van een groeiend zelfbewustzijn, maar die nog te vaak de middelen miste om elkaar te vinden en van de buitenwereld erkenning af te dwingen. 'De Christelijk-historische richting werd, zoolang ze geen eigen blad bezat, wijl men haar niet kende, miskend. Men had goedgevonden, ons den volke voor te stellen als een ontevreden hoop van lichtschuwe zonderlingen, die, een drietal eeuwen bij hun tijd ten achter, de gezworen vijanden waren van vrijheid en volksontwikkeling,' zo herhaalt Kuyper in *Ons Program* de woorden, door hem in 1873 geschreven in een hoofdartikel ter gelegenheid van de eerste verjaardag van *De Standaard.*[3]

1 Bij de twee passages uit *Ons Program*, weergegeven op pagina 11: De eerste alinea bestaat uit één fragment uit §37 ('Kerk en Pers'), de tweede alinea bevat twee fragmenten uit §318 ('Pers. Kiesverenigingen. Centraal-bureau').

2 J. Romein & A. Romein, 'Abraham Kuyper, 1837-1920. De klokkenist der kleine luyden', in: *Erflaters van onze beschaving*, Amsterdam 1977 (7e dr.), 747-770.

3 Kuyper, *Ons Program*, 20. 'Antirevolutionair' en 'Christelijk-historisch' zijn volgens *Ons Program* (24-27) 'woorden van bijna gelijke beteekenis': 'De richting die we voorstaan, draagt twee namen. Ze wordt of de "antirevolutionaire" óf de Christelijk-historische genoemd, al naar gelang men het oog vestigt op wat ze bestrijdt, of wel uit wil drukken wat ze beoogt.'

Nadat de gereformeerde orthodoxie zich in de loop van de negentiende eeuw binnen (en sinds de Afscheiding van 1834 ook buiten) de hervormde kerk steeds meer als een eigengereide, in toenemende mate ook militante beweging was gaan gedragen, vormde een eigen krant een belangrijk wapen om op het vlak van politiek en samenleving de verlangens van een heel volksdeel tot gelding te laten komen. Vriend en vijand zijn het er altijd over eens geweest dat *De Standaard*, in feite het eerste en invloedrijkste partijdagblad[4], in dit opzicht een rol van betekenis heeft gespeeld in de Nederlandse geschiedenis van het laatste kwart van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw.

Te vreemder moet het dan ook heten dat de geschiedenis van deze krant nauwelijks de aandacht heeft gekregen die haar toekomt. Wie wat over het verleden van *De Standaard* wil weten, moet zijn kennis opdoen uit verspreide geschriften die in het merendeel van de gevallen andere hoofdstukken uit de geschiedenis van de protestants-christelijke wereld of van de Nederlandse journalistiek behandelen. Historici en andere belangstellenden hebben *De Standaard* wel veel gebruikt als bron om te weten te komen hoe antirevolutionairen in een bepaalde periode over de wereld dachten.[5] Terwijl echter van de meeste grote dagbladen van de andere volksdelen uit dezelfde tijd de geschiedenis wel is geschreven, ontbreekt tot dusver een dergelijke studie over *De Standaard.* Meer in het algemeen kan trouwens worden gesteld dat de ontwikkeling van de protestants-christelijke pers in de negentiende en twintigste eeuw door historici nog onvoldoende in kaart is gebracht, alhoewel deze achterstand geleidelijk wordt weggewerkt.[6]

Eén verklaring voor de stand van de geschiedschrijving omtrent *De Standaard* luidt dat de krant wel eens het slachtoffer kan zijn geworden van het eigen succes. Opgericht als *middel* tot een bepaald doel, 'het bewerken van den volksgeest in Christelijk nationalen zin'[7], heeft de krant *op zichzelf* naderhand vrijwel nooit in het middelpunt van de belangstelling gestaan. Alleen bij

4 M. Schneider & J.M.H.J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, Baarn 1979, 223.

5 Zie bijvoorbeeld D. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden*, diss. Rijksuniversiteit te Groningen, Alphen a/d Rijn 1980; en P.A. Bergwerff, 'De Standaard en de Doleantie, in: *Doleantie-Wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886*, Haarlem 1986, 299-330.

6 Zie bijvoorbeeld J. Wieten, *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander*, diss. Universiteit van Amsterdam, Kampen 1986. Andere studies zijn in voorbereiding (onder meer over het tijdschrift *De Reformatie*).

7 Aldus wordt in de statuten het doel omschreven van de Heraut-Vereeniging (opgericht in oktober 1870), die aanvankelijk als uitgeefster van De Standaard is opgetreden; zie: *Gedenkboek. Opgedragen door het feestcomité aan Prof. Dr. A. Kuyper bij zijn vijf en twintigjarig jubileum als hoofdredacteur van De Standaard, Amsterdam 1897*, 23.

zulke feestelijke gebeurtenissen als het vijfentwintigjarig bestaan in 1897 stond men even stil bij de betekenis van de krant. Maar zelfs deze gelegenheid stond overigens geheel in het teken van het huldebetoon aan de verpersoonlijking van het succes van *De Standaard* (en van de antirevolutionaire richting als geheel), de eveneens jubilerende hoofdredacteur Kuyper. Het beeld dat hij daar gebruikte voor *De Standaard* als een *instrument,* is de krant sindsdien blijven achtervolgen: 'mijn *Standaard* is mij nooit iets anders geweest dan een paard, dat ik bereed, om den eindpaal van den weg des te sneller te bereiken, en in dien eindpaal lag mijn levensdoel.' *De Standaard* werd door de uitdrukkelijke belijdenis van Gods Woord geacht de antirevolutionairen en het liefst het hele Nederlandse volk te brengen tot het aanvaarden van de goddelijke ordinantiën op alle terreinen van het leven.[8]

Om nog een andere reden is de bovengenoemde uitspraak veelbetekenend. Kuyper heeft het, overigens niet zonder reden, over 'zijn' *Standaard.* Maar ook al kon niemand zich op een inniger band met de krant beroepen, feit is ondertussen dat *De Standaard* niet alleen het werk van zijn hoofdredacteur was. Elders heb ik laten zien dat Kuyper als 'veldheer' - hij hield van dit soort militaristische metaforen[9] - de marsroute van de krant uitstippelde en, als hij er tijd voor had, op de stipte uitvoering daarvan tot zeurens toe toezicht hield, maar het in de praktijk van alledag verder aan zijn 'calvinistische voetvolk' overliet om het blad draaiende te houden.[10] En hoe kon het ook anders, gezien de inspanningen die het maken van een dagblad vergt en de drukke activiteiten die de gevierde antirevolutionaire leidsman op vele andere terreinen had?

Maar toch gold (en geldt) Kuyper en Kuyper alleen binnen de eigen gelederen én daarbuiten als verpersoonlijking van *De Standaard.* 'Dit is *te* merkwaardiger,' merkte de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* bij de herdenking in 1897 al op, 'omdat Dr. Kuyper waarschijnlijk minder dan éénig hoofdredacteur van een Nederlandsch dagblad zich met den geheelen inhoud zijner courant bemoeit.' En met een uithaal naar de afkeer die de antirevolutionairen gevoelden jegens de liberale opvatting van het vrije individu, lijkt de schrijver van deze kritische lofprijzing in de *NRC* tussen de regels door te willen waarschuwen voor het gevaar dat de verpersoonlijking van *De Standaard* in de figuur van Kuyper tot *persoonsverheerlijking* uitgroeit: 'Heeft in de laatste tientallen jaren het individualisme zich sterk ontwikkeld in de literatuur, in de journalistiek heeft het zich sterker dan

8 Idem, 67.
9 Romein & Romein, *Erflaters*, 765.
10 J.A.J. Prast, 'De mannen achter De Standaard bleven onderbelicht. Kuyper, de afwezige hoofdredacteur', in: *VU-Magazine*, jrg. 14, nr. 8, september 1985, 308-313.

ooit ontwikkeld juist met Dr. Kuyper.'[11]

Voor dit soort openlijk geventileerde waarnemingen lieten de verhoudingen in het antirevolutionaire kamp echter geen ruimte. De 'mannen achter *De Standaard'* hadden na vijfentwintig jaar van niet geheel onproblematische samenwerking met hun hoofdredacteur - zoals de navolgende hoofdstukken zullen leren - genoegen te nemen met een kort, geschreven dankwoord, dat na de huldiging op de redactie werd bezorgd.[12]

Omdat dus, mede door toedoen van Kuyper, zijn medewerkers bij *De Standaard* in gedenkboeken en jubileumnummers grotendeels in de schaduw zijn gebleven, is de figuur van de hoofdredacteur zo goed als allesbeheersend in het beeld van de eerste decennia van het bestaan van de krant. Voor zover de geschiedschrijving (meestal van eigen, antirevolutionaire huize) zich met *De Standaard* heeft beziggehouden, heeft zij deze vertekening van de historische werkelijkheid niet voldoende gecorrigeerd. Kenners van de gereformeerde geschiedenis hebben Kuypers autobiografische uitspraken vaak al te goedgelovig voor betrouwbaar gehouden. Dit tekent het beeld van *De Standaard* dat voortleeft in het collectieve geheugen van zijn achterban en andere belangstellenden.[13]

Een derde en laatste reden voor de gebrekkige belangstelling die men heeft vertoond voor de geschiedenis van *De Standaard*, is de wellicht ontmoedigende aanblik van de bronnen. Vanwege de genoemde redenen heeft men hier nooit ver naar gezocht, hoewel er met enig speurwerk meer materiaal te vinden moet zijn geweest. Het archief van de krant en de desbetreffende dossiers uit de nalatenschap van Kuyper, tezamen doorgaans voor zo ongeveer de enige directe getuigen van het gebeuren achter de schermen bij *De Standaard* gehouden, bevatten op het eerste oog geen uitbundige hoeveelheid aan bruikbare documenten. Temidden van zulke stukken als contracten en kladbriefjes met schijnbaar onbetekenende berekeningen is het makkelijk de grote lijn van de geschiedenis van de krant kwijt te raken. Om de geschiedenis van *De Standaard* te reconstrueren is het zaak in andere archieven stukjes van de grote legpuzzel te zoeken. Dusdoende kan een historicus al puzzelend het verhaal van de krant onder zijn han-

11 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 31 maart 1897. Geciteerd in *Gedenkboek 1897*, 110-111. De antirevolutionaire leider wees de beschuldiging van 'Kuypervergoding' echter bij voorbaat van de hand (idem, 60).

12 Kuyper aan Baarbé e.a., d.d. 3 april 1879 [AV]. Verg. Prast, 'De mannen achter De Standaard', 308.

13 J. Stellingwerff, 'Het arcanum van Abraham Kuyper', in: *Geboekt in eigen huis. Werken van Abraham Kuyper aanwezig in de bibliotheek van de Vrije Universiteit*, Amsterdam 1987, 28-29. Verg. J.A.J. Prast, 'Een dominee die nooit voorbijgaat. De veranderende opvatting over Abraham Kuyper', in: *NRC Handelsblad*, 31 oktober 1987, Zaterdags Boekenbijvoegsel, 1-2.

den gestalte zien krijgen.

Een krantengeschiedenis

Het verhaal van de krant zelf, dat is precies wat in dit boek centraal staat. De eigenaardigheden van de beeldvorming omtrent de geschiedenis van *De Standaard* geven enig uitsluitsel over de betekenis die men aan deze krant heeft toegekend. Met dit gegeven heeft de historicus rekening te houden, maar het mag niet het enige zijn wat zijn blik richt. Het verhaal van *De Standaard* zelf is tot dusver onder het stof van de geschiedenis blijven liggen, juist omdat historici - om aan Kuypers beeldspraak vast te houden - bij alle aandacht voor de ruiter en zijn 'eindpaal' het paard uit het oog hebben verloren, ook in de periode nadat de antirevolutionaire voorman door ouderdom gedwongen (en niet zonder tegenzin) de touwtjes uit handen had moeten geven aan een nieuwe generatie antirevolutionaire leiders. Niet alleen heeft dit een vertekend beeld van het feitelijk gebeuren bij *De Standaard* opgeleverd, historici hebben ook de kans laten lopen om vanuit de geschiedenis van deze krant de ontwikkeling van de antirevolutionaire richting te belichten. De inspanningen van de vele betrokkenen bij de krant werpen namelijk ook licht op de manier waarop deze richting zich in verschillende stappen organiseerde en welke botsingen van karakters en belangen hierbij optraden.

Dit boek beoogt tot op zekere hoogte in deze manco's te voorzien. Om het verhaal van *De Standaard* tot zijn recht te laten komen, kijk ik niet in de eerste plaats naar de inhoud van de krant, maar naar datgene wat zich achter de schermen bij de krant heeft afgespeeld, van de bijdrage van redactie en medewerkers tot en met de pogingen de uitgave van het dagblad op een gezonde bedrijfseconomische leest te schoeien. Ter vermijding van misverstand zij hier onmiddellijk aan toegevoegd: echter zonder het bestaansrecht van de krant vanuit enig winstoogmerk te beoordelen. Zoals Van Kaam terecht heeft benadrukt[14] en de volgende hoofdstukken nog ruimschoots zullen doen uitkomen, voor *De Standaard* als ideëel persorgaan telde eerst het beginsel en in mindere mate het geld, hoewel een rendabele uitgave uiteindelijk wel een voorwaarde was voor het voortbestaan van de krant.

Gaan wij ervan uit dat de geschiedenis van een krant zich tegelijkertijd op verschillende ontwikkelingslagen afspeelt, dan valt in het geval van *De Standaard* op dat deze aan de 'buitenkant', op het niveau van inhoudelijke

14 B. van Kaam, 'De Standaard en het kapitaal', in: *VU-Magazine*, jrg. 1, nr. 5, januari 1972, 23-24.

deelname aan de politiek-maatschappelijke en kerkelijke strijd, meer aandacht heeft gekregen dan aan de 'binnenkant', dat wil zeggen op het vlak van het dagbladbedrijf en de daarbij betrokken mensen, een project van een groep mensen die ik gezamenlijk 'de mannen achter *De Standaard*' noem (van de medewerking van vrouwen aan de totstandkoming van het blad is uit de bronnen niets bekend). Aandacht voor dit aspect van een krant is onontbeerlijk voor een goed begrip van het gebeuren op andere niveaus.[15]

Deze gedachtengang is leidend geweest bij het onderzoek dat ten grondslag ligt aan dit boek. Voorop staan altijd twee vragen: *Wie* droegen, direct of indirect, bij tot het maken van het dagblad *De Standaard*? En: *Hoe* ging het maken *De Standaard* in zijn werk? Een aanvullende vraag, die zich goed laat stellen, is vergelijkenderwijze: Hoe verhield zich de stand van zaken bij *De Standaard* tot die bij andere kranten uit dezelfde periode? Omdat men de betekenis van *De Standaard* echter niet alleen kan af lezen uit de bedrijfsvoering van de krant[16], kan het antwoord op al deze vragen niet meer om het lijf hebben dan het 'karkas' van deze studie, dat zijn aankleding krijgt in de verbindingen die worden gelegd naar de inhoud van de krant en naar de politiek-maatschappelijke en kerkelijke ontwikkelingen in de bestudeerde periode.

Het tijdvak waartoe het onderzoek voor dit boek zich primair uitstrekt, betreft de voorgeschiedenis van *De Standaard* sinds het begin van de negentiende eeuw alsmede de eerste vijftien bestaansjaren van de krant, van de oprichting in 1872 tot en met het jaar 1887. In de epiloog wordt het verhaal van de krant van het eind van de negentiende tot in de eerste helft van de twintigste eeuw in vogelvlucht geschetst. De nadruk op de negentiende eeuw is niet willekeurig. Aan de oprichting van de *De Standaard* gaat een periode van tenminste vijftig jaren van discussiëren en proberen, en vallen en opstaan, vooraf. Mr. Guillaume Groen van Prinsterer, de eerste leidersfiguur die de antirevolutionaire richting kende, onderkende al vroeg het belang van een eigen publicatie om het gereformeerde volksdeel te mobiliseren. Het jaar 1887 markeert, in een grotere historische context bezien, de overgang van de voltooide inwendige organisatie van de antirevolutionaire richting naar haar externe, nationale taakstelling. In 1886 had, zoals Stellingwerff opmerkt, Groens opvolger als leider van de antirevolutionaire richting, Abraham Kuyper, zijn 'eerste program' uitgevoerd: het oprichten van een eigen weekblad (*De Heraut),* een eigen dagblad en een eigen politieke partij, het stichten van een eigen, Vrije Universiteit en van een eigen (voorlopig

15 H.J. Scheffer, 'De dagbladondernemer in de negentiende eeuw', in: *Massacommunicatie*, 10 (1982), 235.

16 Schneider & Hemels, *De Nederlandse krant*, 223.

nog ‘dolerende’) kerk voor de gereformeerden. Een jaar later zette hij zijn ‘tweede program’ in, dat de kleine luyden tot op het niveau van het landsbestuur zou brengen.[17]

Bij *De Standaard* vond in het jaar 1887, niet toevallig, ook een ingrijpende verandering plaats. Kuypers naaste medewerker van het eerste uur, J.H. Kruyt, die in 1874 De *Standaard* voor een financiële ondergang had behoed en de krant sindsdien als directeur-uitgever draaiende had gehouden, maakte plaats voor een opvolger, J.A. Wormser. De ‘officiële’ geschiedschrijving heeft de precieze reden van deze wisseling van de wacht altijd zorgvuldig in de archieven begraven laten liggen. Dat Kruyt zich om gezondheidsredenen terugtrok, is in ieder geval maar één deel van de waarheid. Want in feite stuurde Kuyper, achter de rug van Kruyt om, via een aantal andere medestanders aan op een vertrouwensbreuk.

Toen na de grote aanloopverliezen van de eerste jaren andere geldschieters het hadden laten afweten, had Kruyt de uitgave in de periode 1874-1887 voor eigen rekening en risico gesaneerd en geprofessionaliseerd. Behalve directeur-uitgever was Kruyt hierdoor in 1880 ook *eigenaar* geworden van de krant. Kuyper wilde *De Standaard* uiteraard behouden voor zijn gereformeerde zaak. Hij rook echter onraad toen Kruyt niet met de Doleantie meeging, maar aan de hervormde zijde bleef. In de strijd om het beginsel op het kerkelijk vlak en om de maatschappelijke macht, onder meer via *De Standaard,* maakte Kuyper bij de krant welbewust een slachtoffer onder één van zijn meest toegewijde medewerkers. Voor *De Standaard* betekende Kruyts vertrek niet alleen een breuk in de organisatorische continuïteit; nadat hij was uitgekocht, moest ook de financiële basis van de krant opnieuw worden opgezet.

Er is een tweede reden waarom de nadruk op de vroege geschiedenis van *De Standaard* in de negentiende eeuw belangrijk is; in deze periode hebben namelijk de cultuur en de routines van het dagblad zich gevormd. Zoals in de epiloog zal blijken, hebben deze, niettegenstaande pogingen tot modernisering, tot ver in de eerste helft van de twintigste eeuw een stempel gedrukt op de verdere ontwikkeling van de krant. *De Standaard* was in de eerste plaats een ‘journal d'opinion’, zijn hoofdredacteur een partijpolitieke commentator en leider van het staatkundige gedeelte; in dit opzicht bleef de krant tot lang na het vertrek van Kuyper worstelen met diens schaduw.

17 Stellingwerf, ‘Het arcanum’, 30.

Bronnen

De geschetste onderzoeksaanpak is niet zonder gevolgen gebleven voor de omgang met de geraadpleegde bronnen. Het archief van *De Standaard,* en de desbetreffende dossiers in het Kuyper-archief (beheerd door het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aan de Vrije Universiteit in Amsterdam) mogen dan niet omvangrijk ogen, maar zij bevatten voor een historicus wel degelijk een schat aan bruikbaar materiaal. Ik heb alle relevante stukken, hoe onaanzienlijk ook, geprobeerd te laten spreken. Wie zich een beeld wil vormen van wat er achter de schermen van *De Standaard* is gebeurd, moet het geduld opbrengen om al het materiaal, inclusief contracten, balansen, kladbriefjes, kattebelletjes in telegramstijl, nauwelijks leesbare opmerkingen in de marge van stukken, ontwerpen voor rapporten en wat dies meer zij, letterlijk te *spellen.*

Maar het bronnenmateriaal over de geschiedenis van *De Standaard* bleek uitgebreider te zijn dan vermoed. In de eerste plaats bevat het Kuyper-archief, alleen al over de periode tot 1887, circa 900 brieven en documenten met de aanduiding ‘persactiviteiten’, waarvan een aanzienlijk deel betrekking heeft op *De Standaard.* Niemand heeft ooit de moeite genomen al deze stukken in hun onderlinge samenhang te bevragen op hun informatieve waarde voor een onderzoek naar de geschiedenis van de krant zelf. Op basis van relevantie voor mijn onderzoeksaanpak en -periode heb ik een selectie van ongeveer 300 van deze brieven en documenten gemaakt en doorgenomen. Hierbij kan een onderzoeker op een welkome verrassing stuiten: min of meer bij wijze van toeval is namelijk, ergens waar men het niet zou verwachten, ook een gedeelte van de zoekgeraakte notulen van de Heraut-Vereeniging, tot 1874 de uitgeefster van *De Standaard*, boven water gekomen.

Daarnaast beschikken wij over de door Goslinga uitgegeven correspondentie tussen Groen van Prinsterer en Kuyper, waarin *De Standaard* en andere persactiviteiten een terugkerend onderwerp vormen. Een andere bron vormt het archief van jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman, die als waarnemend hoofdredacteur van *De Standaard* is opgetreden toen Kuyper in de jaren 1876-1877 vijftien maanden lang was uitgeschakeld wegens overspannenheid. Het archief van Lohman (onderdeel van de collectie van het Algemeen Rijksarchief) telt meer dan honderd brieven uit deze tijd, die altijd zijn opgevat als uitdrukking van zijn grote, inhoudelijke betrokkenheid bij *De Standaard.*[18] Maar wie de bundel brieven

18 L.C. Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman. Zijn leven en werken*, Den Haag 1948, 19-20.

met andere ogen leest, ontdekt dat directeur-uitgever Kruyt hierin aan de waarnemend hoofdredacteur bijna van dag tot dag verslag doet van het gebeuren bij de krant.

In het uitgeversarchief van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels (beheerd door de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam) zit een aantal belangwekkende documenten, zoals een opgave van Kruyt aan potentiële adverteerders voor *De Standaard,* die alle plaatsen noemt waarheen de krant dagelijks werd verzonden.

Bij wijze van 'oral history' heb ik kort voor zijn overlijden een persoonlijk onderhoud gehad met Taeke Cnossen. Deze was sinds 1937 chef-redacteur van *De Standaard.* Tot aan zijn ontzetting uit deze functie door de Duitse bezetter, gaf hij leiding aan de krant in de oorlogsjaren, ook nadat de antirevolutionaire 'éminence grise' en voormalig minister-president Hendrik Colijn zich in 1941 als hoodredacteur had teruggetrokken. Hoe verguisd ook door de ondergrondse generatie van *Trouw*, Cnossen kon uit eerste hand getuigen over sommige betrokkenen bij de vroege geschiedenis van de krant, die hij nog had gekend. Bovendien had Cnossen een scherp oog voor de voor- en nadelen van het persoonlijk stempel dat Kuyper met zijn visie op de rol van *De Standaard* op het blad heeft gedrukt.

Verder bestaat er een aantal collecties met stukken over personen en zaken die zijdelings in dit onderzoek ter sprake komen. Alleen al om redenen van tijd heb ik niet al het beschikbare materiaal in zijn geheel kunnen raadplegen; ik heb mij voor nu moeten beperken tot de voornaamste bronnen en vindplaatsen. Een volledige opsomming van de gebruikte uitgegeven en onuitgegeven bronnen is in de desbetreffende verantwoording, aan het einde van het boek, te vinden.

Opzet van het boek

Dat in deze studie de bronnen niet altijd uitputtend konden worden gebruikt, betekent dat er in de geschetste ontwikkeling van *De Standaard* soms misschien details zullen ontbreken. Waar nader onderzoek gewenst is, zal dit worden vermeld. In de hoofdstukken die komen, volgt het verhaal in een chronologisch-thematische opzet de grote lijnen van de ontwikkeling van de krant.

De centrale rol die Kuyper in de negentiende eeuw speelde, ook tijdens zijn afwezigheid, maakt zijn positie tot een terugkerend onderwerp in dit boek. Maar omdat het onderzoek de betrokkenheid van vele anderen aan het licht heeft gebracht, zal ook daaraan telkens stelselmatig aandacht worden besteed.

De eerste twee hoofdstukken behandelen de voorgeschiedenis en de

moeizame start van *De Standaard.* In het eerste hoofdstuk wordt uiteengezet hoe, in de decennia vóór de oprichting van *De Standaard* in 1872, de geleidelijke organisatie van de antirevolutionaire richting reeds gepaard ging met een grote verscheidenheid aan persactiviteiten. Deze mondden in 1870 uit in de koop, door Kuyper en de zijnen, van het weekblad *De Heraut*, dat twee jaar later werd omgezet in het dagblad *De Standaard.* Tot dusver was de geschiedschrijving voor informatie over deze aanloopperiode voornamelijk aangewezen op gedenkboeken en jubileumnummers van *De Standaard.* Dankzij de vondst van de notulen van de Heraut-Vereeniging is het echter mogelijk een getrouwer beeld te tekenen van de onmiddellijke voorgeschiedenis van de oprichting van de krant.

In het tweede hoofdstuk wordt een schets gegeven van de eerste twee jaren van *De Standaard* (1872-1874), waarin het met veel goede wil en grote opofferingen doorgezette dagbladplan tenslotte bijna stukloopt op onderlinge meningsverschillen onder de geldschieters en gebrek aan ervaring bij de mensen die de krant in de praktijk van alledag draaiende moesten houden. Omdat de nadruk in de geschiedschrijving altijd op de eerste twee bestaansjaren van *De Standaard* heeft gelegen, lijkt het erop dat de strijd om als krant te overleven in die tijd is geleverd.

In dit boek zal ik echter laten zien dat de routine van het dagbladbedrijf pas na 1874 is geïntroduceerd bij *De Standaard,* en wel meer *ondanks* Kuyper dan dankzij zijn bijdrage. Op het niveau van de inhoud van de krant zullen lezers niet of nauwelijks een breuklijn bemerkt hebben. In hoofdstuk 3 zal evenwel blijken dat achter de schermen van *De Standaard* het goedbedoelde, maar bijna fatale amateurisme van Kuyper en de Heraut-Vereeniging in 1874 plaatsmaakte voor het weloverwogen saneringsbeleid van de ervaren uitgever Kruyt. Een getuigenis hiervan vormen de financiële kengetallen uit de periode 1872-1887, die uit de bronnen zijn overgenomen in de bijlagen achterin dit boek. In hoofdstuk 3 komen ook de positie van het Zondagsblad en de heroprichting van het weekblad *De Heraut* in 1877 ter sprake.

Nadat wij in de loop van het verhaal al een aantal malen terloops met redactie en medewerkers van *De Standaard* hebben kennisgemaakt, wordt hun bijdrage in hoofdstuk 4 geplaatst in de context van een beschouwing over het werken voor de krant. In dit hoofdstuk worden, meer dan elders in deze studie, de betrokkenen zélf ook aan het woord gelaten, voor zover zij naderhand hun ervaringen bij *De Standaard* in herdenkingsliteratuur (tot ver na 1887) hebben beschreven. Hun relaas geeft tot op zekere hoogte een indruk van de praktijk van het werken voor de krant, maar door hun getuigenis af te wegen tegen het uit andere hand beschikbare bronnenmateriaal, wordt voorkomen dat de

anecdote de boventoon gaat voeren ten koste van het historische perspectief.

In hoofdstuk 5 maken wij een zijsprong naar de geschiedenis van het mededelingenblad van de samenwerkende protestantse kerkgenootschappen in Amsterdam, het *Predikbeurtenblad.* Deze excursie houdt verband met de Kuypers strijd voor kerkherstel in orthodox gereformeerde zin, waarin Kruyt als directeur-eigenaar van *De Standaard* betrokken raakte. Kruyt was ook uitgever van het *Predikbeurtenblad* en kwam in deze hoedanigheid tegenover de gereformeerde partij te staan. Door het conflict om het Amsterdamse kerkblad begon bij Kuyper twijfel te groeien over de 'loyaliteit' van Kruyt, die in 1880 eigenaar was geworden van *De Standaard.* Met de Doleantie, de kerkscheuring van 1886, sloot Kuyper niet alleen een periode af, hetzelfde gold ook voor *De Standaard.* Ten gevolge van de scheiding der geesten in de kerkelijke kwestie forceerde Kuyper in 1887, niet zonder het nodige gekonkel, het vertrek van de man die de krant achter de schermen naar een veilige positie had geloodst. Alleen door de geschiedenis van het *Predikbeurtenblad* (in samenhang met die van de Doleantie) te volgen, kunnen wij begrijpen welke belangen er in het conflict tussen Kuyper en Kruyt precies in het geding waren.

Ofschoon het voortbestaan van *De Standaard* in de loop van haar verdere geschiedenis nog een aantal malen bedreigd is geweest, is in de vijftien jaar na de oprichting van de krant (en dus niet alleen in de eerste twee jaar) de eerste, beslissende strijd geleverd om als onderneming te overleven. In deze tijd is de basis gelegd voor het latere, gezond draaiende dagbladbedrijf *De Standaard,* dat zijn product geheel in dienst stelde van de richting waardoor het was opgericht.

De epiloog gaat over *De Standaard* na Kuyper. Naarmate de antirevolutionaire voorman ouder werd, ontwikkelde zich een nieuwe generatie leiders, met deels andere opvattingen over de rol van *De Standaard* in politiek en samenleving. Het was voor hen evenwel niet makkelijk de zeggenschap over het blad over te nemen van Kuyper, die er sinds 1887 de eigenaar van was. In de pogingen om de eigendom van de krant in andere handen te brengen en Kuyper ervan te overreden zijn stem in druk uiteindelijk geheel te laten zwijgen, werd de antirevolutionaire leider nu zelf het mikpunt van gekonkel van anderen. Ook de geschiedenis van *De Standaard* tot aan zijn roemloze ondergang tijdens de Tweede Wereldoorlog komt in de epiloog aan de orde.

Zo wordt de geschiedenis van *De Standaard* verteld langs verschillende verhaallijnen. Het is een relaas van samenwerking en tegenwerking, van botsende karakters en belangen, van zoeken en tasten naar de juiste organisatievorm voor het dagbladinitiatief, van leiderschap in de arena van het politieke bedrijf en de openbare meningsvorming, en niet te vergeten van bedrijfseconomische

mogelijkheden en onmogelijkheden, die zullen worden gedocumenteerd aan de hand van een reconstructie van de financiële kengetallen van de krant.

Dit boek is geboren uit verwondering. De auteur, zelf niet van gereformeerde of antirevolutionaire huize, heeft het onderzoek in de periode 1984-1988 in onbevangenheid uitgevoerd. De aanvankelijk bedoeling was zelfs een proefschrift te schrijven over de hele geschiedenis van *De Standaard*, van 1872 tot 1943. Zover is het helaas niet gekomen. Nu, dertig jaar later, wordt het manuscript van destijds in boekvorm uitgebracht om deze reconstructie van de geschiedenis van de krant niet verloren te laten gaan. Het is de eerste historischwetenschappelijke monografie die in haar geheel aan de geschiedenis van *De Standaard* wordt gewijd.

Het oorspronkelijke manuscript verschijnt echter niet zonder wijzigingen. De afgelopen twee jaar heb ik het hele document opnieuw kritisch gelezen; her en der heb ik ingegrepen en gedeeltes herschreven en toegevoegd, of aanpassingen gemaakt waar de tekst korter of duidelijker kon. De ruwe cijfers uit de boeken van de krant heb ik opnieuw doorgerekend en op basis van enig aanvullend onderzoek nader geïnterpreteerd. De feiten die uit de bronnen spreken, heb ik uiteraard intact gelaten. De beoordeling van de feiten heb ik in soms anders, milder geformuleerd, omdat dertig jaar levenservaring mijn perspectief op menselijk handelen heeft beïnvloed. Verder heb ik geprobeerd de grotere lijnen van de historische context waarbinnen deze persgeschiedenis zich afspeelt, door het boek heen duidelijker te laten uitkomen. Dusdoende is het onvoldragen manuscript van weleer getransformeerd tot een op belangrijke punten nieuwe tekst. Ik heb echter geen gezichtspunten opgenomen uit onderzoek dat sinds 1988 door anderen is gepubliceerd.

Terwijl in het begin van de eenentwintigste eeuw papieren kranten in rap tempo terrein verliezen aan het digitale domein, hoop ik dat het verhaal van *De Standaard* de lezer kan boeien, omdat het gaat over de periode waarin nieuwsbladen van allerlei pluimage hun opmars begonnen in het dagelijks leven van een gretig lezerspubliek. De onderhavige studie gaat dan ook over méér dan alleen ontwikkelingen in een deel van de protestants-christelijke wereld in de negentiende en twintigste eeuw. Het zoeklicht van de historicus beschijnt altijd een grotere omtrek dan die van het onderzoeksobject; juist dit maakt geschiedenis zo'n boeiend, relevant en broodnodig vak.

drs. J.A.J. Prast
oktober 2018

1. Naar een eigen dagblad

Het verschijnen van *De Standaard* op 1 april 1872 vormde het voorlopige hoogtepunt van een gedurig pogen in orthodox gereformeerde kring om zich van het bezit van een eigen dagblad te verzekeren. Al een tiental jaren voor die datum, in 1862, had mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876), de leider van de antirevolutionaire richting, verzucht dat het onbeduidende van de organisatie en van de invloed van zijn politieke groepering mede te wijten was aan het gemis van ook maar één eigen dag-, week- of maandblad. Zoals wij nog zullen zien, stelde hij hiermee de bestaande situatie ongunstiger voor dan deze in feite was, met een levendige afwisseling van soms slechts enkele jaren verschijnende, kerkelijke en politieke periodieken. Niettemin toont zijn verzuchting aan dat het besef van de lotsverbondenheid van de antirevolutionaire richting met een eigen staatkundig orgaan toen reeds aanwezig was.[1]

Temidden van de verschillende personen en groepen die met elkaar de gereformeerde orthodoxie vormden, ontwikkelde de antirevolutionaire richting zich in de loop van de negentiende eeuw, niet zonder onderlinge strijd, tot de hechtst aaneengesloten en invloedrijkste stroming. Als beweging die tegenover de geest van de Verlichting en het rationalisme in de officiële theologie opkwam voor de klassieke calvinistische belijdenisgeschriften, maakte de gereformeerde orthodoxie (althans het grootste gedeelte daarvan) zich in een aantal stappen los van het hervormde kerkverband. Behalve op het vlak van geloofsbeleving en kerkorganisatie vonden de aanhangers van de gereformeerde orthodoxie elkaar eveneens in de politieke en maatschappelijke strijd, in het bijzonder waar de positie van het christelijk onderwijs in het geding was.[2]

De kiemen van de antirevolutionaire richting lagen in het Reveil, de godsdienstige opwekkingsbeweging die vanaf ongeveer 1815 verspreid raakte in Europa en een grote nadruk legde op een streng rechtzinnig christendom, per-

1 J.C. van der Does, 'De antirevolutionaire pers in de eerste jaren van het bestaan der partij (historisch overzicht)', in: *Antirevolutionaire Staatkunde*, 5 (1931), 59.

2 D.Th. Kuiper, 'Tendenties en processen in de Nederlandse samenleving rond de eeuwwisseling', in: J.W. van Hulst e.a. (red.), *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940*, Groningen 1970, 15-25.

soonlijke geloofsbeleving, evangelisatie en maatschappelijk hulpbetoon.[3] Afkomstig uit Zwitserland en Frankrijk, werd het Reveil door pioniers als de letterkundigen Willem Bilderdijk (1756-1831) en Isaac da Costa (1798-1860) en de evangelist Abraham Capadose (1795-1874) aangepast aan de Nederlandse verhoudingen.

In Den Haag en Amsterdam ontmoetten halverwege de negentiende eeuw een aantal Reveilmannen - vaak van aristocratische komaf - elkaar in een kring van 'Christelijke Vrienden' onder voorzitterschap van Groen van Prinsterer.[4] In dit milieu hield Groen de voordrachten, later in boekvorm gebundeld als *Ongeloof en Revolutie* (1847). Hierin werkte hij de stelling uit dat het verlaten van het evangelie in staat en samenleving via een werelds vrijheidsideaal uitloopt op een anarchie waaruit alleen de dictatuur nog redding biedt.[5] Kortom, de antirevolutionairen verwerpen de Franse revolutie en Rousseau's idee van de volkssouvereiniteit ('volonté générale'). Als voorman van het Reveil zou Groen vanaf de late jaren twintig van de negentiende eeuw tot aan het begin van het publieke optreden van Kuyper, omstreeks 1870, voor de Nederlandse bevolking het gezicht van de antirevolutionaire richting, tot op zekere hoogte ook van het orthodoxe kamp als geheel, bepalen.

Groen van Prinsterer als publicist

Vanwege zijn inspanningen op het gebied van de pers staat Groen te boek als 's lands 'eerste antirevolutionaire dagbladredacteur'.[6] Als jonge, zesentwintigjarige jurist was hij in 1827 verbonden aan het Kabinet des Konings, eerst als gewoon ambtenaar, later als secretaris. Het behoorde tot zijn taak om voor de koning beleidsstukken samen te vatten en belangrijke passages in de binnen- en buitenlandse pers aan te strepen. Dusdoende maakte hij al vroeg in zijn carrière, in de bewogen tijd van het uitbreken van de Belgische opstand, kennis met de werking van het Nederlandse staatsapparaat onder de druk van de openbare me-

3 R.P. Zijpe, 'Een geschiedenis van de gereformeerde gezindte', in: *Anderhalve eeuw gereformeerden*, Utrecht 1984, 18-20.
4 J.A. de Kok, *Drie eeuwen Westeuropese kerkgeschiedenis. Een inleiding: 1680 tot heden*, Hilversum 1979, 101-102.
5 A.J. van Dijk, 'Groens Ongeloof en revolutie', in: C. Bremmer & M.N.G. Kool (red.), *Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976)*, Den Haag 1976, 183.
6 T.J. Kerpel (red.), *De waarde van het woord. Een historische lijn in 150 jaar christelijke journalistiek*, Groningen 1974, 39.

ningsvorming.[7] Zijn conceptie van een christelijk-historisch staatsrecht, in een meer systematisch verband later onder andere ontvouwd in *Ongeloof en Revolutie*, vond in deze periode haar oorsprong. Na zijn eerdere overgang tot het Reveil brak Groen, afkomstig uit een vrijzinnig milieu, nu ook in zijn maatschappijbeschouwing met de liberale tijdgeest van zijn dagen.[8]

Met het rijpen van een eigen visie beperkte Groen zich niet langer tot een zuiver ambtelijke omgang met de pers, maar wijdde hij zich ook zelf aan publicistische arbeid. In een onuitgegeven advies ten behoeve van de koning, getiteld *Over de beteekenis en het belang van de periodieke drukpers*, had hij in 1829 de beginselloosheid van de bestaande bladen veroordeeld, die het volk gemakkelijk de verkeerde kant konden uitsturen. Gezien de invloed die de pers als staatsmacht kan uitoefenen, zou de oprichting van een regeringsgezind orgaan dan ook wenselijk zijn, meende Groen.[9]

Met een aantal anderen nam hij hierop zelf het initiatief tot de uitgave van het politieke tijdschrift *Nederlandsche Gedachten* (1829-1832). Het eerste nummer verwees naar de Belgische radicaliseringsbeweging die, mede aangewakkerd door het autoritaire bewind van koning Willem I, voorafging aan de opstand van 1830. Groen zag, op de golven van de achterliggende liberale revolutie- ideologie, 'de Constitutionele Troon, het Protestantismus en de Nederlandsche eigenaardigheid' bedreigd. Daarom schreef de nieuwe periodiek bij wijze van program:

> 'Welk middel is tot afwending van dit gevaar krachtig genoeg? De opwekking van den echt Nederlandschen geest. Deze verzet zich tegen losbandigheid, even zeer als hij van slaafsche afhankelijkheid gruwt. Door het zuiver Christendom gevormd, is hij tegen ongeloof en onverschilligheid gewapend, maar ook tegen bijgeloovigheid en dweeperij. In vele opzichten gehecht aan hetgeen oud en voorvaderlijk is, heeft hij scherp geteekende, eerbiedwaardige, en met den Franschen aard niet ligt verwisselbare trekken. Alleen in het opwekken en levendig houden van dien Vaderlandschen geest, ligt voor Regeering en Volk het genoegzame middel om de vijanden van orde, van ware Godsdienstigheid en van Nederlandschen zin te bestrijden.

7 J.C. Rullmann, 'De politieke leiding onzer christelijke periodieken in de negentiende eeuw, I. Nederlandsche Gedachten (1829-1832)', in: *Antirevolutionaire staatkunde*, 6 (1932), 496-499.

8 G.J. Schutte, *Mr. G. Groen van Prinsterer*, Goes 1977 (2e dr.), 32-36.

9 C. Tazelaar, 'De voorgeschiedenis van het eerste antirevolutionaire tijdschrift', in: *Antirevolutionaire Staatkunde*, 3 (1927), 498-509.

> Met deze denkbeelden doordrongen, hebben eenige Nederlanders zich vereenigd tot het mededeelen van Nederlandsche Gedachten. Voorwaar, het zou geen teeken van doorzigt en vaderlandsliefde zijn, zoo men ook nu nog stilzwijgen en inschikkelijkheid als raadzaam beschouwde.'[10]

Ironisch genoeg zou Groen zijn *Nederlandsche Gedachten* benutten als een podium om zijn kritiek op het officieel gevoerde beleid (volgens hem te coulant) te ventileren, toen het verzet tegen de Nederlandse heerschappij in 1830 omsloeg naar de opstand waarmee België zich als een zelfstandige natie constitueerde. Het blad verscheen overigens onregelmatig en in een kleine oplage (bij het eerste nummer 600 exemplaren). De inhoud, afgestemd op het intellect en het elan van Groen en zijn geestverwanten, en de prijs (verhoogd met de gebruikelijke zegelbelasting) stonden de doorbraak van *Nederlandsche Gedachten* in de weg, zodat de uitgave binnen twee jaar om financiële redenen moest worden gestaakt.[11] Op deze eerste serie *Nederlandsche Gedachten* van 122 nummers zou Groen later, van 1869 tot 1876, een tweede reeks (257 afleveringen) laten volgen.[12]

Zijn reputatie als dagbladredacteur ontleent Groen aan zijn betrokkenheid bij de uitgave van de van oorsprong conservatieve Utrechtse krant *De Nederlander.* Achttien jaar na het verdwijnen van de eerste serie *Nederlandsche Gedachten* was in de kring van 'Christelijke Vrienden' juist de gedachte besproken om bij wijze van begin van christelijke partijvorming een dagblad op te richten, toen Groen werd aangezocht om de noodlijdende uitgave van *De Nederlander* in de geest van zijn politieke richting voort te zetten.[13]

Onder zijn leiding werd *De Nederlander* vanaf 1 juli 1850 het eerste protestants-christelijke, in casu antirevolutionaire dagblad[14], dat in zijn orangistisch getinte program onder meer schreef:

> 'Nederland is een historische staat, waarin niet alle vrijheden en rechten door revolutionaire aanmatiging vernietigd hebben kunnen worden. Nederland is een Christelijk land, waarin eerbiediging van het Evangelie het

10 Rullmann, 'De politieke leiding', 504-505.
11 A. Hoogerwerf, *Van strijdblad tot gezinskrant. Geboorte, groei en gestalte van de protestants-christelijke dag- en nieuwsbladpers in Nederland*, onuitgegeven doctoraalscriptie politicologie, z.p. z.j., 6-7.
12 G. Puchinger, 'Iets over Groen van Prinsterer als journalist', in Bremmer & Kool, *Een staatsman ter navolging*, 210-212.
13 Van der Does, 'De antirevolutionaire pers', 78.
14 *Gedenkboek. Opgedragen door het feestcomité aan Prof. Dr. A. Kuyper bij zijn vijf en twintigjarig jubileum als hoofdredacteur van De Standaard*, Amsterdam 1897, 6.

> recht en de plicht van de Overheid en de onderdanen is. De Overheid, Christelijk of niet, is aan de hoogste landswet gehouden. Nederland is een Protestantsche Staat, waarin, bij ruime verdraagzaamheid, voor het behoud en belang der Christelijk-Protestantsche kerk moet worden gezorgd. Nederland is een land, waar het eenhoofdig gezag lang heeft bestaan; en waar de strekking naar de monarchie, als naar den waarborg tegen plaatselijke onderdrukking, bepaaldelijk met den wens van het Huis van Oranje nationaal was. Nederland is een vrij land, waar de rechten van bijzondere personen en van corporatiën [worden] geëerbiedigd en de Natie een belangrijken invloed op de behandeling der Staatsaangelegenheden had. Deze herinneringen zouden ten leidraad behooren te strekken zoo men in den geest der natie regeeren, zoo men in de kracht der natie steun wilde zoeken.'[15]

De Nederlander heeft, aldus Puchinger, een rol van betekenis gespeeld door twee belangrijke kabinetten, van Thorbecke (1849-1853) en van Van Hall (1853-1856), journalistiek te begeleiden, en door bij te dragen tot de bewustwording van de antirevolutionaire beginselen.[16] Maar ondanks de goede wil en de vele inspanningen van Groen en een kleine kring van andere betrokkenen, kreeg *De Nederlander* reeds spoedig te maken met de moeilijkheden waarop ook de vorige uitgave was stukgelopen. Groen, die op 12 november 1850 in *De Nederlander* schreef dat deze was bedoeld als 'een politieke courant, niet een volksdagblad', zou precies om die reden met zijn krant niet het succes behalen dat Kuyper (niet zonder aanloopproblemen) een kwart eeuw later met *De Standaard* wel oogstte.[17]

Onder Groen telde *De Nederlander* 200 á 400 abonnees die ieder de hoge prijs van fl 20 per jaar betaalden. Daarvoor ontvingen zij dagelijks een vier pagina's tellende krant, die aan beschouwende artikelen voorrang gaf; het nieuws nam *De Nederlander* vaak over van andere bladen. Voor de salariëring van de redacteur die de krant in de praktijk van alledag samenstelde, was slechts fl 175 per jaar beschikbaar. Er was geen geld voor een honorarium voor de andere, al dan niet regelmatige, medewerkers, meestal vrienden van Groen, zoals Da Costa, Capadose, de predikant G. Barger en vooral J.A. Wormser (1807-1862), de Amsterdamse deurwaarder die in totaal 163 bijdragen schreef voor *De Nederlan-*

15 Idem, 79.
16 Puchinger, 'Iets over Groen', 208.
17 Kerpel, *De waarde van het woord*, 53.

der en de krant in zijn woonplaats meer bekendheid trachtte te geven. Eveneens onbezoldigd werkte degene die de meeste arbeid verzette voor *De Nederlander*, hoofdredacteur Groen, die in Den Haag de correspondentie voerde en de kopij verzamelde, alvorens deze naar de drukkerij in Utrecht te sturen.[18]

De verliezen, die over het eerste kwartaal reeds fl 1.000 bedroegen, liepen algauw weer op tot de omvang van vóór Groens komst, namelijk tot het voor die tijd catastrofale bedrag van vier- tot vijfduizend gulden per jaar.[19] Ondanks de welwillende schenkingen van mevrouw Zeelt, een vermogende weduwe uit Postwijk (bij Baambrugge), die ook de Afscheiding van 1834 in Amsterdam financieel had gesteund, kon het blad op den duur niet overeind worden gehouden. De arbeid voor de krant drukte daarbij ook te zwaar op Groen, die verder ontmoedigd raakte door het gebrek aan waardering in eigen kring voor *De Nederlander*, wanneer deze in kerkelijke en theologische kwesties duidelijk partij koos. Met nummer 1232 van 30 juni 1855, na vijf jaargangen te hebben volgemaakt, verdween het eerste antirevolutionaire dagblad dan ook van het toneel.[20]

Maatschappelijke tegenstellingen

Het begin van Groens optreden als courantier viel samen met een heropleving van de Nederlandse dag- en nieuwsbladpers. De eerste kranten, voortgekomen uit de samenvoeging van de periodiek geschreven koopmansbrief en het incidenteel gedrukte vlugschrift, waren in de Nederlanden in de loop van de zeventiende eeuw verschenen. Zij voorzagen in de behoefte aan nieuws, die er in de zich vormende handelsnatie bestond. Dienovereenkomstig beperkten deze bladen, die een betrekkelijk kleine kring van geïnteresseerde lezers bedienden, zich tot informatieve berichtgeving.[21]

Hoewel de Republiek meer geestelijke vrijheid kende dan menig ander land, werd de ontwikkeling van een politieke pers er belemmerd door de houding van de overheden en de belastingheffing (zegelbelasting) op gedrukte periodieken. Met het toenemen van de maatschappelijke tegenstellingen[22] brak voor de Nederlandse persgeschiedenis omstreeks 1780 evenwel een nieuwe periode

18 Hoogerwerf, *Van strijdblad tot gezinskrant*, 7-10.
19 Kerpel, *De waarde van het woord*, 40.
20 Van der Does, 'De antirevolutionaire pers', 78-82.
21 M. Schneider & J.M.H.J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, Baarn 1977 (4e dr.), 36.
22 G.J. Schutte, 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1702-1780', in: I. Schöffer e.a. (red.), *De Lage Landen van 1500 tot 1780*, Amsterdam/Brussel 1978, 310-316.

aan, waarin de krantenwereld voor het eerst een politieke verscheidenheid begon te vertonen.[23] De Franse tijd bracht de Nederlandse samenleving vervolgens de principiële erkenning van de vrijheid van drukpers, maar legde het gebruik hiervan in de praktijk aan banden.[24]

Voor het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden luidde de herwonnen staatkundige onafhankelijkheid een periode van politieke onverschilligheid en van sociale en economische stagnatie in. De pers stond machteloos tegenover deze situatie. Bovendien was haar manoeuvreerruimte onder het in naam liberale regime beperkt. Hoewel de ideële persvrijheid sinds 1815 constitutioneel was verankerd, stond de Nederlandse overheid tot 1848 een aantal wetsartikelen ter beschikking om de gedrukte periodieken aan repressieve controle te onderwerpen. Ook van economische persvrijheid was tot de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 geen sprake.[25]

Eerst de dreiging en vervolgens het feit van de Belgische afscheiding zouden de nationale wilskracht een nieuwe impuls geven en, behalve de wapens, ook de pennen in beroering brengen, zoals het voorbeeld van *Nederlandsche Gedachten* heeft laten zien. Evenals het geval was bij de eerste aanzet tot politieke profilering van de pers in de patriottentijd, tekende zich nu tussen de regeringsgezinde en de oppositiebladen een principieel verschil in maatschappijbeschouwing af, te herleiden tot de splijtzwam van de verlichte staatsraison en de daardoor gevoede revolutie-ideologie. Anders echter dan vijftig jaar eerder ging deze beginselstrijd ditmaal vergezeld van de eerste tekenen van politieke groepering in het protestants-christelijke kamp, waarmee ook de basis voor een eigen dagen nieuwsbladpers werd gelegd.[26]

Over de ontwikkeling van de protestants-christelijke pers in de negentiende eeuw is te weinig precieze informatie voorhanden. Bekend zijn de titels van een aantal toonaangevende tijdschriften (waarover aanstonds meer), de namen van de medewerkers daarvan en soms de oplagecijfers. Maar er blijven nog veel vragen onbeantwoord. Welke rol speelden, in de vier decennia vóór de oprichting van *De Standaard* in 1872, de bestaande bladen binnen de protestants-christelijke wereld, bijvoorbeeld bij de afbakening van de verschillende richtingen en bij de vorming van een leidinggevend kader? In hoeverre vonden deze tijdschriften aansluiting bij de massa van het orthodoxe kerkvolk? En hoe begon

23 Hoogerwerf, *Van strijdblad tot gezinskrant*, 5.
24 Schneider & Hemels, *De Nederlandse krant*, 107-114, 120.
25 J.M.H.J. Hemels, *De Nederlandse pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869*, diss. Katholieke Universiteit te Nijmegen, Assen 1969, 16-19.
26 Hoogerwerf, *Van strijdblad tot gezinskrant*, 6.

deze massa zich in de loop van de eeuw, ook langs andere wegen, tot een enigszins samenhangend lezerspubliek te ontwikkelen?

Het zou te ver voeren om op deze plaats uitgebreid in te gaan op deze en dergelijke vragen meer. Aan een afzonderlijke studie van de ontwikkeling van de protestants-christelijke pers in de negentiende eeuw bestaat een dringende behoefte. Maar ondertussen verdienen deze vragen het wel om hier met enige nadruk te worden gesteld, aangezien de (pers)geschiedschrijving, in het kielzog van Groen en Kuyper, onvoldoende licht heeft laten schijnen op de bijdrage die anderen in protestants-christelijke kring met hun persactiviteiten hebben geleverd aan het rijp maken van de bodem voor een eigen dagbladuitgave.[27]

Dat Groen en later ook Kuyper onder de bestaande periodieken er geen aantroffen die in hun (antirevolutionaire) straatje pasten, mag dan waar zijn; dat de veelheid van protestants-christelijke uitgaven duidde op verdeeldheid evenzeer. Anderszins is het echter de vraag of, in vergelijking met de bladen van andere politieke en levensbeschouwelijke stromingen in de Nederlandse samenleving, hun geringschattend oordeel over de gebrekkige ontwikkeling van de protestants-christelijke pers gerechtvaardigd was. Het is aannemelijk dat de eerdere ontwikkeling, het zoeken en tasten naar een eigen publicatie, de weg heeft geëffend voor de latere dagbladstichting.

Christelijke leeshonger

Bezien wij de situatie eerst vanaf het niveau van de zenders (of voldoet hier meer het woord zending?). De leemte die het verdwijnen van *Nederlandsche Gedachten* had achtergelaten, werd vooral in de kring van het Reveil als een gemis gevoeld. Daar volgde men, in de jaren na 1830 bovendien steeds intensiever, de inspanningen van geestverwanten in Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië, landen waar kerkelijke en politieke periodieken wel voet aan de grond kregen.[28] Dat in ons land de protestants-christelijke persactiviteiten na het verdwijnen van *Nederlandsche Gedachten* niettemin zijn doorgegaan, vindt naar alle waarschijnlijkheid mede een verklaring in de stichtelijke arbeid van het Reveil, en - meer in het algemeen - in de zendingsijver van het calvinisme, waaraan deze opwekkingsbeweging in één, concreet historische, verschijningsvorm gestalte gaf.[29]

27 Zo leunt H.J. Lebbink, 'Abraham Kuyper en de dagbladpers', in: *Antirevolutionaire Staatkunde*, 41 (1971), 397, te zwaar op Kuypers voorstelling van zaken in het *Gedenkboek 1897*, als hij vermeldt dat tot aan het begin van De Nederlander in 1850 slechts liberale en radicale bladen bestonden.

28 M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*, Amsterdam 1936, 211-213.

29 Hoogerwerf, *Van Strijdblad tot gezinskrant*, 6-7.

Nadat de eerste opvolger van *Nederlandsche Gedachten*, het tijdschrift *De Leer des Bijbels. Bijdragen van en voor Gereformeerde Christenen* (1832-1834) van J.J.E.F. Schröter algauw was vastgelopen in een te beperkt kerkelijke verkondiging, stichtten andere Reveilmannen in mei 1834 het blad *Nederlandsche Stemmen voor Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde.*[30] Da Costa, mr. H.J. Koenen, later lid van de Amsterdamse gemeenteraad en van de Provinciale Staten in Noord-Holland, de advocaat mr. A.M.C. van Hall (1808-1838) en de Amsterdamse koopman-schrijver W. de Clerq (1795-1844) voerden gezamenlijk de redactie van dit tijdschrift, 'in zekeren zin een voortzetting van *Nederlandsche Gedachten*,' met 'evengoed op historisch als op politiek gebied belangrijke bijdragen' (Kluit).[31] Door de opzet van het blad konden de bijdragen echter niet diep ingaan op deze materie; de stukken waren, zo verklaarde de redactie de titel, slechts 'stemmen' die zij wilde laten klinken.[32]

Hoewel de redacteuren van de *Stemmen* persoonlijk tot op zekere hoogte begrip konden opbrengen voor de breuk van een aantal orthodoxe gemeenten met de hervormde kerk, de Afscheiding van 1834, besloten zij na rijp beraad om deze stap publiekelijk af te keuren in hun blad. Omdat Van Hall spoedig de Afscheiding volgde, raakte het tijdschrift nog vóór de jaarwisseling één van zijn redacteuren kwijt.[33]

De *Stemmen* bleven tot november 1835 wekelijks, en daarna maandelijks, verschijnen. Veel abonnees gingen verloren door het vertrek van Van Hall en de oprichting van *De Reformatie. Tijdschrift voor de Christelijk Gereformeerde Kerk* (1837-1847), dat als orgaan voor de afgescheiden gemeenten was bedoeld, maar ook veel aandacht besteedde aan politieke kwesties, zoals de positie van het christelijk onderwijs; behalve Van Hall verleende ook Wormser hieraan medewerking.[34]

Om de uitgave van de *Stemmen* ondertussen te kunnen voortzetten, kwam dit blad vanaf november 1838 in een kleiner formaat uit onder de gewijzigde titel *Stemmen en Beschouwingen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde.* In oktober 1840 verdween het tijdschrift alsnog van het toneel, toen de reste-

30 Kluit, *Het Réveil*, 213-215.
31 Idem, 227.
32 Van der Does, 'De antirevolutionaire pers', 65.
33 Kluit, *Het Réveil*, 218-223.
34 Van der Does, 'De antirevolutionaire pers', 69-71. Aanvankelijk was de ondertiteling Tijdschrift der Christelijk Gerformeerde Kerk, maar omdat De Reformatie die pretentie niet kon waarmaken, veranderde het blad na protesten 'der' in 'voor de'.

rende leden van de redactie het gevoel hadden gekregen te zijn uitgeschreven en andere bezigheden hun tijd gingen opeisen.[35]

Onmiddellijk nadat de *Stemmen* waren verstomd, kwam in Reveilkring de vraag ter sprake: 'Kunnen wij nu niet een in Christelijken zin geschreven politiek blad oprichten, dat meer dan eenmaal 's weeks verschijnt, en met name de practische politiek van den dag op het gebied van wetgeving, kerk, onderwijs, gevangenis- en armwezen behandelt?' De Haagse rechter mr. P.J. Elout van Soeterwoude (1805-1893), die deze mogelijkheid onderzocht, vond echter niemand bereid de redactie van zo'n nieuwsblad op zich te nemen, zodat het plan mislukte.[36]

De herinnering aan de *Stemmen* klinkt evenwel door in de titel van het maandblad dat zes jaar later zou worden uitgegeven, *De Vereeniging, Christelijke Stemmen* (1846-1876). Terwijl in de *Stemmen* overwegend theoretische bespiegelingen waren geplaatst, concentreerde *De Vereeniging* zich op de maatschappelijke praktijk. Ook dit tijdschrift kwam voort uit Reveilkring. Het initiatief dateerde van de eerste bijeenkomst van de 'Christelijke Vrienden' in augustus 1845 in Amsterdam. De hoofdredactie berustte bij O.G. Heldring (1804-1876), die als predikant op vele terreinen (met name op onderwijsgebied) actief was.[37]

Terwijl de *Stemmen* waren gevuld door een beperkt aantal medewerkers, trok Heldring van velen bijdragen aan: enerzijds de predikanten die in de kerk naar opwekking streefden, zoals Beets, Hasebroek, James, Molenaar, Le Roy, Van Rhijn, Callenbach, Van Oosterzee en Doedes, en anderzijds betrokken voormannen als Da Costa, Capadose, Koenen, Van der Kemp, Groen, Singendonck, Mackay, Van der Brugghen, Wormser, Schimsheimer en Looman.[38] Behalve Groen waren ook andere mensen uit dit rijtje betrokken bij de vorming van de antirevolutionaire richting. Maar hoewel *De Vereeniging* een gezaghebbend orgaan was dat vanuit een internationale oriëntatie behalve ontwikkelingen in kerk en theologie ook staatkundige kwesties besprak, miste het, als het er in de politiek op aankwam, door zijn brede opzet toch een vaste koers.[39]

De stichting en de snelle opgang van *De Vereeniging* vielen in een tijd dat christelijke lectuur een opmerkelijke aftrek begon te vinden. Vanaf de tweede helft van de jaren veertig verschenen er plotseling aanzienlijk meer christelijke

35 Kluit, *Het Réveil*, 227-229.
36 B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil. Opstellen van Mr. B. de Gaay Fortman (1884-1961)*, uitgegeven door de Stichting Het Réveil-Archief, Kampen 1980, 322.
37 Kluit, *Het Réveil*, 265-268.
38 Idem, 268.
39 Van der Does, 'De antirevolutionaire pers', 76.

tijdschriften, almanakken, huisbijbels, gedrukte preken, scheurkalenders, enzovoorts.[40] Inspelend op de veranderende smaak van het publiek, dat in plaats van dikke banden maandelijkse afleveringen wilde, richtten uitgevers de eerste 'boekenclubs' op, zoals in 1843 'De Vereeniging ter bevordering van Christelijke lectuur'.[41] Een soortgelijk initiatief van de doopsgezinde predikant J. de Liefde (1814-1869) stelde zich ten doel 'het zamenbrengen van vele Christelijke vrienden, die de handen in elkander slaan, om door middel der drukpers de zaden des geloofs en des eeuwigen levens in het hart des volks te strooijen.' Voor een bedrag van fl 5 per jaar zou men als lid allerlei stichtelijke uitgaven tegen gereduceerd tarief ontvangen.[42]

De leeshonger in het protestants-christelijke kamp wordt verklaard door de omstandigheid dat de behoefte aan geestelijke voorlichting was toegenomen naarmate in de loop van de eeuw de godsdienst in het openbare leven meer in het defensief was gedrongen. De schokgolf van de Aprilbeweging, na het herstel van de rooms-katholieke bisschoppelijke hiërarchie in 1853, drukte nog geruime tijd een stempel op de belevingswerkelijkheid van het protestants-christelijke volksdeel. De liberale grondwetsherziening van 1848 gaf aan de vraag naar godsdienstig geëngageerde lectuur een extra impuls en liet binnen het maatschappelijk krachtenveld ook de speelruimte om hieraan te voldoen.[43]

Aan de andere kant is bekend dat onder het orthodoxe kerkvolk, de nog ongeorganiseerde achterban van de zich vormende antirevolutionaire richting, het streven naar de oprichting van eigen politiek georiënteerde periodieken aanvankelijk weinig weerklank vond. Het zicht dat deze 'kleine luyden', veelal via de beeldvorming van hun predikanten en andere hoger geschoolde tussenpersonen

40 P.L. Schram, 'Lezen en leven', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, Kampen 1986, 149-167. De dossiers van de protestants-christelijke boekhandelaren in Amsterdam, zoals Höveker en De Hoogh, in het uitgeversarchief van de Vereeniging tot Bevordering van de Belangen des Boekhandels, leggen van deze ontwikkeling een sprekend getuigenis af. Een voorbeeld uit het dossier-De Hoogh (prospectussen): Het Volksmagazijn voor Burger en Boer, als 'één der organen van het positief Protestantisme' gesticht in 1850, verklaarde 'de heerschende dwalingen en misbruiken in de Protestantsche zoo wel als in de Roomsche kerk' te zullen bestrijden (1855). Eerder had het zich ten doel gesteld 'onder biddende opzien tot den Heer, degelijke kennis en een opgeruimd Christendom te bevorderen, ongeloof en bijgeloof te bestrijden en de beginselen der Hervorming te handhaven' (1853).

41 Kluit, *Het Réveil*, 268.

42 Prospectus van de vereniging 'Het Evangelisch Verbond', vijfde jaargang (1857), uitgaande van de 'theologische boekhandel' van H. de hoogh te Amsterdam. Verg. het 'verslag aangaande den staat en de werkzaamheden van het evangelisch verbond over het jaar 1854' door J. de Liefde (president) [VBBB, dossier-De Hoogh (prospectussen)].

43 Schram, 'Lezen en leven', 149.

(zoals onderwijzers) op de pers hadden, werd bepaald door liberale oppositie-kranten, die de markt beheersten, en door de 'lilliputters', kleine, radicale blaadjes, vaak een mengeling van advertenties, sensatienieuws en allerlei andere achterklap.[44] De eenvoudige gelovigen misten doorgaans de ontwikkeling en de behoefte aan kranten en tijdschriften.[45] Het was dus geen wonder dat de periodieke pers in de protestants-christelijke wereld overwegend een slechte naam had, dat 'courantengeschrijf' - zoals Kuyper later vertelde - binnen de gereformeerde orthodoxie als een 'schimpnaam' gold.[46]

Het weekblad De Heraut

Dat de pers in eigen kring in een slecht blaadje stond, was precies één van de problemen die moesten worden overwonnen, toen antirevolutionaire voormannen als Groen en Kuyper in de loop van de negentiende eeuw de journalistiek steeds meer gingen benutten als wapen om het orthodoxe kerkvolk te mobiliseren. Van de andere kant werd de behoefte aan een staatkundig week- of dagblad duidelijker gevoeld, naarmate de antirevolutionaire richting zich in de jaren vijftig en zestig, vooral onder invloed van de oplaaiende schoolstrijd, meer ging toeleggen op de praktische politiek. Na de teloorgang van *De Nederlander* in 1855 hadden de antirevolutionairen bijna vijftien jaar lang geen eigen spreekbuis. Wel probeerden *De Bazuin* (opgericht in 1853) en later *De Wekstem* (gesticht in 1865), twee kerkelijk-theologische weekbladen uit christelijk afgescheiden kring, zich in deze periode ook op het vlak van de politiek te begeven, zij het zonder succes.[47]

Een ander tijdschrift bleek beter bruikbaar voor de antirevolutionaire richting. Het weekblad *De Heraut*, opgericht in 1850, had zich aanvankelijk gericht op joodse lezers, om onder hen het christendom te verbreiden.[48] Het werd geredigeerd door Carl Schwartz (1817-1870), een kleurrijke evangelist, die, zelf van joodse komaf, na op twintigjarige leeftijd tot het christendom te zijn bekeerd, zich was gaan bezighouden met zending onder zijn vroegere geloofsge-

44 Schneider & Hemels, *De Nederlandse krant*, 139-140.
45 Hoogerwerf, *Van strijdblad tot gezinskrant*, 6-7.
46 *Gedenkboek 1897*, 63.
47 Lebbink, 'Kuyper en de dagbladpers', 397; *Gedenkboek 1897*, 7.
48 De ondertitel van De Heraut was aanvankelijk 'eene stem over en tot Israël' (oktober 1850-juli 1855) en veranderde later in 'eene Stem tot de Israëlieten en Christenen in Nederland'. De Heraut verscheen in de eerste twee jaargangen eens per viertien dagen en daarna pas wekelijks. De literatuur volgt in het algemeen het *Gedenkboek 1897*, 7, waar ten onrechte de suggestie wordt gewekt dat De Heraut eerst in 1858 of 1860/1861 is gesticht. Zie bijvoorbeeld Schneider & Hemels, *De Nederlandse krant*, 219, en Lebbink, 'Kuyper en de dagbladpers', 398.

noten in verschillende landen van Europa.[49] Een twee- tot drietal jaren na de beëindiging van de uitgave van *De Nederlander*, begon *De Heraut* zijn kolommen gaandeweg meer aan politiek te wijden, onder andere door wekelijks een overzicht van het dagbladnieuws te bieden.[50]

De Heraut kwam, met de nieuwe ondertitel 'eene Nederlandsche Stem over Israëls Koninc, het hoofd der Gemeente', in 1856 in eigendom van de christelijke boekhandelaar H. de Hoogh. 'Het doel der Redactie is,' liet De Hoogh middels een prospectus weten, 'de Gemeente op haar Hoofd, en Israël op zijnen Koning te wijzen. Dit hoopt zij te kunnen bereiken, door de waarheden der Schrift Leerstellig en Historisch te ontwikkelen; door getuigenis af te leggen tegen elke verloochening van deze waarheden, hetzij onder de Israëlieten, of Roomschen, of Protestanten, en door mede te deelen wat in de verschillende landen de verspreiding der waarheid belet en bevordert, en wat om der waarheid wille, geleden, gestreden en verrigt wordt.' Ook over de strijd om kerk en school zou *De Heraut* berichten.[51]

In 1869 ging de firma van De Hoogh over in de Nederlandsche Stoomdrukkerij, een Amsterdamse onderneming van een aantal Reveilmannen, te weten mr. J.J. Teding van Berkhout, mr. Abraham da Costa en W. van Oosterwijk Bruyn (commissarissen), en W. Ramann en De Hoogh (directeuren).[52] Maar ook

49 P.C. Molhuysen & P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW)*, Leiden 1911-1937 (10 dln.), IV, 1239; De Gaay Fortman, *Figuren*, 131-132.

50 Lebbink, 'Kuyper en de dagbladpers', 398; Kerpel, *De waarde van het woord*, 55. Verg. G.M. den Hartogh, *Groen van Prinsterer en de verkiezingen van 1871. Een keerpunt in de wordingsgeschiedenis der Anti-Revolutionaire Partij*, diss. Theologische Hogeschool te Kampen, Kampen 1933, 258.

51 *Prospectus voor den Zevenden jaargang van het weekblad De Heraut*, d.d. 1 januari 1856. In een ander prospectus (zelfde datum) deelt De Hoogh mee dat de eigendom van De Heraut op hem is overgegaan en dat het blad 'voortaan op alle hoofdstations der beide Spoorwegen, de meest voorname Stoomboten en in Veerschuiten ter lezing zal liggen' [VBBB, dossier-De Hoogh (prospectussen)].

52 Circulaire van H. de Hoogh, juli 1869. Een afschrift van de oprichtingsakte van de Stoomdrukkerij (met het bericht van koninklijke goedkeuring) in de Nederlandsche Staatscourant, 9 juni 1869; onder de hier opgesomde aandeelhouders veel bekende antirevolutionaire namen (dit geldt ook voor de notaris, G. Ruys, die wij in hoofdstuk 5 nog zullen tegenkomen) [VBBB, dossier-Nederlandsche Stoomdrukkerij 1869-1875 (personalia)]. Dr. mr. James John Teding van Berkhout (1814-1880), wiskundige, docent, voorvechter van het christelijk onderwijs, later gemeenteraadslid en wethouder in Amsterdam; zie: De Gaay Fortman, *Figuren*, 249 e.v. Willem van Oosterwijk Bruyn (1829-1903), commissionair in effecten, leidende figuur in het Nederlandsch Jongelings Verbond (1854), ging in 1886 niet met de Doleantie mee; zie: idem, 134, 310. Mr. Abraham da Costa was directeur van de Koninklijke Nederlandsche Beiersch-bierbrouwerij en Christian Wilhelm Justus Ramann directeur van de Koninklijke Nederlandsche Stoombootmaatschappij.

voordien al zouden deze mensen een belangrijke rol spelen bij de voorbereidingen voor de oprichting van een christelijk dagblad. Vanaf 1865 probeerden zij hiervoor geschikte initiatiefnemers te vinden binnen de antirevolutionaire richting.[53]

In die kring was de ster van Kuyper ondertussen snel rijzende. Na een studie in Leiden, waar hij als theoloog was geschoold in de 'moderne' richting (die geloof en wetenschap met elkaar trachtte te verzoenen), was hij als bijna vijfentwintigjarige gepromoveerd. Als hervormd predikant, achtereenvolgens in Beesd (1863-1867) en Utrecht (1867-1870), ontpopte hij zich tot een uitgesproken vertegenwoordiger van de gereformeerde orthodoxie.[54] Met Groen was hij in 1864 om studieredenen langs schriftelijke weg in contact gekomen. De hierop volgende, zich telkenmale intensiverende briefwisseling leert dat hun relatie van schuchter-onbekend tot warm-vriendschappelijk uitgroeide, zeker nadat zij elkaar in het voorjaar van 1869 persoonlijk hadden ontmoet.[55] Kuyper, veel meer de praktische organisator dan Groen, zou als diens leerling en beschermeling in de loop van de jaren daarna, en zeker na Groens overlijden in 1876, het leiderschap van de antirevolutionairen overnemen en het gebruiken voor een ongekende uitbouw van hun geregelde leven, politiek, sociaal, enzovoorts.[56]

Ook als publicist timmerde Kuyper aan de weg. In 1869 werd hij daarom door Schwartz uitgenodigd om als vast medewerker van *De Heraut* op te treden. Na een eerdere scheiding der geesten in de schoolstrijd had dit blad onder antirevolutionairen een slechte roep gekregen en was de populariteit ervan snel afgenomen. Kuyper werd dan ook gewaarschuwd om zijn naam en faam niet met een dergelijk tijdschrift te verbinden. De uitgever ervan, De Hoogh, stelde hem zelfs voor om niet voor het weekblad, maar voor een nieuw te stichten, christelijk dagblad te gaan werken; dit plan kwam echter tot niets.[57]

Op 1 juli 1869 werd het dagbladzegel, de belasting op dagbladen, afgeschaft.[58] In het vooruitzicht daarvan gonsde het in de protestants-christelijke wereld al geruime tijd van de plannen om een eigen, ideële krant op te richten, maar vooralsnog slaagde geen van de hiertoe op touw gezette acties.[59] Met De

53 *Gedenkboek* 1897, 8.
54 G. Puchinger, *Abraham Kuyper. De jonge Kuyper (1837-1867)*, Franeker 1987.
55 A. Goslinga (red.), *Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper 1864-1876, Kampen 1937* (verder te citeren als: *Briefwisseling*).
56 P. Kasteel, *Abraham Kuyper*, diss. Katholieke Universiteit te Leuven, Kampen 1938.
57 Kuiper, 'Tendenties en processen', 22.
58 Hemels, *De Nederlandse pers*, 185 e.v.
59 Lebbink, 'Kuyper en de dagbladpers', 398-399. Eén plan was om Kuyper samen met de onderwijsactivist M.D. van Otterloo (1810-1880) het tijdschrift De Hoop des Vaderlands van de Hoofdcommissie voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs (ook een uitgave van De Hoogh) als dagblad te laten verzorgen. Hierop hebben waarschijnlijk betrekking de 'Calculatie van een blad' in het Kuyper-archief en de kladversie daarvan, de 'Berekening van Kosten voor een Dagblad in het formaat van De Hoop des Vaderlands [KA, LA, P8a, de nrs. 24-25.

Hoogh behoorden ook Teding van Berkhout en Oosterwijk Bruyn tot degenen die tevergeefs een poging ondernamen om een dagblad op te richten.[60] Kuyper had haast, want hij wilde zich op het terrein van de pers het initiatief niet uit handen laten nemen. Toen ook een poging van hemzelf om een drie maal per week verschijnend nieuwsblad van de grond te tillen, mislukte, richtte hij zich noodgedwongen op de verbetering van *De Heraut*.[61]

Kuypers reputatie en de vertrouwde toonzetting van zijn bijdragen deden alle heersende wantrouwen tegen het weekblad verdwijnen en leverden de gecompromitteerde periodiek verschillende giften op. Deze verruiming van financiële middelen gebruikte hij om zijn geestverwant A. Brummelkamp jr. voor *De Heraut* aan te trekken.[62] Het plotselinge overlijden van Schwartz opende de mogelijkheid *De Heraut* geheel tot het geestelijke eigendom van de antirevolutionairen te maken. Kuyper volgde Schwartz op als redacteur en stelde tezamen met een aantal anderen pogingen in het werk om *De Heraut* ook feitelijk in eigendom te verwerven door het blad te kopen van de Nederlandsche Stoomdrukkerij. Beiderzijds vond men het tijd het blad over te laten gaan in handen van een ideële instelling.[63] Typerend voor de zich aankondigende, nadere organisatie van de antirevolutionaire richting is dat de overdracht van *De Heraut* gepaard ging met een nieuwe eigendomsvorm, die van een persvereniging met een politieke achtergrond.[64]

Kuyper, die als predikant inmiddels in Amsterdam werkzaam was, verzamelde in de hoofdstad namelijk een aantal vermogende geestverwanten rond

60 De Gaay Fortman, *Figuren*, 108-109, 254-256, 306-307, 353-354.

61 Lebbink, 'Kuyper en de dagbladpers', 399. De stukken genoemd in noot 59 zouden ook hierop betrekking kunnen hebben. De correspondentie (met De Hoogh, Gunning en Geesink) in het Kuyper-archief wekt de indruk dat deze in 1870 is doorgegaan met zijn dagbladplannen. Kuyper is op eigen verzoek door bemiddeling van een tussenpersoon in contact gebracht met Teding van Berkhout, die in 1869 betrokken was bij een Utrechts dagbladplan (zie noot 60) en geweigerd had met een Amsterdams initiatief samen te werken (Beynen aan Kuyper, de nrs. 42, 44, 67).

62 Lebbink, 'Kuyper en de dagbladpers', 399. Brummelkamp aan Kuyper, d.d. 15 juli 1870 [KA, nr. 78].

63 *Gedenkboek 1897*, 8-9.

64 D.Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930*, diss, Vrije Universiteit te Amsterdam, Meppel/Kampen 1972, 129.

zich om de koop van *De Heraut* te regelen. In oktober 1870 kwamen Da Costa, De Hoogh, Oosterwijk Bruyn, Ramann, de koopman E.W. Heyblom (1831-1921), de Utrechtse bankier E.H. Kol (van het kassiershuis Vlaer & Kol) en de effectenmakelaar T. Sanders in totaal drie maal samen ten huize van Kuyper.[65] Tijdens de eerste bijeenkomst werd besloten zich te constitueren als 'zedelijk lichaam' onder de naam Heraut-Vereeniging. Het eerste doel was, door obligaties van fl 1.000 (met 5% rente en een looptijd van 29 jaar) uit te geven, fl 10.000 bijeen te brengen voor de aankoop van het weekblad *De Heraut.*[66]

Op de tweede en derde bijeenkomst werd besloten de Nederlandsche Stoomdrukkerij, die een koopsom van fl 15.000 verlangde, dit bedrag te betalen, mits het bedrijf behalve voor de vermenigvuldiging van het blad dan ook kosteloos voor expeditie, administratie en incassering van abonnementgelden en dergelijke zou zorgen.[67] De Nederlandsche Stoomdrukkerij ging met deze regeling akkoord.[68]

Kol (zijn bank behartigde ook de belangen van de Heraut-Veereniging) nam voor zijn rekening negen aandelen van fl 1.000 per stuk, Kuyper, Oosterwijk Bruyn en Sanders ieder één, terwijl de resterende drie aandelen door Da Costa, Ramann, Heyblom en De Hoogh werden volgestort.[69] Kuyper werd be-

65 Elisa Willem Heyblom, later schoonvader van een zoon van Kuyper (Briefwisseling, 263, noot 5) zou volgen Kuiper, *De voormannen*, 634, hebben geleefd van 1841 tot 1920. E.H. Kol (1816-1888), later lid van de Provinciale Staten van Utrecht (Briefwisseling, 184, noot 7); zie verder hoofdstuk 2. T. Sanders Jzn., ook wel Th. Sanders jr. (1815-1881), was goed bevriend met Kuyper, werd voorzitter van de Heraut-Vereeniging, en besteedde een aanmerkelijk deel van zijn aanzienlijke vermogen om allerlei christelijke acties te steunen en veler nood te lenigen (idem, 97, noot 7).

66 Notulen van het Zedelijk Lichaam De Heraut, oktober 1870 (eerste samenkomst) [KA, LA, P8c, nr. 17. (Verder te citeren als 'Notulen Heraut-Vereeniging', zonder vermelding van de vindplaats.)

67 Notulen Heraut-Vereeniging, oktober 1870 (tweede en derde samenkomst).

68 Heyblom (secretaris-penningmeester Heraut-Vereeniging) aan Kuyper, d.d. 17 november 1870 [SA, 2]. De koop van De Heraut werd op 19 december 1870 gesloten; zie het afschrift van het contract [KA, LA, P8a, nr. 15] en de aantekeneingen van J.H. Kruyt (ten behoeve van zijn *Verslag betreffende den toestand van het dagblad De Standaard tot 30 Juni 1881*, Amsterdam 1881) uit december 1880 [SA, 2].

69 Notulen Heraut-Vereeniging, d.d. 27 oktober 1870. Kol was op dat moment dus de voornaamste geldschieter. Hij stortte zijn bijdrage op 5 januari 1871; zie Kol aan Heyblom, d.d. 18 februari 1871 (met drie kwitanties). Verder stond hij als bankier De Heraut-Vereeniging een aantal malen een krediet toe; zie idem, d.d. 4 januari en 23 maart 1871 en de Notulen Heraut-Vereeniging, d.d. 15 juli 1871. Een ander (ongedateerd) overzicht 'Aandelen Heraut' geeft de volgende verdeling te zien: 1-9 Kol; 10, W. Oosterwijk Bruyn; 11, Mr. G. Groen van Prinsterer; 12-13, T. Sanders jr.; 14-15, Dr. A. Kuyper. Deze opsomming heeft waarschijnlijk betrekking op het pakketje met het opschrift 'Betaalde coupons Heraut-Vereeniging 1872 en 1873' waarin van beide jaren vijftien door het bestuur van de Heraut-Vereeniging gewaarmerkte coupons (ingeleverd bij uitkering van de rente) met de tekst 'Coupon groot fl 50. Aandeel No. [...]. Verschenen 1 Januari 1872 [respectievelijk 1873] ter voldoening van 12 maanden interest eener Obligatie groot fl 1.000, in de geldlening groot fl. 15.000, aangegaan den 4 Januari 1871, ten laste der Vereeniging, ten doel hebbende de uitgave van De Heraut, Weekblad voor "vrije kerk en vrije school in het vrije Nederland", betaalbaar bij Vlaer & Kol te Utrecht' [SA, 2].

noemd tot hoofdredacteur en bood als bureau voor de redactie de kelder van zijn woonhuis aan de Keizersgracht aan ‘op voorwaarde dat dit door de Vereeniging zoo in orde wordt gebracht, dat het tevens tot Catechesatielocaal kan dienen.’[70] Nadat op voorstel van Kuyper ‘de zegen en genadige hulpe Gods over de nieuw gestigte vereeniging afgesmeekt’ was, ging de vergadering uiteen. *De Heraut* verscheen voor het eerst weer op 6 januari 1871 met als ondertitel ‘Weekblad voor de vrije kerk en de vrije school in het vrije Nederland’.

Dagbladplannen nemen vaste vorm aan

De Heraut-Vereeniging had als doel in haar statuten geschreven ‘de bewerking van den volksgeest in Christelijk nationalen zin’ en haar lidmaatschap gebonden aan ‘de erkenning van Gods Woord als den grondslag van het leven der kerk en des volks.’[71] Voorzichtigheidshalve was bij de aankoop van *De Heraut* niet over een dagblad gesproken; wel had de vereniging zich het recht voorbehouden het tijdschrift meermalen per week te laten verschijnen. Het succes met het weekblad was echter zo groot dat op 2 augustus in een vergadering van de Heraut-Vereeniging door Kuyper voor het eerst ter sprake werd gebracht ‘de wenschelijkheid, ja noodzakelijkheid van een dagblad van de Christelijk historische rigting.’[72]

Aanvankelijk had men er over gedacht om de abonnees van een dagblad te bundelen in een antirevolutionaire kiezersbond. Kuyper was van plan de antirevolutionaire kiezers van 1871 (toen hij zelf tevergeefs kandidaat had gestaan voor de Tweede Kamer), ongeveer 5.000 in getal, bijeen te brengen in een bond met een contributie van fl 2,50 per jaar. Daardoor zou zeker fl 10.000 verkregen

70 Notulen Heraut-Vereeniging, d.d. 2 augustus 1871. De schildersrekening bedroeg fl 31,51, die van de timmerman-makelaar fl 1.015,59, terwijl er verder voor fl 28 een spreekbuis werd aangebracht. [SA, 2].

71 *Gedenkboek 1897*, 9.

72 Notulen Heraut-Vereeniging, d.d. 2 augustus 1871.

worden (de rest was voor verkiezingen), met welk bedrag een blad naar het voorbeeld van *Het Nieuws van den Dag* voor fl 8 per jaar uit te geven zou zijn.[73]

Over een kiezersbond werd al overlegd sinds Groen in 1869 en 1871 de antirevolutionairen had gescheiden van de conservatieven (die tot dan toe onder de naam antirevolutionairen hadden samengewerkt). Mede in het kader van het overleg dat uit deze scheiding der wegen was voortgevloeid (pas in de jaren 1878 en 1879 kwam het tot een nadere antirevolutionaire partijorganisatie), was er een zogenaamd Pers- of Redacteurenprogram opgesteld. Hierin stonden de 'zedelijke band tussen kiezers en gekozenen' en handhaving van de zelfstandigheid van de christelijk-historische richting voorop, beginselen die ook de geestverwante pers geacht werd te delen en uit te dragen. De pers zou, blijkens dit program, één der voornaamste instrumenten gaan vormen via welke het streven naar maatschappelijke macht moest worden gekanaliseerd.[74]

Vanwege de haast die Kuyper had met de oprichting van een eigen dagblad, werd de koppeling met een antirevolutionaire kiezersbond voorlopig even naar de toekomst doorgeschoven; het overleg ging door en zou spoedig na de totstandkoming van *De Standaard* leiden tot de stichting van het zogenaamde Anti-Schoolwet Verbond.[75] Kuypers haast om op de weg naar een eigen dagblad voort te gaan, hield verband met concurrerende plannen elders; 'de *Rotterdamsche Courant* schijnt ook van meening het orgaan der Christelijk historische partij te willen worden,' aldus Kuyper in de vergadering van de Heraut-Vereeniging.[76]

Onder een wijde kring van bekenden werd er advies ingewonnen omtrent het plan van de Heraut-Vereeniging. Toen dit op een overwegend gunstige ontvangst bleek te kunnen rekenen, werd de uitvoering afhankelijk van het aantal voor de onderneming te interesseren abonnees.[77] In augustus was in de vergadering afgesproken dat De Hoogh de belangstelling zou peilen.[78] Hierop richt-

73 Kuyper aan Groen, d.d. 11 juli 1871, *Briefwisseling*, 189. Het voorbeeld van het Nieuws van den Dag laat zien dat Kuyper een volksblad wilde, een geen grote, geleerde krant als het Algemeen Handelsblad of de Nieuwe Rotterdamsche Courant, zoals sommige andere plannenmakers in het christelijk-historische kamp (met in het achterhoofd Groens De Nederlander) wensten (zie noot 60).

74 Kuiper, *De voormannen*, 74-77.

75 Den Hartogh, *Groen van Prinsterer*, 260-266.

76 Zie noot 72. Er waren ook andere kapers op de kust, aldus Kuyper aan Groen (zie noot 73).

77 Den Hartogh, *Groen van Prinsterer*, 243-253.

78 Zie noot 72.

te hij zich met een circulaire tot de de achterban, aangeschreven als ‘Vrienden van Nederland en Oranje’[79]:

> ‘De roep om een Dagblad voor ons Christenvolk houdt aan. Vooral sinds de laatste verkiezing klopt men rusteloos van alle zij op dit aambeeld. Het moet komen, dit weet ieder. De vraag is maar van welken kant?
> Ge leest toch een Dagblad, maar nu bij gemis aan eigen waar, een ultramontaansch of radicaal of conservatief blad. Dat doet kwaad. Elken dag een droppel. En op het laatst weet ge zelf niet hoe ge zoo ontrouw aan uw richting zijt geworden.
> Hieraan kan, hieraan moet een einde komen. De “zevenduizend die voor Baal de knie niet bogen” zijn er. Denk aan de laatste verkiezingen. Welnu, laat ze verzameld worden!
> Te veel ging reeds verloren door onze traagheid en lauwheid, doch Gode zij dank, nog bestaat er eene Gideonsbende, die in de kracht Gods kloeke daden kan doen, mits ze in het strijdperk trede.
> Aan het begin van den weg, dien wij hiertoe hebben in te slaan, ligt de oprichting van een Dagblad van Christelijk-Historische Richting, waardoor ons volk dagelijks wordt toegesproken en bearbeid, dat alzoo van gezegenden invloed kan zijn, niet alleen op hen, die dreigen door den maalstroom van een verderfelijken tijdgeest weggevoerd te worden, maar ook tot aanmoediging en voorlichting van hen, die in den strijd betrokken zijn, een blad dus dat de roovers onzer dierbare rechten bestrijdt en de vertegenwoordigers onzer belangen in Kerk en Staat moedig ter zij staat.
>
> Smeedt dan het ijzer terwijl het heet is.
> Thans kan het Dagblad er komen. De Vereeniging van *De Heraut* is bereid dat grootsche werk voor te bereiden, indien er slechts 5.000 vrienden worden gevonden, die voor den tijd van één jaar, het proefjaar, op het blad willen inteekenen. [...]’

De Hoogh rekende voor dat abonnees voor het relatief geringe bedrag van 17,5 cent per week een krant in hun bezit zouden krijgen, die door de vol-

79 Circulaire met intekenlijst van H. de Hoogh & Co, augustus 1871. [VBBB, dossier-De Hoogh (prospectussen)].

gende opzet het lezen van alle andere dagbladen overbodig moest maken: '1. Hoofdartikelen onder leiding van Dr. KUYPER, behandelende de politieke en maatschappelijke vragen van den dag; 2. Artikelen over onze wetten en wetgeving; 3. Binnenlandsche politiek; 4. Buitenlandsche politiek; 5. Binnen- en Buitenlandsche berichten; 6. Oost- en West-Indische, Amerikaansche en Kaapsche Nieuwstijdingen; 7. Verscheidenheden; 8. Handels- en marktberichten. Deze rubriek zal zoo belangrijk mogelijk worden gemaakt door de grootste nauwkeurigheid, vooral ten dienste der plattelandsbewoners. Zij zal niet alleen de binnenlandsche markten, maar ook de veeprijzen enz. der Londensche markt mededeelen; 9. Scheepstijdingen; 10. De Amsterdamsche beursberichten en effectenmarkt zullen aan bevoegde handen worden toevertrouwd; 11. Assurantiën.'

Bovendien zou het dagblad voor de zondag vergezeld gaan van een apart nummer met 'eene lectuur voor dien dag geschikt' (*De Heraut* zonder het staatkundige gedeelte). De Hoogh eindigde zijn pamflet aldus:

> 'Dat tot het bijeenbrengen van het 5.000-tal abonnementen de hulp van hen, wier bede is "Uw koninkrijk kome," ditmaal niet te vergeefs wordt ingeroepen, mogen wij verwachten.
> De vrienden van Nederland en Oranje geven door het invullen en alom aanbieden van nevensgaand Inteekenbiljet, het onweersprekelijk bewijs: dat zij het Dagblad der Christelijk-Historische richting willen; door dit te willen en zich het blad aan te schaffen, ophouden TE STEUNEN de organen der ultramontanen, der democraten, der radicalen, der liberalen en der conservatieven, om zich op eigen terrein te verzamelen onder de banier die het gulden motto draagt: "MET GOD VOOR NEDERLAND EN ORANJE" [...]'

Op 24 oktober overlegde De Hoogh een overzicht van de stand van zaken, met een opgave van het aantal toezeggingen per provincie, het aantal abonnees op *De Heraut* daaronder en het aantal twijfelaars; het bleek dat er zich bij elkaar 3.525 abonnees hadden opgegeven.[80] De stijging van de aanmeldingen werd vanaf nu bijna van dag tot dag doorgegeven.[81] Op 13 november waren er

80 Staat van het aantal Abonnementen van het Dagblad der Christelijk-Historische Richting op 24 October 1871, door H. de Hoogh [KA, LA, P8a, nr. 18]. De Heraut had op dat moment een oplage van ongeveer 1.400 exemplaren, zo blijkt uit de verschillende overzichten 'De Commissie van De Heraut in rekening Courant met de Nederlandsche Stoomdrukkerij' [SA, 2]; de notaris zou vaststellen dat het precieze aantal 1.347 was (zie noot 95).

81 Stand der vermeerdering van het aantal abonnees 1871 [Ka, LA, P8a, nr. 17].

ongeveer 4.000 binnen en op 6 december 4.300 à 4.400. Maar al op de vergadering in november werd door de Heraut-Vereeniging in principe besloten de oprichting van het dagblad door te zetten, gesteld dat er nog 1.000 abonnees gevonden werden en de tekorten zouden zijn gedekt.[82]

De Heraut-Vereeniging vergaderde nu koortsachtig en uit de notulen krijgt men de indruk dat de duizendjes over tafel vlogen. De Nederlandsche Stoomdrukkerij was gevraagd om een calculatie van de kosten.[83] De geldschieters rekenden op een bedrag van fl 64.000 voor de eerste jaargang; het verwachte exploitatietekort van fl 12.000 werd op voorhand gedekt door toezeggingen van de commissarissen van de Heraut-Vereeniging, die uitbreiding kreeg met een aantal nieuwe leden: de Rotterdamse verzekeringsmakelaar J. Voorhoeve H. Czn. (meteen goed voor fl 6.000), de luitenant der infanterie (tevens in buitengewone dienst adjudant van de Koning) C.J. de Bordes, en waarschijnlijk ook de Amsterdamse bierbrouwer W. Hovy en verder nog twee á drie personen.[84] Een aantal anderen werd bereid gevonden geld te schenken of voor eventuele tekorten garant te staan (zo Teding van Berkhout bijvoorbeeld voor fl 2.500).[85]

Zonder voorafgaand overleg met de vergadering had Kuyper in *De Heraut* inmiddels al geschreven dat het christelijk-historisch dagblad zou gaan verschijnen, en wel vanaf 1 april 1872. Toen hij hiervoor ter verantwoording

82 Notulen Heraut-Vereeniging, d.d. 13 november en 6 december 1871.

83 Zie noot 72.

84 Notulen Heraut-Vereeniging, d.d. 3 januari en 20 januari 1872. Jacob Voorhoeve H. Czn. (1811-1881), afkomstig uit een geziene Rotterdamse familie, donateur (‘een der oudste en mildste’) van de Vereniging voor Christelijk Nationaal Onderwijs, mede-oprichter van het Anti-Schoolwet Verbond en de Vrije Universiteit, penningmeester van ‘De Unie, een school met den Bijbel’ (*Briefwisseling*, 213, noot 3, en *NNBN*, X, 1132-1133). C.J. de Bordes (1840-1909), op het moment van uitnodiging woonachtig te Leeuwarden, was ooit in zijn carrière lid van de gemeenteraad te Rheden (*Briefwisseling*, 184, noot 5). Willem Hovy (1850-1915), bierbrouwer in de firma Van Vollenhoven & Co., directeur van de brouwerij ‘De Gekroonde Valk’, zeer actief politiek medestander van Kuyper, later lid van de Amsterdamse gemeenteraad, Provinciale Staten en de Eerste Kamer en directeur van de Vrije Universiteit (*Briefwisseling*, 204, noot 2); Kuiper, *De voormannen*, 630 en passim, laat hem al in 1840 geboren worden. Verder werden lid: H.J.A. Boissevain te Amsterdam, T. Scholten en jhr. mr. A. van Daene van Varick (1846-1930), ‘heer van Varik, laatste mansoir van zijn geslacht. Een eigenaardige figuur, die nadere studie verdient,’ aldus de *Briefwisseling*, 174, noot 1. De heer De Mol Moncourt te Groningen bedankte voor de eer. Verg. Kruyts aantekeningen, genoemd in noot 68.

85 Notulen Heraut-Vereeniging, d.d. 3 januari 1872. Mej. Zegers Veeckens te Amsterdam schonk fl 1.000. De leden van de vereniging moesten zelf regelmatig in de buidel tasten voor allerlei kosten; er werd dus veel meer bijeengebracht dan de bekende bedragen van fl. 15.000 (1870/1871) en fl 12.000 (1871/1872). Verg. W. Oosterwijk Bruyn aan Kuyper, d.d. 1 januari 1872 [KA, LA, P8a, nr. 2].

werd geroepen door de andere leden van de Heraut-Vereeniging verschool hij zich achter ‘de houding der Roomsche partij’ en de aandrang van De Hoogh, die bij het uitblijven van een aankondiging bevreesd was voor afzeggingen onder de intekenaren. Bovendien verklaarde Kuyper dat door het oplopen van de aanloopverliezen er nu geen weg meer terug was.[86]

Maar in de vergadering heerste er twijfel. Heyblom en Ramann wilden liever meer geld bijeenbrengen om het dagblad vier à vijf jaar te kunnen uitgeven en dan over de levensvatbaarheid ervan te oordelen. De ervaren uitgever De Hoogh verweet Kuyper een gebrek aan kennis van zaken toen deze bleek te menen dat de bekostiging van het project met een wat zuinig aan doen wel zou meevallen. Later in dezelfde vergadering wilde Kuyper weten of alle aanwezigen hun financiële toezeggingen gestand zouden doen. Sommigen aarzelden hier volmondig bevestigend op te antwoorden, maar Heyblom en Kol riepen de leden op om hun verantwoordelijkheid te aanvaarden of op te stappen (wat Ramann naderhand ook deed).

Laatste voorbereidingen

De resterende tijd tot 1 april 1872 werd door Kuyper en zijn mede-leden van de Heraut-Vereeniging besteed aan de praktische voorbereiding van de nieuwe uitgave. Kuyper, die - ongetwijfeld om tactische redenen - eerder had verklaard geen tijd te hebben om hoofdredacteur te worden (hij wilde wel hoofdartikelen schrijven) en Brummelkamp, zijn collega bij *De Heraut*, als kandidaat voor deze post naar voren had geschoven, nam op uitdrukkelijk verzoek van de vergadering deze functie alsnog op zich.[87]

Op aandrang van Kol, die in het gezelschap van de geldschieters de ultra-conservatieve stroming vertegenwoordigde (waarover meer in hoofdstuk 2), was met vier tegen twee stemmen besloten de naam *De Heraut* vaarwel te zeggen en de aanstaande dopeling *De Geus* of *Het Geusken* te noemen.[88] Kuyper was vóór, maar de gekozen namen waren in de ogen van Groen te zeer de leus der ‘anti-roomsgezinde hartstochtelijkheid’.[89] Daarom besloot de Heraut-Vereeniging in aanwezigheid van de nieuwe leden met een gewijzigde stemverhouding als titel *De Standaard* te nemen.[90]

86 Ibidem.
87 Ibidem.
88 Notulen Heraut-Vereeniging, d.d. 18 november 1871 en 3 januari 1872.
89 Kuyper aan Groen, d.d. 15 december 1871, 4 januari en 12 maart 1872; Groen aan Kuyper, d.d. 7 januari 1872, *Briefwisseling*, de nrs. 227, 231, 232 en 242.
90 Dit besluit viel op 7 maart 1872, aldus Kruyts aantekeningen, genoemd in noot 68.

Ondertussen moesten er met de Nederlandsche Stoomdrukkerij afspraken worden gemaakt over de de wijze waarop de krant in de praktijk van alledag zou worden vervaardigd en vooral ook over de prijs waartegen dit kon gebeuren. In januari 1872 deed de Stoomdrukkerij een voorstel over de financiële voorwaarden.[91] Een probleem voor de drukkerij scheen te zijn dat, ondanks de aanschaf van een nieuwe pers, de capaciteit onvoldoende was om op vrijdag én *De Standaard* én het Zondagsnummer op tijd gereed te hebben. Er moest ook worden overeengekomen op welke tijden de redactie de kopij had in te leveren, wie er voor de kosten van de correctie zou betalen, hoe de adressering en de verzending van de krant geregeld werden, enzovoorts.

Maar uiteraard was de directie de aanstaande klant verder zoveel mogelijk ter wille. Zij stelde het gedeelte van het gebouw van de Stoomdrukkerij (aan de Nieuwendijk) waar De Hoogh woonde, voor een huur van fl 800 per jaar ter beschikking als werkruimte voor het personeel van de krant (mits er plaats overbleef voor een bediende van De Hooghs boekwinkel om advertenties in ontvangst te nemen.[92] De behuizing bestond op de eerste verdieping uit ‘één vertrek voor redactie-kamer, van stookplaats voorzien, en eene spreekkamer’ en telde voorts, ‘vlak aan de straat in het benedenhuis, een klein vertrek voor bureau [...], dit terwijl het gas, hetwelk benoodigd is, op een afzonderlijke meter kan worden verbruikt, voor het noodige ameublement, voor brandstoffen en vuur, voor koffy, thee enz. [...] door de Vereeniging moet worden gezorgd.’[93]

In maart stuurde de Stoomdrukkerij een concept-contract aan de Heraut-Vereeniging. Het eerste nummer, zo werd bepaald, zou verschijnen op 1 april en worden afgeleverd naar het voorbeeld van *Het Nieuws van den Dag.* De redactie zou zoveel kunnen zetten en wijzigen als nodig was, maar de definitieve kopij zou twee uur voor uitgifte van de krant binnen moeten zijn, niet eerder dan vijf uur 's middags, maar ook zo dat het bedrijf de hele oplaag 's avonds om tien uur gereed kon hebben. ‘Beurs en marktberichten, alsmede telegrammen en korte berichten die geen uitstel kunnen lijden, zullen echter tot drie kwartier voor de uitgifte ter drukkerij kunnen worden afgegeven en in de eerste editie van dien avond worden opgenomen.’ Als de drukkerij te laat was met het afleveren of verzenden van de krant, had deze een boete aan de armenkas van de diaconie te voldoen.

91 De Hoogh aan Teding van Berkhout, d.d. 13 januari 1872; de eerstgenoemde stuurde het voorstel dezelfde dag door, vermoedelijk naar Kuyper [KA, LA, P8a, de nrs. 21 en 23].

92 Huurcontract (concept), circa januari-februari 1872 [KA, LA, P8a, nr. 19].

93 Het stuk met nr. 23, genoemd in noot 91. De Heraut-Vereeniging kocht drie lessenaars voor bij elkaar fl 90; zie Hana aan Heyblom, d.d. 20 februari 1872 [SA, nr. 2].

Het bezwaar van het gelijktijdig drukken van zaterdagkrant en Zondagsnummer was inmiddels van de baan; de drukkerij was bereid zich te verplichten een pers met een capaciteit van minstens 2.000 exemplaren per uur aan te schaffen.[94]

Van de zijde van de Heraut-Vereeniging werden alle bepalingen doorgerekend om te zien of het niet nog goedkoper kon. Om zich in te dekken tegen een eis tot schadevergoeding van de Stoomdrukkerij vanwege het staken van *De Heraut* werd het advies ingewonnen van een notaris, die ook de boeken van het weekblad en de begroting voor het nieuwe dagblad nog eens keurde.[95] Voorhoeve ontdekte bij de inspectie van het concept-contract tal van mogelijkheden om te bezuinigen en voorspelde, bijna profetisch: 'Er moet een grote verandering komen, anders zal *De Standaard* geen jaar bestaan.'[96]

Op dat moment had Voorhoeve echter al besloten om zijn lidmaatschap van de Heraut-Vereeniging te beëindigen. 'De voornaamste reden daarvan is,' schreef hij vanuit zijn woonplaats Rotterdam aan voorzitter Sanders, 'dat ik het in de ten Uwent gehouden Vergadering levendig gevoeld heb, dat het ten eenenmale ondoenlijk is lid van die Vereeniging te zijn en niet in Amsterdam te wonen.' Verder was Voorhoeve het niet eens met de uitbreiding van de vereniging van zes naar twaalf leden en met de houding van De Hoogh, 'van wie het wel scheen dat hij uitsluitend in de Vergadering tegenwoordig was om de belangen der Nederlandsche Stoomdrukkerij te bepleiten, en die zelfs een oogenblik scheen te willen protesteeren tegen mijne benoeming als lid der Commissie om te rapporteeren over het verschil van fl 2.000 met gemelden drukkerij.'[97] Er was echter weinig tijd meer over voor eventuele bedenkingen, want de datum van 1 april naderde met rasse schreden, zoals de andere leden zich realiseerden.[98]

Op een ander front was de aanstaande hoofdredacteur Kuyper in de tussentijd aan het organiseren geweest. In druk overleg met de op een afstand toeziende, oude Groen brak hij zich het hoofd over vragen als wat voor drukletter

94 Contract (concept), circa maart 1872 [KA, LA, P8a, nr. 22].

95 Schouten aan [Kuyper], d.d. 7 maart 1872 (met twee bijlagen) [KA, LA, P8a, nr. 32, a-b]. De notaris becijferde de uitgaven voor het nieuwe dagblad op fl 52.906 (exclusief Kamerverslagen, correspondenten, marktberichten, redactie en rente over het bedrijfskapitaal, en de ontvangsten op fl 56.025. In plaats van een schadeclaim stuurde de Nederlandsche Stoomdrukkerij een cheque van fl 3.312,50 als batig saldo, voortvloeiend uit de liquidatie van De Heraut, aldus Kruyts aantekeningen, genoemd in noot 68.

96 Voorhoeve aan Sanders, d.d. 20 maart 1872 [KA, LA, P8a, nr. 8].

97 Idem, d.d. 17 maart 1872 [KA, LA, P8a, nr. 7].

98 De tijd dringt, schreven Sanders aan Kuyper en Teding van Berkhout aan de Heraut-Vereeniging, beiden op 23 maart 1872 [KA, de nrs. 310 en 310a].

de voorkeur verdiende, welke naslagwerken er ter redactie zouden moeten worden gebruikt en vooral wie de uitverkorenen zouden zijn die voor *De Standaard* mochten gaan schrijven.[99] Enerzijds nodigde Kuyper mensen daartoe uit, zoals C.J. Geisweit van der Netten, die echter om gezondheidsredenen niet beschikbaar bleek voor een redactionele functie, maar wel medewerker wilde worden.[100] Anderzijds hadden sommigen hun diensten reeds eigener beweging aangeboden, zodra het gerucht over de mogelijkheid van een dagbladstichting was begonnen te circuleren.[101]

Maar niet ieder was van Kuyper afhankelijk. Brummelkamp, die als vanzelfsprekend met *De Heraut* meeverhuisde van Kuypers kelderverblijf naar het bureel van *De Standaard* aan de Nieuwendijk, reageerde verontwaardigd toen de toekomstige hoofdredacteur, onervaren in het journalistieke bedrijf, de dagindeling van de medewerkers tot en met de koffiepauze bleek te willen vastleggen. ‘Hoe kunt Ge nu met mogelijkheid bepalingen in 't reglement van redactie en administratie laten opnemen,’ vroeg hij in een handschrift dat emotie verried, ‘die theoretisch [...] schijnen, maar practisch totaal onuitvoerbaar zijn?’ Brummelkamp weigerde dan ook te tekenen en stond erop: ‘Wij alleen [...] zijn bekend en vertrouwd met den gang van het werk. [...] Geen reglement zal voldoen dat niet in overleg met ons gemaakt is.’[102]

Een benoeming die, zeker met het oog op de feitelijke geschiedenis van *De Standaard*, niet mag worden vergeten, was die van de administrateur. Hoewel De Hoogh dat graag anders had gezien, was door de Heraut-Vereeniging besloten om de administratie van de krant in eigen beheer te voeren.[103] In de vergadering van 20 januari meldde Kuyper ‘dat iemand gevonden is, die hem als administrateur zeer geschikt voorkomt en die in een dusdanige betrekking aan de

99 Kuyper aan Groen, d.d. 4 januari, 8 januari, 18 januari, 12 maart en 26 maart 1872; Groen aan Kuyper, d.d. 7 januari, 8 januari, 9 januari, 20 januari, 22 januari en 14 maart 1872, *Briefwisseling*, de nrs. 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 242, 243 en 244.

100 Geisweit van der Netten aan Kuyper, d.d. 3 januari, 18 januari en 19 januari 1872 [KA, LA, P8a, de nrs. 3-5]. In de tweede brief zet de schrijver uitvoerig zijn ideeën over de gewenste opzet van het dagblad uiteen, waarbij het onder meer pleit voor een volksblad (verg. noot 73). Voorzover bekend is hij geen medewerker geworden.

101 Esser aan Kuyper, d.d. 10 januari 1871 [KA, nr. 159]; Hoogenbirk aan Kuyper, d.d. 17 oktober 1871, en Witmond aan Kuyper, d.d. 30 december 1871 [KA, LA, P8a, de nrs. 10 en 12]. Esser (een zwager van zowel Hovy als Brummelkamp) en Witmond werden aangenomen, zie hoofdstuk 2. Hoogenbirk kwam pas jaren later voor De Standaard werken, zie hoofdstuk 4.

102 Brummelkamp aan Kuyper, d.d. 19 februari 1872 [KA, LA, P8a, nr. 6]. Het woord dat op de eerste puntjes moet staan, is onleesbaar.

103 Notulen Heraut-Vereeniging, d.d. 3 januari 1872.

Rotterdamsche Courant werkzaam is. Deze persoon is geneigd de administratie te aanvaarden.'[104]

De persoon die Kuyper in gedachten had, was de Rotterdamse uitgever J.H. Kruyt. Het is onduidelijk hoe Kuyper aan hem was gekomen, maar vaststaat dat zij al langer met elkaar correspondeerden: 't Is mij niet gemakkelijk Uw geachte letteren, Donderdag 11. ontvangen, te beantwoorden,' schreef hij eind 1871 aan Kuyper terug op de uitnodiging om als administrateur van de nieuwe krant op te treden. 'Sinds ik U. Ew. de laatste maal schreef zijn de omstandigheden betreffende de *Rotterdamsche Courant* eenigsinds veranderd en het zal mij moeilijk vallen er mij geheel aan te onttrekken. Evenwel kan ik mij niet ontveinzen dat het werkzaam zijn aan en voor een dagblad van zuiver Christelijk-Historische beginselen mij zeer toelacht en dat het mij daarom op het oogenblik even zwaar valt die werkkring ten eenenmale af te wijzen. Mijn besluit dienaangaande zal voornamelijk beheerscht worden (de financiëele kwestie komt daarbij eerst in de tweede plaats in aanmerking) door het antwoord op deze vraag: Wat zal mijn positie en mijn werkkring aan Uw blad zijn?'[105] Uiteindelijk besloot Kruyt naar Amsterdam te komen om bij *De Standaard* behalve de administratie ook het secretariaat van de Heraut-Vereeniging op zich te nemen, dat voor een lid een te zware belasting was gaan vormen.[106]

Hoe Kruyt zich de administratie van de krant voorstelde, laat het door hem ingediende verlanglijstje zien[107]:

> 'Voor de Administratie is in de eerste plaats benoodigd een klerk die, onder leiding van den Administrateur, de loopende werkzaamheden verricht, als: het inboeken der advertentien, het schrijven der kwitantien enz, Zijn salaris zou ik wenschen te stellen op fl 300 per jaar.
> In de tweede plaats, een flinke loopjongen of kantoor-knechtje tot het doen van boodschappen en tevens voor het incasseeren van abonnements- en advertentie kwitantien binnen Amsterdam. Door het betalen van een salaris van circa fl 3 per week, zal dit ongetwijfeld voordeeliger zijn dan het incasseeren van genoemde kwitantien door een kassier, ter-

104 Idem, d.d. 20 januari 1872.
105 Kruyt aan Kuyper, d.d. 30 december 1871 [KA, LA, P8a, nr. 11].
106 Zie noot 103. Heyblom had zich om deze reden als secretaris-penningmeester teruggetrokken.
107 Circa februari-maart 1872 [KA, LA, P8a, nr. 13].

wijl daarenboven de loopjongen nog andere kleine diensten kan presteeren.

Voor den aankoop van de boeken voor de administratie is een som van fl 30 voldoende.
Voor bureau-behoeften als pennen, papier, inkt, enveloppen, copiepapier voor de Redactie, enz. zal fl 50 per jaar noodig zijn.
Een goede copiëerpers en copieboek kost circa fl 15.
Het incasseeren der abonnementen en advertentien buiten de stad vormt een beduidende uitgave, vooral in dit geval waar de afzonderlijke bedragen klein zijn en de plaatsen voor een gedeelte afgelegen. Hiervoor moet een contract aangegaan worden met een kassiershuis. Hoogstraten & Hoffen te Dordrecht zou ik hiervoor wel durven aanbevelen. De kosten begroot ik op circa 2% over het te incaseeren bedrag.
Voor de Redactie zijn de volgende boeken onmisbaar: goede fransche, duitsche en engelsche woordenboeken; een Conversations Lexikon; Geographisch Woordenboek; een atlas; een Kunstwoordenboek; een handels-woordenboek; de Nederlandsche wetboeken; een almanak de Gotha; een Staats-almanak. [...]'

Daarmee waren de voorbereidingen klaar en was de weg vrij om daadwerkelijk *De Standaard* uit te geven. In een gezamenlijk prospectus lieten De Hoogh en Kruyt op 22 maart aan potentiële adverteerders weten dat 'het eerste nummer van het Dagblad der Christelijk-Historische Richting, dat tegen April aanstaande is aangekondigd, zal verschijnen Donderdag den 28sten Maart aanstaande, des avonds.'[108] Een week eerder hadden de lezers van *De Heraut* dat bericht al in hun weekblad kunnen lezen: 'De Heraut-Vereeniging bericht hiermede, dat het laatste nummer van *De Heraut* den 22sten dezer maand verschijnt, en dat van het Dagblad, welks oprichting tegen April e.k. is aangekondigd, het nummer van 1 April tegelijk met het eerste Zondagsnummer verzonden zal worden op Vrijdag 29 Maart, terwijl de uitgifte van het tweede nummer zal plaatshebben op Dinsdagavond 2 April; dat de naam van het nu door haar uit te geven Blad zal zijn: *De Standaart.* [...]'

108 [VBBB, dossier-De Hoogh (prospectussen)].

2. Moeizame start

Met veel historisch gevoel was als eerste verschijningsdatum voor *De Standaard* 1 april 1872 gekozen, de dag waarop het driehonderd jaar geleden zou zijn dat de Geuzen bij verrassing Den Briel op de Spanjaarden veroverden.[1] Zo kon Kuyper het antirevolutionaire dagblad meteen als principieel orgaan profileren. Over een nationale viering had namelijk tussen de verschillende politieke en levensbeschouwelijke stromingen geen overeenstemming kunnen rijzen, omdat elk er een eigen interpretatie aan wilde geven.[2]

In zijn paginagrote openingsartikel vergeleek hoofdredacteur Kuyper in vlammende, triomfantelijke bewoordingen de strijd van toen met de situatie in zijn dagen: 'Niet om liberalistische vrijheidsleuzen. maar om Vrijheid van consciëntie kampte men ten bloede toe, om een plek voor Gods Kerk, dat ze ruste mocht vinden voor het hol van haren voet.' En zoals de 'Vrijheid van conscientie' toen moest worden bevochten. zo was zij ook anno 1872 in het geding: 'Wat reeds weer bedreigd wordt en gekrenkt, het is juist die heilige Gewetensvrijheid: de vrijheid om in Kerk en School der Vaderen God naar Vaderentrant te dienen.' En ter verklaring van de naam van de gloednieuwe krant werd verwezen naar de 'standaard [...], waaronder én Prins én Geus eens streed: De standaard van Gods Woord.'[3]

Dagelijks kwam Kuyper voortaan thuis bij duizenden lezers, die via de krant leerden de wereld als antirevolutionair tegemoet te treden. 'Aan de nog matige eischen, toen ter tijde aan een dagblad gesteld, werd ter helfte niet vol-

1 In feite verscheen, zoals bleek aan het einde van het vorige hoofdstuk, de krant een paar dagen eerder, want maandag 1 april 1872 was tweede Paasdag en 29 maart Goede Vrijdag.

2 G.M. den Hartog, *Groen van Prinsterer en de Verkiezingen van 1871. Een keerpunt in de wordingsgeschiedenis der Anti-Revolutionaire Partij*, diss. Theologische Hogeschool te Kampen, Kampen 1933, 255. Verg. A. Goslinga*, Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper (1864-1876)*, Kampen 1937, 176, noot 1 (verder te citeren als *Briefwisseling*). Het *Gedenkboek. Opgedragen door het feestcomité aan Prof. Dr. A. Kuyper bij zijn vijf en twintigjarig jubileum als hoofdredacteur van De Standaard*, Amsterdam 1897, 13, geeft in dit licht een gekleurde weergave; 'De keuze van 1 April 1872 als dag van eerste uitgave was met opzet gekozen. Heel Nederland vierde toen toch het derde eeuwfeest van de inneming van den Briel. Van die inneming van den Briel daagde Nederlands verlossing, en dagteekende ook dat doorbreken van den Calvinistischen geest, waarop straks in 1878 ons "Program van beginselen" in zijn eerste artikel zou terugwijzen.'

3 Het artikel is ook opgenomen in A. Kuyper, *Starrenflonkering. Een bundel driestarren verzameld uit De Standaard*, Amsterdam 1932 (2e dr.), 1-5.

daan,' erkende men achteraf volmondig. 'Alleen werd alles vergoed door het onovertroffen werk van den Hoofdredacteur, later door één zijner tegenstanders genoemd "de Grootmeester der Nederlandsche journalistiek", die "het klavier der volksconsciëntie" bespeelde op geheel eigenaardige wijze en er klanken aan ontlokte, die door heel het land met bewondering, doch lang niet overal met instemming werden gehoord.'[4]

Kennismaking met de krant

De abonnees kregen, afhankelijk van waar zij woonden, *De Standaard* door een bezorger 's avonds (in Amsterdam) of door een postbode de volgende dag (in de rest van het land) aan huis gebracht. De krant verscheen op alle werkdagen, dus zes maal per week; op zaterdag werd er een apart 'Zondagsnummer' meegestuurd.

De Standaard telde doorgaans vier pagina's (zonder nummering en met alleen in de kop op de voorpagina de naam van de krant en de datum van uitgave vermeld) en bestond uit één dubbelgevouwen vel papier van groot formaat. Bij sommige gelegenheden, meestal in verkiezingstijd of rond belangrijke feestdagen (zoals Kerstmis), verscheen een dubbeldik nummer; dan ging de krant vergezeld van een bijvoegsel, waarvan tot een halve pagina door de redactie en de rest met advertenties werd gevuld.

De door-de-weekse krant en het Zondagsnummer hadden ieder een eigen, per nummer ongeveer gelijke indeling. In de redactionele kolommen werden alleen voor de hoofdartikelen aparte koppen gemaakt. Gedurende de eerste jaren van het bestaan van *De Standaard* gebeurde dit ook wel voor andere artikelen; daarna werd dit echter uitzondering. Het nieuws ging toen zijn plaats vinden in de rubriek waarin het thuishoorde, en slechts die werd met een kop geopend. Of men tot deze handelwijze overging uit conventie, of dat hiervoor de reden moet worden gezocht in het tijdrovende karakter van het zetwerk, is onduidelijk. Wat wel opvalt, is dat verzoeken om betaling van abonnementsgeld en advertenties vaak verschillende malen achter elkaar ongewijzigd werden afgedrukt, ook wanneer een hierin genoemde datum al was verstreken.

De eerste twee pagina's (en soms een gedeelte van de derde) werden gevuld met artikelen van de redactie, die geen van alle de naam van de auteur droegen - Kuyper echter tekende met zijn hoogstpersoonlijke stijl. Zijn hoofdartikelen vulden bijna dagelijks het merendeel van de voorpagina, tezamen met

4 'Leidraad' (overzicht van de geschiedenis van de antirevolutionairen vanaf de Kieswet van 1850 tot circa 1920), ongedateerd, 3 [SA, 13].

hun kleine broertjes, de 'driestarren' die, korter en puntiger, voor enig commentaar en bij menige gelegenheid ook voor de nodige polemiek zorgden. Daarna volgden meestal de rubrieken Buitenland, Binnenland, Gemengd Nieuws, De Staatscourant, Rechtszaken, Gemeenteraad (van Amsterdam), Staten-Generaal, Koloniën en Laatste Berichten. Af en toe verscheen er een rubriek Ingekomen Stukken. Over alles schreef *De Standaard,* merkt Lebbink op, behalve over sport (dat gebeurde in andere kranten trouwens ook nog maar mondjesmaat).[5]

Overeenkomstig het bij het begin van het verschijnen van de krant gemaakte voornemen waren de derde en de vierde pagina bestemd voor mededelingen en advertenties. Met het eerste werd dagelijks pagina drie nagenoeg geheel gevuld, lange kolommen met de prijzen van tarwe in Argentinië en de waarde van goud en andere gegevens, die wij tegenwoordig tot de financieel-economische berichtgeving zouden rekenen. Verder werden er mededelingen gedaan in de rubrieken Familieberichten, Telegrammen, Handels- en Marktberichten, Scheepstijdingen, Beurstijdingen, Waterhoogte en Verkooping van Huizen.

Hierna kwamen de advertenties, waarvoor de administrateur Kruyt meteen druk was gaan werven.[6] Deze rubriek begon in het algemeen in de laatste kolom van pagina drie en nam ook de vierde pagina in beslag. Toen het advertentievolume na een paar jaar begon aan te zwellen, werd de krant geregeld uitgebreid met een extra kolom; deze werd naar binnen gevouwen, opdat niet de ene helft van de krant breder zou zijn dan de andere.

De advertenties waren deels van ongebonden, commerciële aard en prezen dan bijvoorbeeld kachels of wonderolie aan. Deels ook richtten zij zich in het bijzonder tot het antirevolutionaire lezerspubliek van de krant. Talrijk waren de aanbiedingen van protestants-christelijke publicaties door uitgevers of boek-

5 H.J. Lebbink, 'Abraham Kuyper en de dagbladpers', in: *Antirevolutionaire Staatkunde,* 41 (1971), 404.

6 Circulaire van J.H. Kruyt, circa 1872 [VBBB, dossier-Kruyt (prospectussen)]. Het aantal van 5.000 abonnees was sinds de oprichting van de krant 'nog zeer aanmerkelijk toegenomen,' aldus Kruyt. 'Er is dan ook bijna geene gemeente of De Standaard heeft er zijne lezers. De meeste abonnementen zijn daarenboven door verschillende personen onderlingen genomen: een enkel exemplaar passeert dikwijls een geheel dorp. Het aantal huisgezinnen waarin De Standaard dagelijks gelezen wordt, mag dus veilig op het viervoud der abonnementen gesteld worden. Een zeer groot gedeelte hiervan leest geen andere Courant, en is dus voor Advertentiën alleen door De Standaard bereikbaar.' Slechts de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *Het Nieuws van den Dag* zouden een groter bereik hebben. (Zie voor Kruyts inspanningen om advertenties te werven verder hoofdstuk 3).

handelaren en in verkiezingstijd de voordrachten van kandidaten door antirevolutionaire kiesverenigingen in den lande. Buiten verkiezingstijd adverteerden verwante organisaties ook: De Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs maakte bijvoorbeeld periodiek de ontvangst en omvang van donaties en de namen van de gevers bekend; het Anti-Schoolwet Verbond en de Unie 'Een school met den Bijbel' stelden middels advertenties belangstellenden op de hoogte van het plaatsvinden van hun bijeenkomsten. Minder in het oog sprongen de kleinere annonces, waarin na jubilea en begrafenissen werd dank gezegd voor getoonde blijken van medeleven of waarin dominees en christelijke huisgezinnen te kennen gaven sollicitaties van een nette meid of een vlotte naaister in te wachten.

Het Zondagsnummer leek qua opmaak veel op *De Standaard* van door de week, maar verschilde hiervan door de andere nadrukken die het legde. Het begaf zich meer op het bespiegelende, kerkelijke en religieuze vlak, voornamelijk door de hoofdartikelen, die op de voorpagina preekten over onderwerpen als 'De stille week' of 'Opstanding in het lichaam'. Zondagse lectuur was het ook, omdat het het gebeuren in de wereld gedurende de voorbije week nog eens op een rijtje zette in rubrieken als Algemeen overzicht, Buitenland, Binnenland en Pers (een overzicht van de door andere weekbladen geboden informatie). Meteen al op de voorpagina stond de rubriek 'Voor kinderen', vermoedelijk bestemd voor de wat rijpere jeugd, gezien peil en taalgebruik van de onder dit hoofdje verschijnende artikelen. Ingezonden stukken verschenen met een grotere regelmaat in het Zondagsnummer dan in *De Standaard* zelf (de aanhef doet soms vermoeden dat zij waren geschreven voor plaatsing door de week, maar bewust waren opgespaard tot het weekeinde).

Zo dan was *De Standaard* zoals de lezers deze leerden kennen.

De krant in bedrijf

Maar wat gebeurde er ondertussen achter de schermen? *De Standaard* ging van start met als hoofdredacteur Kuyper (hijzelf beschouwde zich liever als staatkundig hoofdredacteur, zoals wij nog zullen zien) en als administrateur Kruyt, van wie de laatste de enige zou zijn, die dag in, dag uit, met vermelding van zijn functie in de kop van de krant was opgenomen. Op zijn aandeel in het draaiende houden van *De Standaard* zal in de volgende hoofdstukken nog uitgebreid worden ingegaan. Behalve met de zakelijke leiding van de krant hield hij zich bezig met de rubrieken voor markt, beurs en handel.[7] Deze mengeling van taken

7 Kuyper aan Groen, d.d. 27 april 1872, *Briefwisseling*, nr. 245.

verraadt al iets van de verdeling van de werkzaamheden tussen de verschillende personeelsleden van de krant. Hoewel ieder in principe een afgebakend werkterrein had, geeft elke opsomming van redacteuren en hun taken een op onderdelen wisselend beeld te zien.

Behalve Kuyper en Kruyt waren bij *De Standaard* eveneens aangesteld: A. Brummelkamp (buitenland), H.J. Hana (binnenland, tevens assistent van de administrateur), I. Esser (polemiek, benevens de rubrieken Koloniën en Staten-Generaal), J. Witmond (correctie en Zondagsnummer), P.S. van Ronkel en A.C. de Zwart (beiden eveneens voor het Zondagsnummer).[8] Tevens was er een aantal correspondenten en leverden sommigen incidentele bijdragen.[9] Al deze medewerkers waren door Kuyper, na zorgvuldige toetsing van hun kwaliteiten en overleg hierover met Groen van Prinsterer, geselecteerd. Hun antirevolutionaire beginselen speelden in deze weging uiteraard een grote rol. Kuyper stond er ook op, dat zijn medewerkers hierin goed zouden zijn onderlegd on verwees hen daarom naar de werken van conservatieve denkers als E. Burke, F. Guizot en F.J. Stahl, die zij 'bij wijze van cours [moesten] doorlopen.'[10]

Deze opsomming van medewerkers toont al dat *De Standaard* niet het werk was van Kuyper alleen. Maar hoewel deze zich in zijn correspondentie met Groen regelmatig uitsprak over de belasting die zijn hoofdredacteurschap voor hem betekende, en verschillende redacteuren om hun steun prees[11], heeft hij - zoals reeds in de inleiding is vastgesteld - voor de uitgave van *De Standaard* in het algemeen alleen zelf de verdienste toegezwaaid gekregen en deze ook voor

8 Verg. de begroting voor redactiekosten uit 1872 (bijlage 1b). Een levensschets van Brummelkamp volgt in hoofdstuk 4. Hetzelfde geldt voor Hendrik Jan Rana (1846-1903), voorzover er over hem althans wat bekend is. Isaac Esser jr. (1845-1920), zoon van de in protestants-christelijke kring bekende straatprediker, komen wij in de loop van deze studie nog uitgebreider tegen. J. Witmond (1832-1899), leerling van Kuypers vader (die hervormd predikant was), evangelist, later vanwege een keelziekte journalist, na *De Standaard* voor *De Zaaier* en *De Werkmansvriend*, welk blad hij mede stichtte; tevens bestuurder van het christelijk werkliedenverbond Patrimonium (*Briefwisseling*, 175, noot 5). Dr. Pieter Samuel van Ronkel (1830-1890), predikant van joodse afkomst, ging aanvankelijk mee met de Doleantie, werd hoogleraar aan de Vrije Universiteit, maar nam om principiële redenen ontslag en werd samen met Hoedemaker (over wie meer in de hoofdstukken 3 en 4) een van de felste bestrijders van de Doleantie (P.C. Molhuysen & P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW)*, Leiden 1911-1937 (10 dln.), X, 832.) A.C. de (?) Zwart (1836-1855), onderwijzer, schrijver van kinderboeken (*Briefwisseling*, 178, noot 6.)

9 Kuyper aan Groen, d.d. 12 maart 1872, *Briefwisseling*, nr. 242. Meer hierover in de hoofdstukken 3 en 4.

10 Ibidem. Verg. Lebbink, 'Kuyper en de dagbladpers', 400.

11 Kuyper aan Groen, d.d. 26 maart, 27 april en 2 mei 1872, Briefwisseling, de nrs. 244, 245 en 246.

zich opgeëist. Zijn medewerkers werden geacht zich verheugd te tonen ‘als eenvoudige soldaten [te mogen] dienen onder deze grote veldheer, onder deze machtige journalist.’[12] Over de werkelijke verhoudingen komen wij in hoofdstuk 4 nog te spreken.

Het kantoor (‘bureel’) van de krant was gevestigd in Amsterdam, in de bocht van de Nieuwendijk, bij de Kapelsteeg, buurt L, nummer 76. Redactie en administratie van *De Standaard* namen de eerste etage in beslag en deelden het pand verder met de boekwinkel van De Hoogh (die zelf van de bovenverdieping naar elders verhuisde) en de Nederlandsche Stoomdrukkerij.[13] Een dergelijke indeling van het dagbladbedrijf was in de negentiende eeuw gebruikelijk.[14]

Op deze locatie werd de krant ook gedrukt. Zoals is gebleken in hoofdstuk 1, zou de Nederlandsche Stoomdrukkerij speciaal een nieuwe pers aanschaffen met een minimale capaciteit van 2.000 exemplaren per uur. Er werd een pers besteld in Engeland, maar bij de aflevering daarvan traden problemen op. In mei 1872 schreef administrateur Kruyt vanuit Londen aan Kuyper: ‘De pers is niet alleen niet klaar, maar ik geloof ook niet dat men er aan begonnen is. De oorzaak daarvan ligt geheel aan den fabrikant, die te Otley in Yorkshire woont; die man, Payne is zijn naam, schijnt in financieele moeijelijkheden te verkeren. Zijn werkvolk is weggeloopen en zijn fabriek staat stil; de hoop een pers van zijn fabrikant te krijgen, hebben wij dus geheel moeten opgeven.’ Alle andere Engelse leveranciers van drukpersen waren telegrafisch geraadpleegd, maar binnen drie maanden zou geen van hen er één beschikbaar hebben.[15]

In het vervolg van deze brief vinden wij een indicatie van het apparaat waarop wellicht uiteindelijk de keuze is gevallen. De administrateur van *De Standaard* had in Londen ook een bezoek gebracht aan de vertegenwoordiger van een Franse fabriek. Die ‘heeft juist een pers naar de Tentoonstelling alhier gezonden, die, naar ik geloof, voor ons doel geschikt zal zijn; misschien bestaat er mogelijkheid om die te koopen,’ opperde Kruyt. Hoe dit verder is afgelopen, weten wij niet. Wel is echter bekend dat in 1887 een rotatiepers van het Franse

12 Lebbink, ‘Kuyper en de dagbladpers’, 401. Verg. *Gedenkboek 1897*, 67. Bij het zilveren jubileum van De Standaard in 1897, zo vlak na de onverkwikkelijke verwijdering van jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman als hoogleraar aan de Vrije Universiteit, was er voor de antirevolutionairen extra reden om alle aandacht te laten uitgaan naar Kuyper als het symbool van de partij-eenheid, aldus J. Stellingwerff, *Dr. Abraham Kuyper en de Vrije Universiteit*, Kampen 1987, 218.

13 Huurcontract (concept), circa januari-februari 1872 [KA, LA, P8a, nr. 19].

14 R. van der Meulen, *De courant, II. Samenstelling en beheer van groote en kleine nieuwsbladen*, Leiden 1885, 91-98.

15 Kruyt aan Kuyper, d.d. 7 mei 1872 [KA, LA, P8a, nr. 9].

merk Marinoni bij de inventaris van de krant hoorde.[16] Dit kostbare apparaat (met een capaciteit van van 15.000 á 20.000 exemplaren per uur, tweezijdig bedrukt, gesneden en gevouwen) was ‘voor de groote Europeesche bladen of voor kleinere couranten met groote oplaag één der meest gebruikte,’ in Nederland onder meer bij *De Amsterdammer* en *Het Vliegend Blad.*[17]

Het is niet geheel uitgesloten dat *De Standaard* al in 1872 op een rotatiepers is gedrukt. Waarschijnlijker is dat men heeft vertrouwd op een stoomsnelpers (met losse vellen papier, capaciteit 2.500 á 3.000 nummers per uur) van de Nederlandsche Stoomdrukkerij.[18] In verschillende varianten werden deze machines in dezelfde periode ook veel gebruikt bij andere middelgrote kranten in Nederland (oplage 3.000 tot 8.000 exemplaren), zoals het *Het Leidsch Dagblad* en het *Rotterdamsch Nieuwsblad.*[19]

Een mogelijke ooggetuige (de weduwe van redacteur Brummelkamp) beschreef naderhand in ieder geval hoe er ten kantore van het stemmige dagblad *De Standaard* moest worden gewerkt ‘onder 't gedreun en gedaver van stoompersen, het kletterend geratel van 't op- en-neergaand kopijbakjen en 't nimmer rustend rumoer van toeterende omnibussen, karren, draaiorgels, gillende straatventers en blinde clarinetspelers.’[20] Een Amsterdams straatbeeld waarvan men zich ook nu nog goed een voorstelling kan maken.

Financiële problemen

Maar terwijl de krant naar buiten toe een hele meneer leek, ontwikkelde hij zich, door problemen bij de financiering, voor de direct betrokkenen algauw tot een zorgenkindje. Over de geldelijke zijde van de uitgave schreef Kuyper enkele weken vóór de verschijningsdatum: ‘Ons budget is thans opgemaakt en stelt ons in staat om voor den inhoud van het Blad fl 25.000 te besteden. Hiervan zal 15/m gebruikt worden voor telegrammen, markt en handelsberichten. Ons plan is deze zoo uitstekend mogelijk te maken en de derde en vierde bladzijden geheel voor deze berichten en advertenties open te houden. Van de resteerende 10/m moet de redactie bezoldigd. Brummelkamp krijgt thans fl 2.000, de jonge Esser fl 2.200, Hana fl 1.000, Witmond fl 900, Kruyt fl 800, Van Ronkel, Zwart

16 J.H. Kruyt, ‘Voorstellen’ en ‘Toelichtingen’, d.d. 22 maart 1887 [SA, 2].
17 Van der Meulen, *De courant, II*, 7.
18 J.H. Kruyt [jr.], ‘Terugblik 1879-1919’, in: *Feestnommer bij het 40-Jarig Bestaan van het Predikbeurtenblad, Weekblad voor de Protestantsche Gemeenten te Amsterdam*, [oktober 1919], [SA, 1].
19 Van der Meulen, *De courant, II*, 8.
20 I. Esser & J.C. Brummelkamp-Esser, ‘In memoriam’, in: G. Doekes & J.C. Rullmann (red.), *Jaarboekje ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 4 (1920), 310.

en anderen voor het Zondagsblad fl 1.000 en ik zelf fl 2.000. - Bovendien is fl 500 voor onkosten van de redactie, en fl 1.000 voor losse redactie bestemd. We wilden namelijk Bronsveld, Gunning, Wijnmalen enz. inviteeren, ons, met hun naam onderteekend, af en toe bijdragen te leveren tegen raison van fl 50 per vel druks. Ik hoop dat het mij gelukken zal deze som van fl 1.000 nog iets te verhoogen.'[21]

In het licht van de reële bedrijfseconomische ontwikkeling van *De Standaard* was dit optimistische taal, vergeleken met wat andere dagbladen kostten zelfs rijkelijk naïef - en Kuyper was, zoals in het vorige hoofdstuk is gebleken, gewaarschuwd. Maar het beginsel ging voor. Ook al maakte de hoofdredacteur enkele weken na de eerste verschijning van de krant gewag van een dagelijkse aanwas van het aantal abonnees met zes tot zeven, en van een advertentieopbrengst van fl 25,[22] *De Standaard* zou er de eerste jaren van zijn bestaan niet in slagen om kostendekkend te opereren.

Deze omstandigheid maakte het voortbestaan van de krant bij tijd en wijle een hachelijke zaak, maar, merkt Van Kaam terecht op, 'zonder veel moeite kan men vaststellen, dat er nooit een *Standaard* zou zijn geweest, wanneer uitgever en eigenaar er van uit zouden zijn gegaan, dat het blad alléén recht van bestaan had, wanneer het winst afwierp, althans geen verliezen opleverde. Achter *De Standaard* stonden - zeker in de eerste periode van zijn bestaan - mensen, die primair een politiek-maatschappelijk-religieus doel nastreefden met het blad. Kon het blad zichzelf bedruipen, dan was dat mooi, maar de doelstelling van dit krantenbedrijf was geen economische.'[23]

Toch waren de financiële problemen van de krant groter dan nodig was. Aanloopverliezen waren onvermijdelijk, maar het geldtekort kon ook zo hoog oplopen, omdat Kuyper met de andere leden van de Heraut-Vereeniging beleidsbeslissingen namen als amateurs in het dagbladwezen. Een paar jaar later, toen de ervaren uitgever Kruyt de leiding over de bedrijfseconomische ontwikkeling van *De Standaard* ter hand nam, bleek dat de krant aanzienlijk goedkoper kon worden uitgegeven, zij het niet zonder gevolgen voor de kwaliteit van het blad. Maar zelfs al was Kuyper in de begintijd bereid geweest de zeggenschap over *De Standaard* met anderen te delen, dan nog zou hij dit maar binnen zeer strikte grenzen hebben kunnen doen, omdat binnen het, politiek tegen zichzelf verdeelde, forum van de Heraut-Vereeniging eerst de strijd om de politiek-

21 Kuyper aan Groen, d.d. 12 maart 1872, *Briefwisseling*, nr. 242. Verg. de begrotingen uit 1872 voor een courantenbureau en de redactiekosten in bijlage 1.

22 Idem, d.d. 27 april 1872, nr. 245.

23 B. van Kaam, 'De Standaard en het kapitaal', in: *VU-Magazine*, jrg. 1, nr. 8, april 1972, 18.

inhoudelijke koers van de krant moest worden geleverd, zoals aanstonds zal blijken.

In het vorige hoofdstuk hebben wij vastgesteld dat er welbewust geld was ingezameld en abonnees waren geworven om een jaar lang op proef een krant te kunnen uitgeven, die voor zijn beoogde lezerspubliek betaalbaar zou zijn. De abonnementsprijs bedroeg gedurende de eerste jaargang van *De Standaard* per drie maanden fl 2,27½ (voor Amsterdam) en fl 2,75 franco per post (in de rest van het land). 'Enkele nummers' kostten drie cent aan het bureel. Het advertentietarief was vijftien cent per gewone regel van zes centimeter breed.[24] Ondanks de gedane investering, een gestage aanwas van het aantal abonnees en een bevredigende advertentie-opbrengst (dat werd althans door de krant zelf beweerd), beliep het verlies over de eerste jaargang een bedrag van ongeveer fl 17.000.[25] De lezers kregen het geflatteerde cijfer van fl 12.000 te horen.[26]

Desondanks meende men op grond van de jaarcijfers te mogen concluderen tot de levensvatbaarheid van *De Standaard.* Op de voorpagina van de krant deelden op 19 maart 1873 Sanders en Heyblom, namens de Heraut-Vereeniging, mee dat met ingang van 1 april van dat jaar het formaat van de krant zou worden vergroot ('de ruimste vergrooting [...], die bij behoud van het halvecentsport mogelijk is').[27] De dag erna werd er een overzicht gegeven van de positie van de krant na bijna een jaar. Er werd opgemerkt dat de vergroting van het formaat, bij het bekende tekort, de krant een tweede jaargang zou doen ingaan, nog hachelijker dan de eerste. Een staatje, hier weergegeven als tabel 2.1, gaf de gegevens over het resultaat van het eerste jaar. Ten behoeve van de analyse zijn de getallen in de onderste balk getotaliseerd.

Uitbreiding van het aantal abonnees in elke plaats van het land met minstens één derde werd wenselijk geacht; met enige bitterheid werd vastgesteld dat sommigen *De Standaard* samen met hun buurman lazen, terwijl aller sympathie juist zou moeten blijken door afzonderlijk een abonnement te nemen (het meelezen werd, zoals gezien, wel als voordeel aan adverteerders voorgehouden). Ten

24 *De Standaard*, 1 april 1872.

25 J.H. Kruyt, *Verslag betreffende den toestand van het dagblad De Standaard tot 30 Juni 1881*, Amsterdam 1881, 6-7; idem, *Mededeelingen betreffende den toestand van het dagblad De Standaard en voorstellen aan de houders van Aandeelen in het kapitaal van 1874*, Amsterdam 1887, 7-8 [SA, 13].

26 Idem, 20 april 1872.

27 De abonnementsprijs werd met ingang van 1 april 1873 verhoogd tot fl. 2,60 per drie maanden binnen, en fl 2,90 franco per post buiten Amsterdam, aldus een advertentie van de Heraut-Vereeniging in De Standaard van 19 maart 1873.

overvloede werd nog eens onderstreept, dat het gerucht dat *De Standaard* winst zou maken, onjuist was. Het jaarlijkse budget van de krant was inmiddels bijgesteld tot fl 65.000; het verlies over het eerste jaar beliep met ruim fl 17.500 meer dan één vierde van het in totaal beschikbare budget.[28]

Tabel 2.1

Kwartaal	Abonnee aanwas	Netto bedrag advertenties fl
1	83	1400
2	112	1700
3	156	2700
4	180	3200
Totaal	531	9000

De Standaard, 1872/1873 - cijfers Heraut-Vereeniging

In hetzelfde artikel op de voorpagina van *De Standaard* van 20 maart 1873 was er sprake van dat, als gevolg van de formaatsvergroting, '[we] ruimte genoeg beschikbaar zullen hebben, om den gewonen burger, landbouwer en kleinhandelaar alle nieuwstijdingen te geven, die hij behoeft.' Het aantal rubrieken dat de krant telde, zou worden uitgebreid, en 'voor Amsterdam zal telkenavond een afzonderlijke editie verschijnen, waarin de na beurstijd ingekomen berichten nog een plaats zullen vinden.'

Als wij de Heraut-Vereeniging op haar woord mogen geloven (en de cijfers dus niet geflatteerd zijn), dan ontvouwt zich nu een redactiesom aan de hand waarvan wij de financiële kengetallen van de krant over de eerste jaargang min of meer kunnen reconstrueren. De uitkomsten van deze som zijn op een rijtje gezet in tabel 2.2. Kosten, advertentie-inkomsten en verlies zijn uit de bronnen bekend, evenals de abonnementsprijs. Dit maakt het mogelijk de betaalde oplage te berekenen. Als we de prijs van een abonnement delen op het bedrag van de betaalde oplage over de eerste jaargang, dan komen we uit op een

28 Zie bijlage 3a.

getal van ongeveer 4.200 ‘proefabonnees’. Dit is niet helemaal zuiver, omdat de losse verkoop niet is inbegrepen; deze was tot 1874 echter alleen in Amsterdam mogelijk en zelfs later, toen de krant ook te koop was op spoorwegstations en veerboten, een te verwaarlozen getal in het licht van het totale der financiële cijfers.

Tabel 2.2

Kosten	fl	65000
Advertenties	fl	9000
Abonnementen	fl	fl 38500
Winst/verlies	fl	-17500
Abonnement p.j	fl	9,10
Abonnees		4200

De Standaard 1872/1873, financiële kengetallen

Het aanvankelijke streefgetal van 5.000 proefabonnees was dus niet gehaald. In hoofdstuk 3 zullen wij zien aan welke trend de oplagecijfers in de eerste jaren van het bestaan van het blad in werkelijkheid onderhevig waren. De vraag rijst dan wat wij aan moeten met de ‘abonnee-aanwas’ uit tabel 2.2. Er worden niet aangegeven ten opzichte van welk aantal deze ‘groei’ zich in de eerste jaargang afspeelde; het is bijvoorbeeld denkbaar dit deze cijfers betrekking hadden op proefabonnees die hun abonnement vast maakten. Hoe dan ook, het aantal abonnees zou in de geschiedenis van de krant niet de belangrijkste financiële indicator blijken; waar het om ging bij het in de lucht houden van *De Standaard* als het publiek platform voor Kuyper, waren kostenverlaging en een dramatische toename van de advertentie-inkomsten. Wij zullen in hoofdstuk drie de uitkomsten voor de eerste jaargang vergelijken met die van de jaargang 1885/1886.

De krant ten onder in politiek gekrakeel

De financiële ontwikkeling van *De Standaard* was nauw verbonden met de eigen-

domskwestie van de krant. Gedurende de eerste twee jaren was deze in handen van de Heraut-Vereeniging. Zoals gezien had deze de drukorder voor de krant toegekend aan de Nederlandsche Stoomdrukkerij, en wel voor een periode van vijf jaar. In het contract was bedongen dat in geval gedurende deze looptijd de Heraut-Vereeniging de uitgave van *De Standaard* zou staken, het eigendomsrecht hiervan zou overgaan in handen van de drukkerij. Van deze overnameclausule was het Zondagsnummer uitgezonderd. Mocht de krant mislukken, dan zou dit, als voortzetting van het weekblad *De Heraut,* in eigendom blijven van de gelijknamige vereniging (over deze constructie meer in hoofdstuk 3).

Ofschoon de Heraut-Vereeniging na het eerste jaar van *De Standaard* bereid was gebleken de uitgave ondanks de geleden verliezen voort te zetten, barstte nog in de loop van de tweede jaargang een conflict los onder de geldschieters. Ook al had Kruyt aanvankelijk tegengestelde verzekeringen geuit, er werden wederom tekorten verwacht, ditmaal ter grootte van ongeveer fl 16.000. Kuyper vreesde dat de commissarissen van de Heraut-Vereeniging zouden besluiten tot het staken van de uitgave. Zelf wilde hij de krant zonder verdere verhoging van het abonnementsgeld blijven uitgeven, desnoods ten koste van meer verliezen.[29]

Anders echter dan Kuyper achteraf heeft willen doen geloven[30], was het conflict over het al dan niet laten voortbestaan van *De Standaard* niet uitsluitend van financiële aard. Er waren namelijk commissarissen, die voortzetting van hun geldelijke steun aan de krant afhankelijk wensten te maken van de door de krant te volgen redactioneel-politieke beleidslijn. *De Standaard* moest volgens hen een meer conservatieve standpuntbepaling kiezen.[31] Deze groep werd aangevoerd door de bankier Kol, de belangrijkste geldschieter van de krant. In zijn woonplaats Utrecht vormde deze sinds de dagen van het Reveil samen met J.L. Bernhardi de drijvende kracht achter de fel anti-papistische ‘contrarevolutionaire factie’ binnen de gereformeerde orthodoxie, die niet, zoals Kuyper en de zijnen, de moderne samenlevingsorde aanvaardde, maar wilde terugkeren naar de standenstaat van het Ancien Régime.[32]

29 Kuyper aan Groen, d.d. 11 december 1873, *Briefwisseling*, nr. 375.

30 *Gedenkboek 1897*, 16.

31 Zie noot 27.

32 Jean Louis Berhardi (1811-1873), christelijk activist, onder meer betrokken bij de organisatie van de Aprilbeweging (aldus Gerretson, zie noot 32) vertolkte in diverse publicaties een politiek waartegen Groen ernstig waarschuwde. De ‘contrarevolutionaire factie was een kring van aanhangers van de predikant en godgeleerde dr. H.F. Kohlbrugge (1803-1875) toen deze in de dagen van het Reveil hoogleraar te Utrecht was; Kohlbrugge, die een eigen richting binnen de gereformeerde theologie vertegenwoordigde, was aanvankelijk bevriend met Kuyper, maar later trad er tussen beiden verwijdering op. *NNBW*, X, 55; Stellingwerff, Kuyper en de VU, passim.

Kuyper kende Kol uit zijn tijd als predikant in de Domstad (1867-1870); een confrontatie met de conservatieve 'contrarevolutionairen' had hij nog kunnen ontlopen door naar Amsterdam te vertrekken. Hoewel hij was gewaarschuwd voor 'Kolleaansche invloeden', had hij de bankier om zijn vermogen bij de oprichting van *De Standaard* betrokken.[33] In 1873 kwam het echter tot een uitbarsting en weigerden Kol en zijn geestverwanten om *De Standaard* nog langer te steunen, als het dagblad de antirevolutionaire lijn van Groen van Prinsterer bleef aanhouden.

Kuyper evenwel wees een dergelijke koerswijziging beslist af en wendde zich voor ondersteuning van zijn positie tot zijn beschermheer Groen. Deze besefte dat hij bij het vertrek van Kol alleen voor de tekorten van *De Standaard* zou moeten opdraaien.[34] Overvallen door de omvang van de nieuwe verliezen, reageerde de oude Groen vanuit Den Haag wat afstandelijk; zich actief in zo'n netelig debat mengen, was gezien zijn leeftijd ook niet meer vanzelfsprekend. Zeker uitte Groen zijn bevreemding, toen Kuyper hem in wat ongelukkig gekozen bewoordingen berichtte, dat hij op de vergadering van de commissarissen van de Heraut-Vereeniging alvast diens autoriteit tegen de conservatieven in stelling had gebracht. Maar nadat Groen uitvoerig was ingelicht over het verloop der gebeurtenissen in Amsterdam, en in het bijzonder over dat van de vergadering van de Heraut-Vereeniging, tijdens welke Kol en een aantal medecommissarissen inderdaad opstapten, was zijn relatie met Kuyper weer als vanouds.[35]

Het waren zware tijden voor *De Standaard* en niet in de laatste plaats voor Kuyper zelf, die onder de spanning dreigde te bezwijken.[36] Ook al leek zijn antirevolutionaire koers van de krant veiliggesteld, de financiële problemen waren verre van opgelost. Weliswaar kon er voor de lopende tekorten een dekking worden gevonden, maar hier bovenop werd voor een zekere toekomst van

33 Geisweit van der Netten aan Kuyper, d.d. 19 januari 1872 [KA, LA, P8a, nr. 5].

34 C. Gerretson, 'Dr. Kuypers Utrechtse tuchtmeester', in: idem, *Verzamelde werken*, III, Baarn 1974, 262-264.

35 Groen aan Kuyper, d.d. 13 december, 15 december, 18 december en 20 december 1873; Kuyper aan Groen, d.d. 17 december en 18 december 1873, *Briefwisseling*, de nrs. 376, 377, 378, 379, 380 en 381. De Heraut-Vereeniging bestond na het vertrek van Kol en een aantal anderen nog uit Sanders, Scholten, Heyblom, Hovy en De Bordes; zie: Kruyts aantekeningen, genoemd in noot 68 van hoofdstuk 1.

36 Kuyper aan Groen, d.d. 17 december en 18 december 1873, *Briefwisseling*, de nrs. 378 en 380. Een voorafschaduwing van Kuypers latere overspanning (1876/1877), waarover meer in hoofdstuk 3.

De Standaard, nog eens fl 50.000 nodig geacht voor de versterking van de balans. Door het vertrek van de in het algemeen vermogende conservatieve leden van de Heraut-Vereeniging moest er voor dit kolossale bedrag een beroep worden gedaan op de achterban.[37]

De voor dit doel ingestelde commissie rapporteerde echter dat het vereiste bedrag niet kon worden ingezameld. Ook het (oude) idee om *De Standaard* ten dele door een antirevolutionaire kiezersbond te laten bekostigen, kwam tot niets.[38] Hierop maakte in het voorjaar van 1874 de Heraut-Vereeniging haar besluit bekend om de uitgave van *De Standaard* te staken. Kuyper en de andere personeelsleden werd ontslag aangezegd.[39] Maar administrateur Kruyt geloofde wel in de overlevingskansen van de krant en vroeg om toestemming om zijn plannen voor een saneringsbeleid te kunnen doorzetten. 'En zo is het ook gegaan,' vat Van Kaam in luttele woorden meer dan tien jaar geschiedenis van *De Standaard* samen.[40] Hoe het precies in zijn werk ging, daarover gaat de rest van dit boek.

37 Idem, d.d. 17 december 1873 en 7 januari 1874, de nrs. 378 en 385.
38 Idem, d.d. 7 januari 1874, nr. 385.
39 *Gedenkboek 1897*, 6.
40 Van Kaam, 'De Standaard en het kapitaal', 21.

3. Een ervaren uitgever

Terwijl in het voorjaar van 1874 het opgeven van het eigen dagblad voor bijna alle betrokkenen een onafwendbaar feit leek, was er één man, die voor *De Standaard* nog wel toekomstmogelijkheden zag weggelegd. Het besluit van de Heraut-Vereeniging om de uitgave van *De Standaard* met ingang van 1 juli 1874 te staken, stelde J.H. Kruyt, de administrateur van de krant, in staat op de voorgrond te treden met een uitgewerkt reddingsplan. In januari was er al sprake geweest van een aandelenemissie van fl 18.000, maar daar was het door het aanhouden van de tegenvallers niet meer van gekomen.[1] Kruyt nu zou dit plan als onderdeel van een omvattender saneringsoperatie ten uitvoer brengen.

Tot dusver was het lot van *De Standaard* overgelaten aan hoofdredacteur Kuyper en de andere leden van de Heraut-Vereeniging.[2] In de eerste twee bestaansjaren van de krant hadden deze mensen hun goede wil, een aanzienlijke financiële offerbereidheid en een behoorlijke dosis inventiviteit getoond, maar zij bleven amateurs in het dagbladwezen. Kruyt kon echter bogen op ruime ervaring in het uitgevers- en boekenvak. Op basis van deze expertise stelde hij op de valreep voor om een doorstart te maken met *De Standaard* door de onderneming te reorganiseren, en in het bijzonder door verandering te brengen in de financiële opzet ervan.

Kruyt, die als administrateur altijd ondergeschikt was geweest aan de beleidsmakers van de krant, handelde op eigen initiatief. Juist omdat anderen een gat lieten vallen, kon hij de volle kracht van zijn capaciteiten laten gelden. Dat zegt wat over de verhoudingen bij *De Standaard,* en met name over het optreden van hoofdredacteur Kuyper, die krampachtig alle

1 A. Goslinga (red.), *Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper 1864-1876*, Kampen 1937 (verder te citeren als: *Briefwisseling*), nr. 385, Kuyper aan Groen, d.d. 7 januari 1874.

2 Aan Kuyper werd per 1 april 1874 ‘op de meest eervolle wijze’ ontslag verleend als lid van de Heraut-Vereeniging. Blijkens de brief van haar president T. Sanders jr. aan Kuyper (d.d. 27 maart 1874 [KA, nr, 67]) was hiertoe besloten in de vergadering van 16 februari. Het meest waarschijnlijk is dat Kuyper in het vooruitzicht van het lidmaatschap van de Tweede Kamer bedankte, hoewel het ook mogelijk is dat hij niet meer kon bijdragen aan de schulden van *De Standaard.*

touwtjes in handen wilde houden. Aan de andere kant hoorde zoeken en tasten naar de juiste structuur ook tot de uitdagingen voor andere dagbladondernemingen in dezelfde tijd. Kuyper en de zijnen waren er echter als eersten bij om een partijkrant van dit gewicht uit te geven en een voor die tijd ongekende invloed op de opinievorming en de maatschappelijke agenda uit te oefenen. Kuyper, de rusteloze initiatiefnemer en organisator, lijkt zich van dit voordeel bewust te zijn geweest.

Wat echter opvalt, is dat precies in deze spannende periode Kuyper de grote afwezige was. Juist toen het voortbestaan van *De Standaard* aan een zijden draadje hing, werd hij in beslag genomen door de campagne voor zijn verkiezing als lid van de Tweede Kamer, waar hij probeerde op een ander podium een leiderschapsrol te spelen. Weliswaar stelde hij van tevoren het behoud van zijn hoofdredacteurschap als voorwaarde voor het bewilligen in de kandidatuur[3], maar verder hield *De Standaard* hem in deze tijd nauwelijks meer bezig; zijn werkzaamheden voor het blad had hij drastisch verminderd en in zijn correspondentie met Groen van Prinsterer repte hij nog slechts een enkele maal van Kruyts reddingsactie.

Kruyts doorstartplan

In een circulaire, gezien de vertrouwelijke toon ervan vermoedelijk gericht aan een kleine kring van direct betrokkenen, gaf Kruyt in mei 1874 zijn visie op het fiasco van de twee eerste bestaansjaren van *De Standaard:* zoals bij andere beginnende kranten, zo konden ook ‘voor een dagblad der Christelijk-historische richting [...] moeielijkheden niet uitblijven. Het blad moest zeer laag in prijs zijn. De richting was nog niet in het bezit van een dagblad geweest en kon daarom niet terstond beschikken over personen, die ondervinding en geschiktheid bezaten om alle plaatsen, die bij een dagblad vervuld moeten worden, in te nemen.’ De Heraut-Vereeniging had naar vermogen geprobeerd de financiële kant van de zaak te regelen, maar ‘op den duur kon die taak niet op enkele personen blijven rusten. Men liet haar te veel alleen staan,’ zei Kruyt.[4] Het reddingsplan dat hij voor ogen had, zou juist het financiële draagvlak van de onderneming trachten te verbreden; het werd tijd niet langer van een handjevol kapitaalkrachtige

3 C. Gerretson, ‘Dr. Kuypers Utrechtse tuchtmeester’, in: Idem, *Verzamelde Werken*, III, Baarn 1974, 263.

4 Circulaire van Kruyt, mei 1874 [SA, 13].

geldschieters afhankelijk te zijn, maar het grotere getal van de achterban aan te spreken voor een bijdrage naar vermogen.

Ook al had de krant dan in financieel opzicht een slecht begin gekend, Kruyt zag in de bestaande situatie ook enkele lichtpuntjes. De aangekondigde opheffing van *De Standaard* maakt het mogelijk bij een nieuwe start lering te trekken uit het verleden: 'De ondervinding, gedurende de twee verloopen jaren opgedaan, heeft geleerd dat vele bezuinigingen kunnen worden in praktijk gebracht zonder dat de waarde en het gehalte van het blad daardoor zal verminderen; - door het besluit van de Heraut-Vereeniging om de uitgave te staken, is de onderneming losgemaakt van eenige bezwarende contracten; - de Nederlandsche Stoomdrukkerij, op wier werkplaatsen *De Standaard* tot nu toe is gedrukt, bereid tot iedere opoffering in haar vermogen om de voortzetting van dit blad mogelijk te maken, heeft zich bereid verklaard den prijs voor het drukken [...] aanzienlijk te verminderen; - dit alles, gevoegd bij de steeds toenemende opbrengst der advertentiën en de uitbreiding, vooral gedurende de laatste maanden, van het aantal abonnés, geeft den ondergeteekende de overtuiging dat het verlies voor de twee volgende jaren niet meer dan ongeveer de helft zal zijn dan van de eerste twee jaargangen, en heeft hij zich tegenover de Heraut-Vereeniging verantwoordelijk gesteld dat dit, in het ongustigste geval, niet meer zal bedragen dan f 18/m voor de twee jaren.'

In concreto stelde Kruyt voor om door middel van een aandelenemissie (in feite ging het om een voorwaardelijk preferente obligatielening) een kapitaal van minstens fl 18.000 bijeen te brengen, en wel uitsluitend tot voortzetting van *De Standaard* vanaf 1 juli 1874; de liquidatie van de onderneming in de eerste twee jaren kwam geheel voor rekening van de Heraut-Vereeniging. Het kapitaal diende vooreerst om nieuwe verliezen tot 1876 aan te kunnen, maar voor het geval deze meer dan fl 18.000 zouden belopen, zo valt af te leiden uit Kruyts aanbod, stelde hij zich met zijn persoonlijk vermogen aansprakelijk voor de dekking van het verschil.

Door de aandelen (groot fl 1000, fl 500, fl 250, fl 100, fl 50 en fl 25) preferent te maken, zouden de houders ervan als eersten delen in de eventueel te behalen winst, en wel tot een maximum van 5%; de voorwaarden waarop de aandelen werden uitgegeven, bepaalden dat ook de geldschieters uit de jaren 1872-1874 voor een gelijk percentage in aanmerking zouden komen. Het resterende winstbedrag zou worden uitgekeerd volgens de verdeelsleutel: 50% als extra dividend aan de aandeelhouders,

10% aan de commissarissen, 20% aan de redactie (met uitzondering van de hoofdredacteur) en 20% aan directie en administratie tezamen. Van een winstuitkering kon echter pas sprake zijn, aldus een beperkende voorwaarde, als ook de verliezen van de voorafgaande jaren zouden zijn goedgemaakt.

Aan het minimumbedrag van fl 18.000 zou Kruyt bovendien graag zien toegevoegd 'een fonds groot fl 4.000 tot krachtige exploitatie der zaak, door reizende agenten of op andere wijze: uitbreiding toch van het abonnementental en bekendmaking der beginselen van de Christelijk-historische richting, daar waar *De Standaard* nog geen toegang vond, is zoowel ter wille van het moreele als van het financieëele succes dezer onderneming ten hoogste wenschelijk.'

De inzamelingsactie

Uit alles blijkt dat Kruyt met verstand van zaken optrad. Het feit dat hij zich bij tegenvallende resultaten met zijn persoonlijk vermogen aansprakelijk stelde, getuigt reeds van zelfvertrouwen én ondernemingslust. Zijn reddingsplan was evenwichtig opgebouwd. Enerzijds wilde Kruyt de financiële opzet van *De Standaard* verbeteren door via een aandelenemissie meer kapitaal aan te trekken en door op de kosten van de uitgave te bezuinigen: de laatste doelstelling meende hij te kunnen realiseren door het budget van de redactie te verlagen en door de abonnees apart voor het Zondagsnummer (voortaan Zondagsblad geheten) te laten betalen. Anderzijds beoogde de administrateur de aantrekkelijkheid van *De Standaard* te vergroten door inhoudelijke wijzigingen aan te brengen en door meer reclame te maken onder potentiële lezers en adverteerders.

In de loop van de maand mei deed het plan in kleine kring de ronde. Het is niet bekend of Kruyts voorstellen bij de antirevolutionaire voormannen en geldschieters achter *De Standaard* op weerstand zijn gestuit, maar waarschijnlijk is dit niet. De moedeloosheid over het staken van de uitgave was inmiddels zo groot geworden, dat ieder idee om nog iets te maken van de failliete boedel, een kans moet hebben gekregen. In ieder geval was Kruyts plan opgesteld in samenspraak met de twee voornaamste betrokken partijen, de Heraut-Vereeniging en de Nederlandsche Stoom-

drukkerij.[5]

Opmerkelijk is dat Kuyper al half mei aan Groen van Prinsterer liet weten dat de zaak van *De Standaard* in orde was. Om de ontstane tekorten te dekken waren er waren 'verrassende toezeggingen' binnengekomen: een graanschipper uit Kampen had al fl 1.000 gegeven en er ontbrak 'nog maar' fl 4.000. Kruyt zou, zo schreef Kuyper, uit eigen fondsen fl 10.000 bij de bank storten tot waarborg van de kosten van de continuering van de krant. Verder werd eenheid in de redactie gebracht en Esser als kamerverslaggever naar Den Haag afgevaardigd. De rubrieken buiten- en binnenland zouden meer op burger en boer worden afgestemd. Het goede financiële nieuws was dat er het afgelopen jaar 100% meer aan advertentiegelden was binnengekomen en dat de Nederlandsche Stoomdrukkerij bereid was, ten koste van de eigen winstmarge, een korting toe te staan. Kuyper dankte verder de offervaardigheid van Groen en de leden van de Heraut-Vereeniging, de heren Sanders, Hovy, Scholten en De Bordes.[6]

In juni 1874 ging Kruyt echter pas officieel van start met zijn poging een kapitaal van fl 22.000 (fl 18.000 ter dekking van eventuele verliezen en fl 4.000 voor reclame) in te zamelen. Terwijl Kruyt wist dat het rijkelijk voorbarig was om (zoals in zijn voorstel voor de Heraut-Vereeniging) aan toekomstige aandeelhouders een winstuitkering in het vooruitzicht te stellen, gooide hij het met zijn zakelijke optimisme bij de door hem benaderde kleine luyden nu over een andere boeg: 'Ook uit een financieëel oogpunt waren de uitkomsten niet zo ongunstig,' heette het nu opeens.

'De verliezen die de uitgave gedurende de eerste twee jaren opleverde, waren voorzeker minder dan die van eenig ander dagblad dat in Nederland ooit verscheen of waarvan de vestiging werd beproefd,' vervolgde Kruyt. 'Zij waren echter te zwaar voor de enkele personen die men veelal alleen liet staan. *De Standaard,* met een abonnementental zooals slechts een paar dagbladen hier te lande kunnen aanwijzen en een steeds toenemende opbrengst voor advertentiën, moet binnen korten tijd in eigen onderhoud kunnen voorzien om van eene winstgevende zaak op het oogenblik niet te spreken.' De christelijk-historische richting heeft wel veel aanhang, maar daaronder zijn er niet velen die draagkrachtig zijn, zo

5 *Gedenkboek. Opgedragen door het feestcomité aan Prof. Dr. A. Kuyper bij zijn vijf en twintigjarig jubileum als hoofdredacteur van De Standaard*, Amsterdam 1897, 16.

6 Kuyper aan Groen, d.d. 15 mei 1874, *Briefwisseling*, nr. 427.

besloot de administrateur zijn verzoek om naar vermogen deel te nemen in de voortzetting van *De Standaard.*[7]

Kruyt stond niet alleen bij zijn inzamelingsactie. In Rotterdam verenigden zich, onder leiding van de predikant dr. Ph.J. Hoedemaker, de heren H.W.A. van Oordt, H.G. Botermans, W. van Geest, W. Hartog en W.L.M. van Helten in een steuncomité, dat een oproep richtte aan alle 'Christelijke Vrienden en Medestanders'.[8] De tekst hiervan, opgesteld door Hoedemaker, is veelzeggend, omdat begrip wordt gevraagd voor een aantal erkende tekortkomingen van *De Standaard:* 'De handelaar vond in andere bladen, wat hij noodig had; de eenvoudige vrome zocht zich stichting in de eerste plaats en voor de rest werkten de lijdelijkheid, valsche geestelijkheid, verdeeldheid, moedeloosheid onzer vrienden te zamen, om het blad en zijn streven te doen mislukken. Voeg hierbij, dat er ook thans te veel met persoonlijke sympathiën en antipathiën gerekend werd, dat de lezers en de schrijvers voor een deel gecreëerd moesten worden, dat men weinig wilde opofferen voor een niet dadelijk geestelijk, of locaal belang - en het zou waarlijk niet onverklaarbaar geweest zijn, indien het blad werkelijk in, of kort na de geboorte, ware ondergegaan. [...] Of *De Standaard* op het oogenblik de algemeene en volkomene sympatie wegdraagt, is thans de vraag niet. [...] Of het blad op het oogenblik aan alle behoeften voldoet, mag evenmin gevraagd worden. [...] Reeds het feit, dat het orgaan niet langer als private onderneming van enkelen, maar als het belang van velen beschouwd wordt, kan [...] niet anders dan gunstig werken.'[9]

Dat het belang van voortzetting van *De Standaard* inderdaad door velen werd gevoeld, blijkt uit het feit dat Kruyts inzamelingsactie in enkele weken tijd veel meer dan het streefbedrag deed toestromen, zoals Kuyper opgelucht aan Groen van Prinsterer schreef; daaronder waren 'aandoenlijke giften', zoals de schenking van fl 250 door een student.[10] In juli 1874

7 Circulaire van Kruyt aan A.A.W. Schuyt, juni 1874 [SA, 13].
8 Philippus Jacobus Hoedemaker (1839-1910), predikant, later hoogleraar aan de Vrije Universiteit, brak na de Doleantie met Kuyper en de zijnen (zie: J. Stellingwerff, *Dr. Abraham Kuyper en de Vrije Universiteit*, Kampen 1987, passim). Als medewerker van het Zondagsblad zullen wij hen nog herhaaldelijk tegenkomen. De andere heren zijn onbekend.
9 Circulaire van Hoedemaker e.a., d.d. 12 juni 1874 [SA, 13].
10 Kuyper aan Groen, d.d. 27 juni 1874, *Briefwisseling*, nr. 439.

was er voor maar liefst fl 30.116,20 ingetekend.[11] Wij weten iets over de herkomst van dit kapitaal, omdat er is bijgehouden welke 'investeerders' hun aandelen (bij de volgende emissie in 1887) niet hebben ingewisseld voor nieuwe certificaten en het gestorte geld ook nooit hebben teruggevorderd.[12]

Uit een opsomming[13] blijkt dat bijna een kwart van het bijeengebrachte kapitaal, fl 7.485, afkomstig van negenentwintig aandeelhouders, in feite á fonds perdu in *De Standaard* is gestoken. Het leeuwendeel hiervan, fl 4.000, is door Groen van Prinsterer aan de onderneming geschonken en, na zijn overlijden en dat van zijn echtgenote, niet door de erfgenamen opgeëist. Bekende antirevolutionairen, zoals de staatsraad jhr. mr. P.J. Elout van Soeterwoude uit Den Haag en de Utrechtse hoogleraar-politicus B.J.L. baron de Geer van Jutfaas, zijn op de lijst van aandeelhouders in de minderheid. Behalve een aantal andere 'dubbele namen' worden verder alleen onbekende gevers vermeld, onder wie mogelijk enkele mensen met een naar verhouding wat kleinere portemonnee.

Het geld waarmee *De Standaard* werd overeind gehouden, kwam opvallend vaak uit de steden in het westen en het midden van het land en de kleinere plaatsen daaromheen: Amsterdam, Amstelveen, Delft, Den Haag, Dordrecht, Gorinchem, Gouda, Moercapelle, Naaldwijk, Rotterdam, Rijsoord, Utrecht en Voorschoten; het noorden (Delfzijl, Berlikum), het oosten (Zwolle, Kampen) en Zeeland (Zierikzee, Oost-Souburg) waren minder vertegenwoordigd.

11 J.H. Kruyt, *Mededeelingen betreffende den toestand van het dagblad De Standaard en voorstellen aan de houders van Aandeelen in het Kapitaal van 1874*, Amsterdam 1887, 7-8. Begin 1877 lag het werkelijke kapitaal iets onder de fl 30.000, 'want fl 950 zijn er van tot heden niet gestort,' aldus Kruyt aan Kuyper, d.d. 9 januari 1877 [KA, nr. 1016]. Op de 'Kapitaalrekening De Standaard van 1 Juli 1874 tot 30 Juni 1887' is het bedrag inmiddels opgewaardeerd tot fl 31.692,50 [SA, 2].

12 Een andere mogelijkheid was de aandelen te schenken aan *De Standaard.* Hoewel dit in 1887 maar tot het relatief kleine bedrag van fl 350 was gebeurd, bedankte Kruyt (in 1881) wel al diegenen, die hun aandelen 'aan de zaak ten geschenke gaven [...], óf om te voorkomen, dat wellicht later bij overlijden deze aandelen in handen zouden komen van minder warme voorstanders onzer beginselen, óf met het doel de zaak te ontlasten en de eventueel te maken winsten te kunnen doen strekken tot verbetering van het blad zelf.' J.H. Kruyt, *Verslag betreffende den toestand van het dagblad De Standaard tot 30 Juni 1881*, Amsterdam 1881, 6-7 [SA, 13].

13 'Recapitulatie', Amsterdam, juni 1911 [KA, LA, P8a, nr. 1]. Zie ook bijlage 4.

Tabel 3.1

Bedrag van het aandeel fl		**Hoogste nummer**	**Bedrag per coupure fl**
1000	×	11 =	11.000
500	×	1 =	500
250	×	8 =	2.000
100	×	61 =	6.100
50	×	20 =	1.000
25	×	184 =	4.600
10	×	1 =	10
		286 =	25.210

Aandeelhouders in het kapitaal van 1874

Hoewel de opsomming van aandeelhouders in het kapitaal van 1874 onvolledig is, kunnen wij er met behulp van enig rekenwerk meer gegevens aan ontlenen. De aandelen van gelijke grootte werden doorlopend genummerd. Nemen wij nu van ieder aandeel van een bepaalde coupure het hoogste nummer dat wordt vermeld en vermenigvuldigen wij dat met het bijbehorende bedrag, dan ontstaat het beeld zoals op een rijtje is gezet in tabel 3.1.

Wij zien hier dat fl 25.210 (meer dan 80% van het bijeengebrachte bedrag) was verdeeld over 286 aandelen. Gemiddeld (mogen wij aannemen) komt dat neer op ruim fl 88 per stuk, zodat het totale kapitaal van fl 30.116,20 bij benadering uit ongeveer 340 aandelen moet hebben bestaan. Omdat zij er hiervan in enkele gevallen meer dan één per persoon bezaten, zal het aantal aandeelhouders in de praktijk iets lager hebben gelegen, maar hoe dan ook boven de 300. Op basis van dit cijfermateriaal (en vooral de intekening op de populaire coupure van fl 25), lijkt het gerechtvaardigd te concluderen dat Kruyt in 1874 zijn doelstelling om *De Standaard* onder de achterban een breder financieel draagvlak te geven, ruimschoots heeft gehaald.

Kruyts eerste termijn (1874-1876)

Volgens een bepaling in de uit 1872 daterende overeenkomst tussen de Heraut-Vereeniging als uitgeefster van *De Standaard* en de Nederlandsche Stoomdrukkerij, was de eigendom van de krant door het opheffingsbesluit per 1 april 1874 op de laatstgenoemde partij overgegaan. De werking van deze clausule strekte zich evenwel niet uit tot het Zondagsnummer, dat door de beslissing om *De Standaard* stop te zetten, als het weekblad *De Heraut* weer in handen van de oorspronkelijke eigenaresse zou komen.

De Nederlandsche Stoomdrukkerij, die ook veel in *De Standaard* had geïnvesteerd (onder meer een nieuwe drukpers) en nu met de lege titel dreigde te komen zitten, was natuurlijk maar al te blij om met Kruyt over voortzetting te praten. Eind juni al gingen directie en commissarissen van de drukkerij met hem een verbintenis aan, waarbij het recht van uitgave van de krant twee jaar lang aan Kruyt werd uitbesteed.[14] Ook met de Heraut-Vereeniging tekende hij een contract om het Zondagsnummer (verder dus onder de titel van Zondagsblad) gedurende dezelfde periode te mogen uitgeven.[15] Dusdoende werd Kruyt met ingang van 1 juli 1874 in plaats van administrateur voortaan directeur-uitgever van *De Standaard.*

In deze hoedanigheid had hij, binnen zekere grenzen, de vrijheid om naar eigen goeddunken orde op zaken te stellen bij de krant. Afgezien van het feit dat Kruyt de juiste man op de juiste plaats bleek te zijn, betekende alleen al de daad van het instellen van een directeursstoel een belangrijk organisatorisch winstpunt voor *De Standaard.* Van de ideële persvereniging begon de ondernemingsvorm nu te verschuiven naar die van een consortium van uitgever, drukkerij en vereniging, met commissarissen die de belangen van de aandeelhouders moesten vertegenwoordigen. In de latere negentiende en de twintigste eeuw zou de ondernemingsvorm van *De Standaard* verder evolueren. Kruyts beleidsvrijheid betekende in zijn tijd onder andere dat hij personeel kon aannemen en ontslaan, wat de redactie betreft evenwel slechts indien Kuyper daarmee instemde. In de praktijk van alledag consulteerde de directeur-uitgever via een druk schriftelijk verkeer de hoofdredacteur over alle belangrijke en minder belangrijke kwesties die bij *De Standaard* speelden, zoals in het volgende hoofdstuk nog zal blijken.

14 Contract, d.d. 26 juni 1874 [SA, 2].
15 Idem, d.d. 30 juni 1874 [SA, 2].

Maar uiteraard was Kruyt in zijn nieuwe positie vóór alles gehouden aan de eerder door hem aan de aandeelhouders afgegeven en in de overeenkomst met de Heraut-Vereeniging nogmaals vastgelegde garantie 'dat het verlies der uitgave de som van fl 18.000, genomen over twee jaren (en wel fl 10/m over het eerste en fl 8/m over het tweede jaar), buiten en behalve een som van fl 4.000 die voor exploitatie der zaak is toegestaan, niet te boven zal gaan, daaronder begrepen een som van fl 1.500 die hij zal hebben uit te betalen, over het tweejarig tijdvak van zijn beheer, als interest ad 5% voor de leening groot fl 15.000, gesloten in het jaar 1871 ten laste van de Heraut-Vereeniging.'

Bovendien had Kruyt zich tegenover de Heraut-Vereeniging verplicht om, zo zij dat van hem zou verlangen, binnen drie dagen maximaal fl 10.000 te storten, 'als waarborg dat de financiële condities van het contract zullen worden nagekomen.' Deze eventualiteit heeft zich in de praktijk echter nooit voorgedaan. Wel heeft de Heraut-Vereeniging bij herhaling en in goed onderling overleg haar recht benut om, behalve over het financiële beheer, ook over het in het algemeen gevoerde beleid verantwoording te verlangen van de directeur-uitgever.

Uit de aandeelhouders waren ondertussen, om te waken over Kruyts omgang met het net bijeengebrachte kapitaal, drie 'Commissarissen voor het Financieel Toezicht' gekozen: de koopman-in-tabak F.J. Palmboom, de makelaar J.Ph. Meijnink en de referendaris A.N. Glazenier, allen woonachtig te Amsterdam.[16] Ook met deze heren placht Kruyt met enige regelmaat (in ieder geval als de halfjaarrekening moest worden goedgekeurd) te overleggen.[17]

Portret van een uitgever

Maar binnen dit raamwerk van formele verplichtingen en zeggenschapsverhoudingen was het aan Kruyt, en aan hem alleen, om het rendement van *De Standaard* te verbeteren. Alvorens in te gaan op de wijze waarop hij zich van zijn taak heeft gekweten, stellen wij de vraag: Wie was deze man? Waar had hij eerder ervaring opgedaan en hoe bepaalde dit zijn optreden als directeur-uitgever van *De Standaard?*

Johannes Hermanus Kruyt (1839-1898) was afkomstig uit Arnhem,

16 Zie noot 13. De commissarissen bleven aan tot 1887, toen een nieuwe aandelenemissie plaatsvond (zie voorts hoofdstuk 5).

17 Kruyt aan Kuyper, d.d. 5 december 1876 [KA, 994].

waar zijn vader een boekhandel had. Dusdoende rolde hij als vanzelfsprekend in het vak. Hij zou volgens Goslinga reeds op jonge leeftijd de *Kleine Arnhemsche Courant* en het *Arnhemsch Weekblad* (1858) zijn gaan uitgeven.[18] Een deel van zijn opleiding ontving Kruyt vervolgens in het buitenland, op een Londense kostschool, waaraan hij nog enige tijd als docent verbonden bleef. Ook later ging hij voor zaken nog wel eens naar Engeland.[19]

Na zijn terugkeer in Nederland werd hij in februari 1865 als vennoot opgenomen in de Rotterdamse boekhandel van Paulus Cornelis Hoog. Al in december van dat jaar begon Kruyt in dezelfde stad voor zichzelf met een boekhandel, die hij in juli 1869 weer zou overdoen aan Hoog, zijn vroegere compagnon. In 1870 werd hij mede-uitgever van de *Rotterdamsche Courant,* een driemaal per week verschijnend nieuwsblad van conservatieve signatuur. Verder trad hij, nog altijd in Rotterdam, op als zelfstandig uitgever. In het voorjaar van 1872 beëindigde Kruyt in Rotterdam zijn werkzaamheden als uitgever en verhuisde hij naar Amsterdam om de administratie van *De Standaard* op zich te nemen.[20]

In het fonds van Kruyt treffen wij vooral stichtelijke lectuur en uitgaven van actuele, informatieve aard aan; de opbrengst van de verkoop ging vaak naar een goed doel. De overgebleven prospectussen tonen dat hij bedreven was in de techniek van adverteren met zijn producten, een eigenschap die hem bij *De Standaard* goed van pas zou komen. Een greep uit de titels: M. Cohen Stuart, *Van Sedan naar Straatsburg. Herinneringen, Opmerkingen en Beschouwingen naar aanleiding van een kort verblijf op een gedeelte van het Oorlogstoneel (met een Plaatje, voorstellende de Rotterdamsche Ambulance te La Chapelle), uitgegeven ten voordeele der verarmde bevolking van Straatsburg;* K. van der Zijde, *Drie Kruizen, gedicht uitgegeven ten voordeele der Vereeniging tot Voortdurende Ondersteuning der Nagelatene Betrekkingen van verongelukte Scheveningsche Visschers; Het openbaar en bijzonder leven van Graaf von Bismarck; Parijs in October 1870. Brieven uit de belegerde Vesting;* en *Gebeden en beloften, ontleend aan de Heilige Schrift, voor iedereen dag des jaars, ingeleid door J.H. Gunning jr., predikant te 's-Gravenhage.*

In 1876 zou Kruyt als directeur-uitgever van *De Standaard* ook zijn

18 *Briefwisseling*, 175, n. 6. Over het bestaan van de *Kleine Arnhemsche Courant* heb ik geen enkel gegeven kunnen vinden.

19 Daar ging hij in 1872 een drukpers voor *De Standaard* kopen, zoals wij reeds hebben gezien in hoofdstuk 1. Verg. Kruyt aan De Savornin Lohman, d.d. 14 juni 1876 [ASL, 643].

20 [VBBB, dossier-Kruyt (personalia)].

oude professie van zelfstandig uitgever weer opvatten, ditmaal in Amsterdam. Opererend vanuit de vestiging van *De Standaard* (en gebruikmakend van de advertentieruimte van deze krant) gaf hij onder meer artikelenbundels van Kuyper uit (zoals in 1879 *Ons Program*) en andere antirevolutionaire geschriften. Verder bleef hij een fonds voeren met daarin, zoals in zijn Rotterdamse tijd, titels als *Ter Nagedachtenis. Zes Leerredenen van Gualtherus Doedes, in leven Predikant bij de Hervormde Gemeente te Velsen, met een woord van inleiding door Dr. A.W. Bronsveld, uitgegeven ten voordeele der Christelijke Scholen op de Heide onder Velsen en te Beverwijk* (1876); en F. Lion Cachet, *De Worstelstrijd der Transvalers aan het Volk van Nederland verhaald* (1881).[21] Ook trad Kruyt vanaf 1879 op als uitgever van het protestantse kerkblad van Amsterdam, het *Predikbeurtenblad*; op de verwikkelingen rond deze publicatie tijdens en na de Doleantie hebben wij in hoofdstuk 5, bij de behandeling van Kruyts vertrek als directeur-uitgever van *De Standaard,* nog uitgebreid terug te komen.

Al met al leidde Kruyt op zijn werk dus een druk leven, waarbij (zoals wij uit zijn correspondentie met Kuyper en De Savornin Lohman weten) ook zijn gezin om zijn aandacht en zorg vroeg. Als uitgever heeft hij zijn professionele vaardigheden in dienst gesteld van het antirevolutionaire program (althans tot 1887). Hij was, ondanks zijn zwakke gezondheid, een energiek zakelijk leider. Met zijn lange, krachtige verschijning imponeerde hij zijn personeelsleden.[22] Politici en geldschieters kon hij met zijn commerciële pragmatisme van repliek dienen. Zijn ervaring hielp hem, zoals nog zal blijken, *De Standaard* aan de man te brengen onder abonnees en adverteerders, en niet te vergeten onder aandeelhouders. Intern wist hij, vertrouwd als hij was met de eisen van het dagbladbedrijf, orde op zaken te stellen bij de krant. Afgezien van zijn zuinigheid sprong zijn volkomen eerlijkheid als meest geprononceerde eigenschap in het oog. Wie hem niet vanuit dezelfde, open houding tegemoet trad, krenkte zijn eergevoel, en dat was, zoals Kuyper bij herhaling zou merken, iets wat hij niet zomaar over zijn kant liet gaan.

21 [VBBB, dossier-Kruyt (prospectussen)].

22 H.S.S. Kuyper & J.H. Kuyper, *Herinneringen van de Oude Garde aan den persoon en den levensarbeid van Dr. A. Kuyper*, Amsterdam 1922, 113-115.

Vereffening met de Heraut-Vereeniging

Laten wij achteraf gezien vooral niet te licht oordelen over de taak waarvoor Kruyt zich halverwege 1874 geplaatst zag. De uitgave van *De Standaard* had de geldschieters van de Heraut-Vereeniging tot dusver handenvol geld gekost, zoals wij in hoofdstuk 2 hebben gezien. Begrijpelijkerwijze wilden deze mensen, na het optreden van Kruyt als directeur-uitgever, niet meer opdraaien voor de financiële problemen van de krant. T. Sanders jr., die had aangekondigd te zullen opstappen als president van de Heraut-Vereeniging, weigerde dan ook om bij te springen of zelfs om naar een oplossing te zoeken, toen er begin juli geen geld in kas was om het personeel van *De Standaard* de salarissen uit te betalen.[23]

Maar zo gemakkelijk kwamen de leden van de Heraut-Vereeniging niet van de schulden van *De Standaard* af. Kruyt, die een afrekening van nog openstaande tekorten over de afgesloten periode zou opstellen, kwam reeds spoedig met de onheilstijding dat er nieuwe tegenvallers waren. Terwijl het verlies over de tweede jaargang (april 1873 t/m maart 1874) was geschat op fl 16.500 en dat over het kwartaal april-juni 1874 op fl 4.000 (tezamen fl 20.500), bleek er over deze periode in werkelijkheid fl 21.196,71 tekort te zijn. ‘Als eenige oorzaak daarvan is aan te geven de achteruitgang in het aantal geabonneerden; deze kwaal, die zich sedert de oprichting van *De Standaard* van kwartaal tot kwartaal steeds deed gevoelen, heeft echter sedert Juli niet alleen opgehouden, maar er is zelfs eene, hoewel nog kleine, vooruitgang in het aantal abonnementen waar te nemen,’ aldus Kruyt in zijn rapportage aan de Heraut-Vereeniging.[24] Deze opmerking voor intern gebruik doet twijfel rijzen of het naar buiten uitgedragen beeld van een gestage aanwas van abonnees wel correct was.

Met het nog uitstaande tekort over de eerste jaargang (april 1872 t/m maart 1873) kwam de totale schuld op ruim fl 25.000; maar omdat er intussen al fl 18.000 was afgelost, behoefde nog ‘slechts’ de somma van fl 8.669,465 (het derde cijfer achter de komma betreft een halve cent) te worden aangezuiverd over de periode dat de Heraut-Vereeniging als uitgeefster van *De Standaard* was opgetreden, zo vervolgde Kruyt. Aangezien de Commissarissen voor het Financieel Toezicht hadden goedgevonden dat Kruyt dit tekort tijdelijk ten laste van het kapitaal had laten komen, had

23 T. Sanders jr. aan [?], d.d. 2 juli 1874 [KA, nr. 715].
24 Kruyt aan de Heraut-Vereeniging, februari 1875 [KA, LA, P8a, nr. 27].

er zich tot dusver nog geen liquiditeitsprobleem voorgedaan bij *De Standaard.* Maar nu moest hij, met alle terughoudendheid, bij de heren geldschieters toch wel aandringen op terugbetalen (bijstorten). ‘Vergeet wat ik schreef omtrent Kruyt's talent van begrootingen te maken,’ aldus Hovy, één van de voornaamste donateurs uit de eerste twee jaren van de krant, in een brief aan Kuyper. ‘Ik had een onverrekenden post van het vroegere te kort vergeten. Per slot van rekening zal ik met blijmoedigheid mijn deel dragen, dankbaar aan God dat ik het kan doen; en hopende dat onze beginselen veld mogen winnen in de harten van ons volk.’[25]

Kruyts uitdaging

Dat het verlies over de laatste volle jaargang van *De Standaard* (april 1873 t/m maart 1874) onverwachts bleek te zijn opgelopen tot ruim fl 17.000, was niet alleen een tegenvaller voor de Heraut-Vereeniging, maar ook een niet mis te verstane waarschuwing voor de nieuwe directeur-uitgever. Deze had zich immers met zijn persoonlijk vermogen garant gesteld dat de tekorten over de twee volgende jaargangen (juli 1874 t/m juni 1876) niet hoger zouden uitvallen dan respectievelijk fl 10.000 en fl 8.000.

In de geschiedschrijving over *De Standaard* heeft men de zaak altijd zo voorgesteld, dat deze uitgave vanwege het ideële karakter nu eenmaal financiële offers vergde.[26] Nu waren aanloopverliezen in de beginjaren van de krant ook moeilijk te vermijden. Maar Kruyt, die op grond van zijn uitgeverservaring wist welke eisen een efficiënte bedrijfsvoering aan een dagblad stelde, besefte dat de tekorten niet zo hoog behoefden op te lopen als in de periode van de Heraut-Vereeniging was gebeurd.[27]

Dertien jaar later, bij zijn vertrek in 1887, zou Kruyt hebben laten zien dat het mogelijk was om een ideële krant als *De Standaard,* voor minder dan fl 50.000 per jaar uit te geven (dit waren de kosten van de weekkrant, zonder Zondagsblad).[28] In 1887 telde de krant ongeveer 3.300 abonnees, die op jaarbasis circa fl 33.000 aan inkomsten opleverden. Ter vergelijking: de Heraut-Vereeniging had, zoals wij in hoofdstuk 1 zagen, in 1871 gecalculeerd met 4.000 tot 5.000 abonnees voor *De Standaard.* De

25 Hovy aan Kuyper, d.d. 23 maart 1875 [KA, nr. 877].
26 Kuyper & Kuyper, *Herinneringen*, 186; B. van Kaam, ‘De Standaard en het kapitaal’, in: *VU-Magazine*, jrg. 1, nr. 5, januari 1972, 18.
27 Zie tabel 2.2 in hoofdstuk 2.
28 Zie tabel 3.2 verderop in dit hoofdstuk.

advertentie-inkomsten van de krant schommelden in de jaren 1885-1887 tussen fl 14.000 en fl 17.000.[29] Bij deze bedragen lukte het de uitgever nog eens meer dan fl 3.000 winst te behalen (uiteraard ging het hierbij om de winst per jaar, want de totale verliezen sinds 1872 waren nog lang niet goedgemaakt).

De vraag is hoe het Kruyt gelukt is het kwakkelende dagblad weer in de zwarte cijfers te krijgen. Om te beginnen ging hij vanaf het moment dat zijn reddingsplan in daden moest worden omgezet, over tot een rigoureus bezuinigingsbeleid. In 1874 maakte Kruyt er een aanvang mee om bij de Nederlandsche Stoomdrukkerij een korting van fl 125 per maand te bedingen. Dit gebaar van de, in politiek opzicht bevriende, drukkerij scheelde *De Standaard* jaarlijks fl 1.500 aan uitgaven.[30] Een factor die de kostenbeheersing bovendien in de hand werkte, was de steeds dalende prijs van het papier.[31]

Een ander middel om de uitgaven te verminderen, was het verlagen van het personeelsbudget. Deze maatregel trof natuurlijk het meest de redactie, die misschien minder verdiende dan elders, maar naar verhouding toch nog het best werd bezoldigd van de gehele staf. Zoals wij in hoofdstuk 2 hebben vastgesteld, ontvingen redacteuren van *De Standaard* op jaarbasis een honorarium van fl 1.000 á fl 2.000. Dat was in vergelijking met andere Nederlandse kranten wat aan de lage kant, maar beslist niet ongebruikelijk. Met een salaris van fl 5.000 behoorde Kuyper tot de beter bezoldigde hoofdredacteuren in Nederland.[32]

Over het inkomen van de verdere staf zijn de gegevens schaarser. In 1887, toen het een stuk beter ging met de krant (de lonen waren echter al sinds jaren op hetzelfde peil blijven staan, zo niet gedaald), verdiende alleen de administrateur, A. Robelot, met fl 105 per maand een salaris dat enigszins in de buurt kwam van dat van een redacteur. Twee andere medewerkers van de administratie stonden voor fl 25 en fl 30 per maand op de begroting, terwijl knechts en loopjongens bedragen kregen variërend van fl 2 tot fl 5 per week.[33] Ook deze honorering was bij andere kranten

29 'Ontvangsten en uitgaven', opgesteld door Kruyt, ca. februari-juni 1887 [SA, 2].
30 Zie noot 13.
31 Kruyt, *Verslag*, 6-7.
32 Zie de vergelijking van redactiesalarissen bij H.J. Scheffer, *In vorm gegeten. Het Rotterdamsch Nieuwsblad in de negentiende eeuw*, Den Haag 1981 (2e dr., oorspr. diss. Rijksuniversiteit te Leiden), 120 e.v.
33 Opgave van lopende personeelscontracten door Kruyt, d.d. 8 juni 1887 [SA, 2].

wel eens beter, maar dezelfde verhoudingen kwamen elders ook wel voor. In vergelijking met zijn periode als administrateur ging de directeur-uitgever er in betaling zelf niet op vooruit; als voorheen kreeg hij ongeveer fl 1.200 per jaar voor zijn werk voor *De Standaard* (waarbij waarschijnlijk was inbegrepen een vergoeding voor het secretariaat van de Heraut-Vereeniging en een klein bedrag voor de correctie van de krant).[34]

Al deze mensen was in het voorjaar van 1874 ontslag aangezegd door de Heraut-Vereeniging. In principe had Kruyt dus de vrije hand om de herbezetting van de redactie met personen van zijn keuze (mits voorzien van Kuypers instemming) zo goedkoop mogelijk te regelen. Maar in de praktijk lag de situatie anders. Tegenover de Heraut-Vereeniging had Kruyt zich moeten verbinden I. Esser aan te nemen als kamerverslaggever in Den Haag (tot 1 april 1875) tegen een jaarsalaris van fl 2.200 en A. Brummelkamp ten behoeve van het Zondagsblad (tot 1 juli 1875) voor fl 1.000; bovendien stond hoofdredacteur Kuyper voor de gehele contractperiode voor fl 5.000 op de begroting.[35] Daarmee was al meer dan fl 8.000 vergeven, nog voordat er maar één benoeming voor de bureauredactie van *De Standaard* had plaatsgevonden. In de praktijk zou Kruyt de staf zo klein mogelijk houden, zoals in het volgende hoofdstuk nog zal blijken.

Kritische werkgever

Kruyt was een kritische werkgever, die van zijn personeel de beste kwaliteit voor zo min mogelijk geld verlangde. Esser, die te boek stond als een bekwame journalist, vertrok nog vóór het einde van het jaar 1874 naar de *Opregte Haarlemsche Courant*,[36] waarschijnlijk omdat hij daar meer vrijheid genoot en beter werd gehonoreerd. Deze overstap naar de concurrentie kwam hem te staan op een principiële terechtwijzing van Kuyper. Maar

34 Blijkens zijn ‘Voorstellen’ en ‘Toelichtingen’, d.d. 22 maart 1887 [SA, 2] (zie hoofdstuk 5), werkte Kruyt toen nog steeds voor het salaris dat hij in 1872 ‘als minimum’ had bedongen. De notulen van de Heraut-Vereeniging, d.d. 3 januari 1872 [KA, LA, P8c, nr. 17], vertelden dat hem voor zijn werk voor de krant fl 1.200 werd betaald. In hoofdstuk 1 zagen wij dat Kuyper aan Groen schreef dat Kruyt fl 800 kreeg. Het verschil komt ongeveer overeen met wat hij volgens de notulen van de Heraut-Vereeniging voor zijn secretariaatswerkzaamheden zou krijgen, namelijk fl 500 per jaar.

35 Zie noot 13.

36 R.C. Verweyck, ‘50 jaar’, in: *Jubileumnummer De Standaard 1922*, 7. In 1877 werd Esser wel weer medewerker van het heropgerichte weekblad *De Heraut* (zie noot 85).

Esser liet zich niet inpakken en antwoordde zelfverzekerd dat hij er niet van was gediend om van zijn oude hoofdredacteur nog eens een standje toe te krijgen over een beslissing waarin hij hem al veel eerder had gekend. Esser, die inmiddels naar Haarlem was verhuisd, maakte duidelijk dat hij in plaats van vrome praatjes liever de vergoeding van fl 200 zou ontvangen, die hem bij zijn benoeming tot kamerverslaggever van *De Standaard* was toegezegd voor als hij weer uit Den Haag had te vertrekken.[37]

Of Esser zijn geld heeft gekregen, is niet bekend. Maar typerend is de manier waarop Kruyt reageerde op zijn vertrek. Esser kreeg een salaris van fl 2.200 betaald, terwijl 'Den Haag' daarbij nog eens fl 1.200 aan onkosten opleverde. Hopelijk doet een vervanger het voor bij elkaar fl 1.000, schreef de zuinige Kruyt aan Kuyper.

De directeur-uitgever stapte zelf in de trein naar Utrecht om op bezoek te gaan bij een geschikt geachte student; toen hij, na lang zoeken, op diens adres was beland, vernam hij echter van de hospita dat zijn kandidaat nog te jong was. De Utrechtse hoogleraar De Geer, die hij om advies had willen vragen, gaf niet thuis, zodat Kruyt uiteindelijk bij ds. Cohen Stuart de vraag achterliet of de afwezige hooggeleerde antirevolutionair geen net afgestudeerde jurist kende, die om een baantje verlegen zat.[38] Wie uiteindelijk tegen welke beloning de opvolger van Esser is geworden, is alweer niet bekend, hoewel in ieder geval nog één student (uit Leiden) voor de eer heeft bedankt.[39]

Een andere kandidaat (ene Heitinga) werd met de volgende motivatie afgewezen: 'Iemand die op veertigjarigen leeftijd het niet verder heeft kunnen brengen dan klerk ter secretarie eener plattelands gemeente, op een salaris van fl 500, die bovendien zeer slecht met de Hollandsche taal bekend schijnt, kan toch moeijelijk een geschikt vertegenwoordiger zijn van *De Standaard* in de Tweede Kamer.' Tenzij er een persoon te vinden was, die zelfstandig pittige verslagen kon maken, wilde Kruyt dit liever weer op de redactie in Amsterdam doen; de verslagen die Esser de afgelopen dagen had ingeleverd, merkte hij op, konden ook daar worden gemaakt. Kennelijk is dat ook gebeurd, want in 1881 klaagden de antirevolutionaire parlementariërs over het gebrek aan adequate kamerverslagen in

37 Esser aan Kuyper, d.d. 13 december 1874 [KA, nr. 801].
38 Kruyt aan Kuyper, d.d. 5 november 1874 [KA, nr. 769].
39 Enklaar aan Kruyt, d.d. 24 december 1874 [KA, nr. 816].

de krant.[40] Later, in 1887, maakte *De Standaard* (zoals tal van andere dagbladen) voor kamerverslagen tegen een vergoeding van fl 200 plus circa fl 120 onkosten per drie maanden gebruik van de diensten van een Haagse correspondent, J. Belinfante, verbonden aan een van de eerste Nederlandse persbureaus.[41]

Ook van andere journalisten van *De Standaard* vroeg Kruyt zich voortdurend af of zij wel voldoende waar voor hun geld leverden, en vooral of hetzelfde niet voor minder kon. Zo werd hem een veelzeggend commentaar ontlokt door de aankondiging van de redacteur J. Timmer, over wiens werk voor *De Standaard* wij verder niet zijn ingelicht, dat deze zou vertrekken naar de conservatieve *Amsterdamsche Courant.* Daar zou hij beter betaald krijgen en meer overeenkomstig zijn capaciteiten gaan werken. Althans, dat denkt hij, zo voegde Kruyt over deze beweegredenen Kuyper toe, want zelf voorzag de directeur-uitgever dat het hem 'om zijn geringe bedrevenheid in taal en stijl' bitter zou tegenvallen. Maar Kruyt zou hem niet missen, want deze hoopte voor een gelijk salaris iemand met betere kwaliteiten terug te krijgen.[42] In dit geval heeft Kruyt zich mogelijk in de persoon-in-kwestie vergist, want Timmer begon na zijn periode bij de *Amsterdamsche Courant* een eigen, bloeiend nieuwsagentschap, dat reeds spoedig een veertigtal Nederlandse kranten bediende.[43]

De jurist D.P.D. Fabius (de latere hoogleraar aan de Vrije Universiteit), die tijdens Kuypers langdurige revalidatie in het buitenland op de

40 Kruyt aan Kuyper, d.d. 11 november [1874], [KA, nr. 1152]. Deze brief zou uit 1877 dateren, maar is hoogstwaarschijnlijk het vervolg op die genoemd in noot 35, ook omdat Kruyt schrijft dat prof. De Geer inderdaad op zoek is naar een geschikte reporter.

41 Zie noot 30. De daar genoemde 'Opgave' vermeldt ook Reuter en andere instanties (voor berichten over beurs, markt en handel), waarmee *De Standaard* contracten had lopen. Daaronder ook ene G. Broens, een Amsterdams journalist, gespecialiseerd in financiële berichtgeving. Over Belinfante, zie Scheffer, *In vorm gegoten,* 172-173; over Broens, idem, 288. Ook van Vaz Dias werden kamerverslagen betrokken, aldus Kruyt aan Kuyper, d.d. 17 december 1874 [KA, nr. 810]. In Kuyper & Kuyper, *Herinneringen*, 103, vertelt de loopjongen A. Verleur: 'Als de Eerste en Tweede Kamer geopend werden met de Troonrede, ontving de Redactie van *De Standaard* reeds vroeg de openingsrede. Het was een telegram miet een "vlaggetje". Het persbureau leverde dit tegen abonnement. Als dit telegram met een vlaggetje kwas, dan kon ik niet vlug genoeg lopen naar de Prins-Hendrikkade' [waar Kuyper woonde]. Anders dan H.J. Lebbink, 'Abraham Kuyper en de dagbladpers', in: *Antirevolutionaire Staatkunde,* 41 (1971), 405, meent, maakte *De Standaard* dus wel degelijk gebruik van persbureaus.

42 Kruyt aan Kuyper, d.d. 17 december 1874 [KA, nr. 810].

43 Scheffer, *In vorm gegoten*, 175, 296.

redactie van *De Standaard* kwam werken, vond dat hij te weinig verdiende, terwijl hij volgens de directeur-uitgever naar verhouding al het best werd bezoldigd en voor zijn salaris minder presteerde dan zijn voorgangers; bovendien kostte de correctie van zijn werk (‘bij zijn ellendig hollandsch niet zoo'n gemakkelijke taak’) door Kruyt en Hana veel extra inspanning. Van dezelfde Hana werd in augustus 1877 ondertussen uit geldgebrek de betaling van het hem verschuldigde honorarium opgeschort; dit gebeurde met spijt, aldus Kruyt, want een van Hana's kinderen lag op dat moment al drie maanden voor zijn eigen rekening in het ziekenhuis.[44]

Hetzelfde soort klacht als over Timmer had Kruyt over Brummelkamp. De tegemoetkoming aan hem, fl 1.000 tot 30 juni 1875, stond ‘buiten eenige verhouding tot wat anderen, wie dan ook, die aan *De Standaard* werken, genieten,’ terwijl bovendien ‘dat wat hij presteert, veel beter en voordeeliger te krijgen’ moest zijn. meende Kruyt, die Kuypers goedkeuring wilde hebben om Brummelkamps contract niet te verlengen.[45]

Het financiële argument was zeker deugdelijk, want Brummelkamp werkte alleen voor het Zondagsblad. Dat zijn werk qua niveau echter te wensen overliet, kan in deze bijzondere situatie misschien wel waar zijn geweest, maar daartegenover staat vast dat de theoloog Brummelkamp, later (behalve predikant in de Christelijke Gereformeerde Kerk en lid van de Tweede Kamer) hoofdredacteur van de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* en medewerker van de *Nieuwe Haagsche Courant,* als journalist zijn vak terdege heeft verstaan; dat bleek ook al toen hij zich in 1872 door Kuyper als nieuwkomer in de dagbladjournalistiek geen onrealistische werkroutine liet voorschrijven (zie hoofdstuk 1).

Met diezelfde hoofdredacteur Kuyper wilde de directeur-uitgever zelf ook nog wel eens kibbelen, niet over de kwaliteit van zijn journalistieke arbeid (die was boven iedere discussie verheven), maar over zijn persoonlijke geldzaken. Kuyper verdiende met een honorarium van fl 5.000 per jaar (een aanzienlijke opslag in vergelijking met de fl 2.000 die hij de eerste twee jaar kreeg) het meest van alle personeelsleden. Juist vanwege de omvang van dit bedrag kostte het soms moeite het uit te keren. Kruyt betaalde eerst de rekeningen van de drukkerij en de leveranciers van de krant, en dan kon het gebeuren dat de kas eenvoudigweg leeg was.[46]

44 Kruyt aan Kuyper, d.d. 17 augustus 1877 [KA, nr. 11071].
45 Idem, d.d. 30 maart 1875 [KA, nr. 883].
46 Idem, d.d. 2 april 1875 [KA, nr. 885].

Vooral toen Kuyper, om bij te komen van zijn overspannenheid, in 1876 zijn kamerlidmaatschap afbrak en naar het buitenland vertrok, en Kruyt vanuit Nederland zijn financiën regelde, begonnen persoonlijke en zakelijke kwesties door elkaar te lopen. Het was, zo vlak na het begin van zijn tweede termijn als directeur-uitgever, een hectische tijd voor Kruyt; terwijl hij zelf al met zijn gezondheid sukkelde, kwam door het ziekteverzuim bij *De Standaard* meer werk dan anders op zijn schouders terecht. Onder een brief die hij aan Kuyper stuurde, lezen wij een naschrift van diens vrouw, die nog in Nederland was: 'Liefste Bram, Wat treurige berichten van Kruyt. Als hij zich maar goed blijft houden, die arme man, hij heeft het te druk. [...]'[47]

Maar daar leek Kuyper zich weinig van aan te trekken. Om tegen de aandeelhouders te kunnen zeggen dat zijn afwezigheid voor *De Standaard* geen extra lasten met zich had meegebracht (wat niet waar was), had Kruyt een bedrag van fl 939,36 voor honorarium en onkosten van vervangers ingehouden op het salaris van de hoofdredacteur.[48] Deze klaagde vanuit het buitenland toch al steen en been dat Kruyt het geld (onder meer van de verkoop van zijn Amsterdamse woning) in te kleine bedragen en te langzaam overmaakte. 'Geloof mij,' schreef Kruyt hem evenwel terug, 'aan goeden wil ontbreekt het mij niet, en evenmin, ik durf het zeggen, aan goed overleg, maar niets is moeijelijker te overwinnen dan financieele moeijelijkheden, vooral een zaak die *dagelijks* geld verslindt en waarbij ik letterlijk niemand heb die mij in een critiek oogenblik eenige hulp of faciliteit kan verleenen.'[49]

Maar Kuyper bleef aandringen en verlangde ook dat Kruyt, bij wijze van voorschot, het kapitaal van *De Standaard* zou aanspreken. Het regende verwijten over Kruyts 'willekeurig handelen in geldzaken', totdat het de uitgever te gortig werd en hij, duidelijk ontstemd ('Mag ik eens even met U cijferen?'), aan Kuyper voorrekende, 'dat het kapitaal veel te klein is, dat er althans nooit iets over is.'[50] Dat was echter al in januari 1877, met nog maar twee maanden te gaan voordat Kuyper (voorlopig) naar Nederland zou terugkeren; achteraf kwam vast te staan dat hem tijdens zijn verblijf in het buitenland uit de middelen van *De Standaard* circa

47 Idem, d.d. 24 oktober 1876 [KA, nr. 973].
48 Idem, d.d. 24 december 1876 [KA, nr. 996].
49 Idem, d.d. 5 januari 1877 [KA, nr. 1014].
50 Idem, d.d. 9 januari 1877 [KA, nr. 1016].

fl 1.900 meer was betaald dan waar hij recht op had.[51] Niettemin komen wij Kuypers klachten over geld ook na Kruyts uitval in hun beider correspondentie nog wel eens tegen.[52]

Kruyts tweede termijn (1876-1880)

Met de genoemde bezuinigingen en met andere maatregelen, waarover aanstonds meer, probeerde Kruyt de verliezen in twee jaar tot een aanvaardbaar peil terug te dringen. Alleen al uit de toon van de correspondentie uit deze spannende tijd blijkt dat iedereen alles op alles zette om deze doelstelling te halen. Het tekort over de jaargang 1874/1875 (maximaal fl 10.000 toegestaan) bedroeg fl 7.431,05, dat over de jaargang 1875/1876 (maximaal f 8.000 toegestaan) fl 4.969,47, terwijl Kruyt in deze hele periode het fonds voor reclame (maximaal fl 4.000) voor fl 2.940,23 aansprak.[53] Bij elkaar was op het in 1874 bijeengebrachte kapitaal van ruim fl 30.000 voor bijna precies de helft ingeteerd. Kruyt was boven verwachting in zijn streven geslaagd en kon als een tevreden man terugzien op het tweejarig tijdvak van zijn beheer.

In 1874 was overeengekomen dat de Heraut-Vereeniging, mocht Kruyts reddingsplan succesvol zijn, aan het einde van de contractperiode de eigendom van *De Standaard* van de Nederlandsche Stoomdrukkerij zou kunnen terugkrijgen.[54] Desgevraagd verklaarde in maart 1876 de Heraut-Vereeniging, waar de schrik over de verliezen van de eerste twee jaargangen er nog goed inzat, geen prijs te stellen op de eigendom van *De Standaard,* maar wel haar recht op het Zondagsblad te willen laten gelden.[55] Als er niets anders gebeurde, zou zich per 1 juli de situatie van twee jaar eerder herhalen, waarbij de Nederlandsche Stoomdrukkerij eigenaar van een dagblad zonder uitgever was.

Nu werd Kruyt ten tweeden male tot handelen geroepen.[56] Hij kreeg van de Nederlandsche Stoomdrukkerij te horen dat ook andere uitgevers de gelegenheid hadden om in te tekenen, maar dat aan voortzetting

51 Kruyt aan Lohman, d.d. 8 september 1887 [ASL, 6431].
52 Kruyt aan Kuyper, d.d. 13 januari 1877 [KA, nr. 1017].
53 Zie noot 47.
54 Zie noot 13.
55 T. Sanders jr. en E.W. Heijblom aan Kruyt, d.d. 21 maart 1876 [SA, 2].
56 *Gedenkboek 1897*, 17.

op de oude voet met Kruyt de voorkeur zou worden gegeven.[57] Behalve over de nodige ervaring als zakelijk leider van *De Standaard* beschikte deze immers ook nog eens over een kapitaal van fl 15.000 om de krant verder uit te geven; weliswaar was dit geld bestemd voor de periode van 1874 tot 1876, maar de Commissarissen voor het Financieel Toezicht zullen Kruyt namens de aandeelhouders graag van dit fonds gebruik hebben laten maken om *De Standaard* voort te zetten. Toen deze wel oren bleek te hebben naar het aanbod van de Nederlandsche Stoomdrukkerij, stelde ook de Heraut-Vereeniging hem het recht van uitgave van het Zondagsblad weer ter beschikking, zich de eigendom daarvan echter uitdrukkelijk voorbehoudend.

In april 1876 tekende Kruyt opnieuw een tweejarig contract met de Nederlandsche Stoomdrukkerij, met het recht op een stilzwijgende verlenging gedurende een zelfde termijn tot 1 juli 1880. De overeenkomst bevatte de belangrijke bepaling dat Kruyt automatisch de eigenaar van *De Standaard* zou worden, als hij op de laatstgenoemde datum deze krant nog bij de Nederlandsche Stoomdrukkerij zou uitgeven.[58] In verband met Kuypers afwezigheid en problemen met het Zondagsblad werden de aandeelhouders pas in december 1876 van deze ontwikkeling op de hoogte gesteld.[59]

Wij kennen uit dit contract de prijsafspraken tussen uitgever en drukker. Per nummer van 3.000 exemplaren kostte *De Standaard* (inclusief het Zondagsblad) fl 38 aan zetten en drukken; voor iedere 100 exemplaren meer werd 25 cent extra in rekening gebracht. De korting die Kruyt in 1874 had bedongen (fl 1.500 per jaar), verviel; in plaats hiervan kwam een jaarlijkse toelage van fl 1.000 (vanaf 1878 verlaagd tot fl 500). Bovendien was Kruyt voor iedere christelijke feestdag waarop de krant niet werd uitgegeven fl 30 verschuldigd aan de drukkerij.

Bij de minimale afname van 3.000 exemplaren zou deze tariefbe-

57 A. van Oosterzee aan Kruyt, d.d. 21 maart 1876 [SA, 2]. Van Oosterzee, al langer directeur van de Nederlandsche Stoomdrukkerij, leidde dit bedrijf na het vertrek van zijn collega De Hoogh in mei 1875 alleen (Circulaire van de Koninklijke Nederlandsche Stoomdrukkerij, d.d. 1 mei 1875 [VBBB, dossier-De Nederlandsche Stoomdrukkerij (personalia)]).

58 Contract, d.d. 26 juni 1876 [SA. 2].

59 'Aan Aandeelhouders in het Kapitaal, bijeengebracht tot voortzetting van het dagblad De Standaard na 30 Juni 1874', ondertekend door Kruyt en de drie Commissarissen voor het Financieel Toezicht; ingevouwen in de brief van Kruyt aan Lohman, d.d. 21 december 1876 [ASL, 643].

rekening in 1876 de kale zet- en drukkosten (zonder toeslagen voor bijvoegsels, extra stroken, nagekomen kopij, enzovoorts) voor een half jaar op circa fl 7.500 hebben gebracht. Deze schatting benadert de werkelijke kosten waarschijnlijk aardig, want in 1887 (toen de toeslag van fl 500 per half jaar geheel was vervallen en Kruyt de uitgave van *De Standaard* en *De Heraut,* zoals het Zondagsblad inmiddels weer was gaan heten, geheel had gescheiden), stond de post 'drukloon' voor fl 6.622,30 op de halfjaarrekening van de krant.[60]

In het nieuwe contract werd ook de al langer aangehouden praktijk bevestigd dat het Kruyts taak was om 'tijdig ter beschikking te stellen papier van goede qualiteit en uit zoodanige stof vervaardigd dat het daaruit vervaardigde papier niet schadelijk is voor de letter.' De aanschaf van papier was voor Kruyt telkens een aanzienlijke uitgave, die een grote aanslag op het resterende bedrijfskapitaal betekende (in 1887 stond papier voor fl 3.400,99 op de halfjaarrekening)[61]; toen het kapitaal door nieuwe verliezen was geslonken, moest hij het papier noodgedwongen op krediet inkopen, iets wat hij liever niet deed.[62] Eén van de manieren waarop Kruyt de kosten van *De Standaard* van dag tot dag in de gaten hield, was alles altijd contant afrekenen. Zo gold ook met de Nederlandsche Stoomdrukkerij de afspraak: 'De rekening, lopende van Zaterdagmorgen tot Zaterdagmorgen [...], wordt elke week ingeleverd en dezelfde dag voldaan.'

Gedurende Kruyts tweede termijn als directeur-uitgever liepen de verliezen geleidelijk aan verder terug tot fl 3.515,35 over de jaargang 1876/1877, fl 1.581,34 over de jaargang 1877/1878 en fl 341,87 over de jaargang 1878/1879; daarna begon *De Standaard* bescheiden winstbedragen te boeken.[63] Maar makkelijke jaren waren het intussen niet. Om te beginnen verbleef Kuyper, zoals wij reeds hebben gezien, in 1876 en 1877 om gezondheidsredenen vijftien maanden in buitenlandse kuuroorden; behalve extra kosten voor vervanging bracht dit ook nieuwe organi-

60 'Staat van ontvangsten en uitgaven De Standaard 1 jan. tot 30 jun. 1887', d.d. 18 oktober 1887, ondertekend door J.H. Kruyt. Aangevuld met gegevens uit een ongedateerd kladvel ('De Standaard in likwidatie aan Dr. A. Kuyper') [SA, 2]; deze staat van ontvangsten en uitgaven is ts vinden in bijlage 2. Wij weten bovendien dat er in 1887 aan de Nederlandsche Stoomdrukkerij per week fl 206,15 werd betaald; zie de 'Opgave', genoemd in noot 30.

61 Zie noot 58.

62 Zie noot 46. Verg. Kruyt, *Verslag*, 11-12. In 1887 kocht *De Standaard* papier bij Thode's Papierfabriek (zie noot 30).

63 Kruyt, *Verslag*, 6-7.

satorische strubbelingen ten kantore van *De Standaard* met zich mee (waarover meer in het volgende hoofdstuk). De spanningen liepen bovendien op, toen zich in dezelfde periode met de Heraut-Vereeniging een aanvaring voordeed over de status van het Zondagsblad.

De Heraut heropgericht

De voortgaande vermindering van het werkkapitaal confronteerde de immer alerte Kruyt met de noodzaak om verder te besparen op de uitgave van *De Standaard.* Daarbij viel het oog van de directeur-uitgever opnieuw op het Zondagsblad, dat binnen zijn steeds meer gerationaliseerde dagbladbedrijf een uitzonderingspositie innam. Het was qua eigendomsvorm in andere handen dan *De Standaard* zelf, en zou, zoals de zaken ervoor lagen, niet in die van Kruyt terechtkomen; het had verder een eigen redactie onder leiding van Hoedemaker, die er, met de Heraut-Vereeniging als beschermvrouwe, een kerkelijk en theologisch weekblad met een eigen gezicht van probeerde te maken.

Maar naar Kruyts professionele oordeel lieten de inhoudelijke kwaliteit en de uiterlijke vormgeving van het Zondagsblad veel te wensen over. Het was volgens hem ook te duur. Van de fl 2,80 die een kwartaalabonnement op *De Standaard* kostte, ging fl 1,20 op aan het Zondagsblad; dat bedrag moest de krant bijleggen omdat de prijs van het Zondagsblad, waarop men zich ook los van *De Standaard* kon abonneren, de kosten van de uitgave niet dekte. In september 1876 werd in een vergadering van de Heraut-Vereeniging voor het eerst de mogelijkheid van schorsen of staken van het Zondagsblad besproken, maar een meerderheid verklaarde zich vooralsnog tegen dit plan.[64] Scheiding van beide was evenwel een voorwaarde die Kruyt in 1874 met instemming van de vereniging had bedongen in zijn doorstartplan. Nu werd dus door de Heraut-Vereeniging tegengestribbeld, en niet alleen deze, maar ook de redactie van het Zondagsblad zou op de rem trapppen.

In de loop van dat jaar bleek dat het Zondagblad onveranderd zware verliezen opleverde. Hier botsten idealen en geldelijke overwegingen, zij het dat ook daarachter de kracht van het beginsel schuilging. Kruyt was contractueel gehouden om het Zondagsblad, het gekoesterde bezit van de Heraut-Vereeniging, samen met *De Standaard* te laten verschijnen.

64 Kruyt aan Lohman, d.d. 21 september 1876 [ASL, 643].

Maar het liefst zou hij zijn intentie uitvoeren om het Zondagsblad helemaal los te maken van de weekkrant en de geïnteresseerde abonnees er eventueel apart voor laten betalen, hoewel voortzetting in welke vorm dan ook voor hem niet zeker was.[65]

Kruyt was niet de enige die zich druk maakte om de positie van het Zondagsblad. Voordat Kuyper in overspannen toestand naar het buitenland afreisde, had hij deze al bereid gevonden om de uitgave vanaf februari 1876 te staken, zo schreef de directeur-uitgever in augustus van dat jaar aan waarnemend hoofdredacteur jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman. Door Kuypers overhaaste vertrek was het Zondagsblad kennelijk normaal blijven verschijnen. Kruyt wilde de uitgave nu echter per 1 oktober schorsen, in afwachting van een definitieve beslissing na de terugkeer van Kuyper. Het Zondagsblad thans reeds blijvend afscheiden zou, aldus Kruyt, niet goed kunnen worden begeleid door de tijdelijke redactie.[66]

Maar kennelijk wilde Kuyper eerst uitgewerkte plannen van Kruyt ontvangen over de nieuwe opzet van het stop te zetten Zondagsblad. In de loop van oktober liet de directeur-uitgever hem namelijk weten dat hij daar nog niet mee gereed was. Schorsen of staken van de uitgave was nu echter ook moeilijker dan ooit, voegde hij daar aan toe.[67] Twee maanden later, in december 1876, lagen zijn voorstellen echter nog steeds niet op tafel. Kruyt beklaagde zich wel over de ‘ellendige wijze’ waarop het Zondagsblad elke week de wereld werd ingezonden, maar vatte de impasse verder samen met: voor ophouden ontbreekt de moed, voor verbeteren de mogelijkheid. Misschien kunnen zij die ervoor ijveren, zo opperde hij bij Kuyper, een deel van het financiële nadeel op zich nemen, want anders moet het abonnementsgeld binnenkort omhoog.[68] En dat was, zoals hij goed wist, een netelig punt voor de hoofdredacteur, die hechtte aan de betaalbaarheid van zijn krant voor lezers met een kleine portemonnee, zeker in het vooruitzicht van de parlementaire behandeling van het ontwerp van de lager-onderwijswet in het voorjaar van 1877.[69]

De afwikkeling van het langzaam aan de oppervlakte tredende conflict om het Zondagsblad, tijdens Kuypers afwezigheid en in de maanden

65 Zie noot 56.
66 Kruyt aan Lohman, d.d. 22 augustus 1876 [ASL, 643].
67 Kruyt aan Kuyper, d.d. 24 oktober 1876 [KA, nr. 973].
68 Idem, d.d. 5 december 1876 [KA, nr. 994].
69 Idem, d.d. 7 januari 1877 [KA, nr. 1015]. Verg. P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland*, Assen 1982 (8e dr.), 104-107.

na zijn terugkeer, maakt het aannemelijk dat de antirevolutionaire leider voor alles de continuïteit van *De Standaard* wilde veiligstellen. Een andere overweging die bij Kuyper vermoedelijk heeft meegespeeld, is dat het raadzaam zou kunnen zijn om de band tussen het politieke dagblad *De Standaard* en het kerkelijke en theologische Zondagsblad door te snijden vanwege het oplaaien van de richtingenstrijd tussen de hervormden en de gereformeerden in de tweede helft van de jaren zeventig (uiteindelijk uitmondend in de Doleantie, de kerkscheuring van 1886, waarover meer in hoofdstuk 5); dusdoende zou ervoor kunnen worden gezorgd dat de kerkelijke strijd niet ten koste zou gaan van Kuypers politieke machtsbasis.[70]

Een andere betrokkene in het besluitvormingsproces omtrent de toekomst van het Zondagsblad, was De Savornin Lohman. Als waarnemend hoofdredacteur (opererend vanuit zijn woonplaats Den Bosch) zag hij zich in de periode van Kuypers verblijf in het buitenland op het inhoudelijke vlak het meest direct geplaatst voor het probleem hoe om te gaan met de toenemende discrepantie tussen *De Standaard* en het Zondagsblad. Ingekomen brieven van lezers en opmerkingen in de al dan niet bevriende collega-pers maakten duidelijk dat de verhouding tussen beide bladen niet overal werd begrepen.[71]

Lohman, die eenstemmigheid wenste, trad hierover in een moeizaam overleg met Hoedemaker, de voornaamste medewerker van het Zondagsblad, die zich opwierp als een fervent voorstander van een onafhankelijke inhoudelijke opstelling daarvan. Hoedemaker, die na de Doleantie zou breken met Kuyper en diens gereformeerde achterban, schreef volgens Lohman in het Zondagsblad niet principieel genoeg over de vertegenwoordigers van de 'moderne' theologie in de hervormde kerk en over de positie van de Christelijke Gereformeerde Kerk.[72] Maar Hoedemaker, die het naar eigen zeggen te druk had met zijn werk voor het Zondagsblad,

70 P.A. Bergwerf, 'De Standaard voor en tijdens de Doleantie', in: D. Deddens & J. Kamphuis (red.), *Doleantie-Wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886*, Haarlem, 1986, 304.

71 [?] aan Kruyt, d.d. 23 oktober 1876 [ASL, 533]; de schrijver van deze brief wilde dat *De Standaard* in stukken over onderwijs ook uitdrukkelijk de gereformeerde leer zou betrekken. Het Zeeuwse, christelijk-historische nieuwsblad *Het Zuiden* vereenzelfigde *De Standaard* en het Zondagsblad (Kruyt aan Lohman, d.d. 29 december 1876 [ASL, 643]). Lohman zelf schreef daarentegen: 'Meermalen heb ik mij zelven *De Bazuin* tegenover het Zondagsblad gelijk gegeven' (Lohman aan Hoedemaker, d.d. 4 januari 1877 [KA, nr. 952]; deze brief is gedateerd 4 januari 1876, maar dit is vermoedelijk een verschrijving).

72 Zie noot 46.

kon aanvankelijk geen tijd vinden om Lohman een antwoord te sturen.[73] Leiding geven per post had zo zijn beperkingen.

Ondertussen had Kruyt bij de bespreking van de halfjaarrekening van *De Standaard* in december 1876 ook de Commissarissen voor het Financieel Toezicht aan zijn zijde gekregen. Tijdens de bijeenkomst bleek namelijk dat de krant zonder de uitgaven ten behoeve van het Zondagsblad een kleine winst zou hebben behaald; de commissarissen besloten dan ook dat het verliesgevende Zondagsblad na de jaarwisseling niet meer op het kapitaal van 1874 mocht drukken.[74] Met dat bericht kwam Kruyt in dezelfde maand aan op een vergadering van de Heraut-Vereeniging. In het vooruitzicht van deze mogelijkheid had Hoedemaker zich al bij voorbaat tegen schorsing of staking van het Zondagsblad verklaard.[75] In het licht van de cijfers erkende de vergadering weliswaar dat het Zondagsblad verantwoordelijk was voor de tekorten van *De Standaard*, maar zij wees schorsing of staking van de uitgave of verhoging van het abonnementsgeld als oplossing evenals in september van de hand. Om bedenktijd te scheppen beloofden de vier aanwezige leden, behalve Hoedemaker ook Sanders, Scholten en Hovy, ieder fl 250 aan Kruyt; het verwachte tekort over het eerste kwartaal van 1877 was daarmee al op voorhand gedekt, en men rekende erop dat Kuyper dan inmiddels terug zou zijn om te beslissen wat er verder diende te gebeuren met het Zondagsblad.[76] Zo werd een zaak van structurele aarde met tijdelijke donaties (of garanties) voor even gesust.

Op dezelfde vergadering werd er gesproken over het verschil in inhoudelijke koers tussen *De Standaard* en het Zondagsblad. Lohman had aan Hoedemaker laten weten dat hij eenstemmigheid wilde en dat hij bereid was zijn standpunt ten overstaan van de Heraut-Vereeniging te komen toelichten. Niet alleen had Hoedemaker Lohman geen antwoord gestuurd, hij verzuimde daarenboven om ter vergadering de mening van de waarnemend hoofdredacteur te noemen. Zo kon het gebeuren dat een nietsvermoedende Kruyt in zijn verslag van de bijeenkomst aan Lohman berichtte dat de Heraut-Vereeniging aan eenstemmigheid van beide bladen hoegenaamd niet hechtte.[77]

73 Hoedemaker aan Lohman, d.d. 2 januari 1877 [ASL, 643].
74 Kruyt aan Lohman, d.d. 16 december 1876 [ASL, 643].
75 Idem, d.d. 4 december 1876 [ASL, 643].
76 Kruyt aan Kuyper, d.d. 24 december 1876 (KA, nr. 996].
77 Zie noot 68.

Uit Lohmans gepikeerde reactie bleek echter dat er meer aan de hand was. ‘Met eenige verwondering heb ik het besluit der vergadering om het Zondagsblad te continueeren vernomen,’ schreef hij per ommegaande terug aan Kruyt. ‘Uit dat besluit toch blijkt dat het Zondagsblad en *De Standaard* onverbrekelijk zijn verbonden. Om *De Standaard* niet te benadeelen, houdt men het Zondagsblad aan. Op zich zelf heb ik daar niets tegen, mits er waarachtige eenstemmigheid besta tussen beide bladen. Bestaat die niet, dan mogen onze lezers niet in den waan van het tegendeel gebracht worden.’ Lohman maakte duidelijk dat hij dit eerder ook al aan Hoedemaker had meegedeeld, maar dat hij van hem geen antwoord had gekregen. ‘Ik leid daaruit af dat door hem op eenstemmigheid der bladen niet de minste prijs wordt gesteld.’[78]

Een geschrokken Kruyt wendde zich hierop tot Hoedemaker om opheldering over zijn handelwijze, maar hij kon deze in eerste instantie niet bereiken. Hij wist wel hoe dat kwam. schreef hij aan Lohman: ‘Dr. Hoedemaker heeft de gewoonte driemaal meer werk op zich te nemen dan hij, vooral bij zijn uiterst langzame en omslachtige wijze van werken, bij mogelijkheid kan volvoeren. Ik doe daarvan wekelijks de treurige ondervinding op: waarlijk het Zondagsblad geeft mij meer moeite en zorg dan zes nummers der week te zamen.’ Maar dan nog, zei Kruyt, als Hoedemakers antwoord kwam, zou dit waarschijnlijk niet bevredigend zijn: ‘'t Is zoo moeilijk opschieten met die Heeren theologanten.’

Uit zijn brief blijkt dat de directeur-uitgever er met de waarnemend hoofdredacteur niet langer in geloofde dat eenstemmigheid nog mogelijk was. Fijntjes wees Kruyt erop dat hij al veel eerder met het Zondagsblad had willen ophouden. Maar in het vooruitzicht van Kuypers spoedige terugkeer, was dat nu een te ingrijpende maatregel. Zou het daarom geen oplossing zijn, zo vroeg de directeur-uitgever zich praktisch af, om in *De Standaard* het inhoudelijk verschil met het Zondagsblad eens te onderstrepen?[79]

Een week later had Kruyt wel met Hoedemaker contact gehad en schreef hij aan Lohman dat deze zijn spijt had betuigd.[80] Ook Hoedemaker zelf haastte zich de waarnemend hoofdredacteur zijn verontschuldigingen aan te bieden voor het feit dat hij aanleiding had gegeven tot het ontstaan

78 Lohman aan [Kruyt] (afschrift), [circa eind december 1876 [ASL, 532].
79 Kruyt aan Lohman, d.d. 28 december 1876 [ASL, 643].
80 Idem, d.d. 3 januari 1877 [ASL, 643]; zelfde dateringsprobleem als in noot 67.

van een minder aangename verhouding.[81] Zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, was er een extra reden om Lohman te ontzien: deze was in zijn eergevoel gekrenkt, omdat Kuyper, die in den vreemde zat te popelen om de behandeling van de lager-onderwijswet in *De Standaard* journalistiek te begeleiden, aan hem had meegedeeld te overwegen dit vanuit het buitenland zelf te doen.

Lohman had inmiddels wel begrepen dat Kruyt geen blaam trof. Na Hoedemakers excuus schreef hij deze terug dat hij zich in eerste aanleg gegriefd had gevoeld, maar het voorval nu vergeten was. 'Maar vooral door dit incident geraakte ik tot bewustheid dat eigenlijk Zondagsblad en *De Standaard twee* bladen zijn, en er geen *waarborg* bestaat dat beide in denzelfden zin werken,' aldus Lohman. Het liefst zou hij hebben dat beide bladen alsnog eenstemmig schreven, maar hoe dit te bereiken, wist hij zelf ook niet. Een vergadering beleggen om de verschillen uit te praten, leek hem niet doenlijk, omdat hij daarvoor niet voldoende in de kerkelijke kwestie was ingevoerd. Ook Lohman stelde zijn hoop maar op een spoedige terugkeer van Kuyper.[82]

In de tussentijd was Kruyt door zijn eigen toedoen echter weer voor een ander dilemma komen te staan in de kwestie van het Zondagsblad. Hij had, zoals wij zagen, Lohman de suggestie aan de hand gedaan om het inhoudelijk verschil met *De Standaard,* eens in de krant uiteen te zetten, maar nu bleek deze te willen drukken dat tussen beide bladen 'niet de minste samenwerking bestaat' en dat er, sinds het vertrek van Kuyper, 'nimmer een enkele conferentie heeft plaatsgehad.' Was dat nu wel verstandig, vroeg Kruyt voorzichtig aan Lohman, want zouden zo de verschillen niet groter lijken dan zij in werkelijkheid waren, en zou de liberale pers niet trachten dit uit te buiten?[83]

Het was geboden in deze kwestie behoedzaam op te treden, want na het incident met Hoedemaker en de Heraut-Vereeniging stelde Lohman in het zicht van de behandeling van de lager-onderwijswet de voortzetting van zijn medewerking aan *De Standaard* afhankelijk van de plaatsing in de kop van de krant, van de genoemde zinsneden over het onderscheid met het Zondagsblad. Aan Kuyper schreef Kruyt dat het plaatsen van Loh-

81 Zie noot 69.
82 Lohman aan [Hoedemaker], d.d. 4 januari 1877 [KA. nr. 952]; zie voor de datering noot 67.
83 Zie noot 80; het 'Bericht' van Lohman in zijn handschrift op een apart inlegvel.

mans bericht (een 'onmogelijk stuk') een 'journalistische onhandigheid' zou zijn, omdat 'een huis dat tegen zichzelf verdeeld is,' dit beter niet aan de buitenwereld kon laten blijken. Lohman wilde, met dit bezwaar geconfronteerd, dan wel een afgezwakte versie accepteren, maar die kon in Kruyts ogen nog steeds niet door de beugel, waarop de directeur-uitgever naar Den Bosch reisde om de waarnemend hoofdredacteur daarvan in een persoonlijk onderhoud te overtuigen.[84] Kennelijk heeft deze manoeuvre zin gehad, want een week later, op 13 januari 1877, meldde Kruyt aan Kuyper dat deze affaire uit de wereld was, nadat een voor alle partijen bevredigende annonce in *De Standaard* en in het Zondagsblad was opgenomen.[85]

Wij vernemen nu een paar maanden niets over het Zondagsblad. Het was aan de Heraut-Vereeniging om met een initiatief te komen, dat de omstreden positie van het Zondagsblad nader zou regelen. Om gevoelsmatige redenen hechtten de leden aan dat blad, want met zijn voorganger, *De Heraut*, had de antirevolutionaire richting in de pers toch voor het eerst blijvend een voet aan de grond gekregen; bovendien was er wat voor te zeggen dat het Zondagsblad met zijn fijngevoelige meditaties (waarmee Kuyper 'predikte voor duizenden')[86] en kerkelijke en theologische beschouwingen abonnees bond, die het wereldse gedoe van *De Standaard* op de koop toe namen.[87]

Dat het weekblad voor het dagblad zou moeten worden opgeofferd, was voor de Heraut-Vereeniging een onverteerbare zaak. Aangezien de vereniging het Zondagsblad als *onderdeel* van *De Standaard* voortgezet wilde hebben, kon zij, bij gebrek aan middelen om de uitgave te subsidieren, uiteindelijk slechts kiezen voor verhoging van het abonnementsgeld. Omdat hij besefte dat Kuypers stem doorslaggevend zou zijn, schreef Hovy hem in maart 1877, meteen na diens terugkeer in Nederland, dat de Heraut-Vereeniging dit goede nieuws wilde uitbuiten om de prijs van *De Standaard* met 50 cent op te trekken tot fl 3,30 per kwartaal. Volgens Hovy was al in december 1876 tot dit scenario besloten, tijdens de vergadering waarin fl 1.000 aan Kruyt ter beschikking werd gesteld tot voort-

84 Zie noot 68.
85 Zie noot 49.
86 R.C.V. [Verweyck], 'Hoe Dr. Kuyper arbeidde', in: *Jubileumnummer De Standaard 1922*, 9.
87 Kuyper & Kuyper, *Herinneringen*, 29-30.

zetting van het Zondagsblad gedurende nog een kwartaal.[88] Maar in Kruyts versie was de Heraut-Vereeniging, zoals vermeld, toen nog tegen verhoging van het abonnementsgeld.

Dat de opvattingen van deze beide heren tegenover elkaar stonden, maakte ook Hovy's brief aan Kuyper op zichzelf al duidelijk. Kruyts voorstel om de uitgave van het Zondagsblad eerst van die van *De Standaard* te scheiden en vervolgens te staken, deed Hovy af als ongelukkig. Kruyt miskende volgens hem de oorzaak van het verlies, namelijk dat het Zondagsblad te goedkoop was. De uitgave staken zou *De Standaard* ook kunnen schaden, en bovendien: er bestond onder het kerkelijk geïnteresseerde publiek een behoefte aan het Zondagsblad, aldus Hovy. Schrijf in *De Standaard* nu eens één keer per maand dat de financiële zijde goed gaat en dat met fl 3,30 per kwartaal de positie is veiliggesteld; dan hoeven we niet meer telkens op vermogende vrienden een beroep te doen en kan het Zondagsblad ook kwalitatief worden verbeterd, zo bepleitte hij zijn zaak bij Kuyper. En met een van emotie doortrokken handschrift waarschuwde hij zijn politiek leider om het *'plan van opgeven of schorsen te laten varen en er nooit meer over te spreken.'* Ook aan het slot van zijn brief voer Hovy opmerkelijk fel uit tegen zijn vriend Kuyper: 'Toen u nog herder en leeraar was, bij de oprichting van het blad, ging alles goed. Maar nu u zich tot christenstaatsman ontwikkelt, gaat vreemde invloed te veel wegen.'

Dit vermaan vermocht evenwel niet Kuyper te vermurwen. Met Kruyt koos Kuyper op de korte termijn vóór de krant en tegen het Zondagsblad. Volgens Rullmann was de definitieve scheiding van beide bladen de voorwaarde die Kuyper na zijn terugkeer uit het buitenland stelde om de hoofdredactie van het Zondagsblad weer op zich te nemen. Eind mei 1877 verdween dit alsnog als onderdeel van *De Standaard.* In het Zondagsblad van 27 mei verklaarde Kuyper dit als volgt: 'Zij in den lande, die in de *politieke* gevoelens van *De Standaard* hun meening terugvinden en derhalve op staatkundig terrein samengaan, staan nog veelszins verdeeld van inzicht op *kerkelijk* terrein. Dit moet er toe leiden, dat óf het kerkelijk blad een onzeker geluid geve, óf wel dat het politieke blad deelt in de kerkelijke antipatieën. Voorkeur scheen daarom te verdienen het opheffen van het tegenwoordig Zondagsblad en weder opnemen van *De Heraut.*' Hoedemaker maakte echter bezwaar tegen deze redenering: 'Voor een *Christelijk*

88 Hovy aar Kuyper, d.d. 4 maart 1877 [KA, nr. 1028].

Dagblad is eene *Theologie* [...] onmisbaar.'[89]

Pas een half jaar later (volgens Rullmann in verband met het herstel van Kuyper), op vrijdag 7 december, verscheen in een groter formaat het vernieuwde weekblad *De Heraut* bij... de uitgeverij van Kruyt.[90] Deze was druk aan het bezuinigen op de kosten van de nieuwe uitgave; de salarisverhouding tussen *De Standaard* en *De Heraut* was, zo schreef hij in augustus 1877 aan Kuyper, fl 4.000 en fl 1.000, tegenover fl 3.500 en fl 1.500 (voor het voormalige Zondagsblad).[91] Omgekeerd probeerde de uitgever de inkomsten te verhogen. De prijs van een abonnement op *De Heraut* bedroeg fl 1,90 per kwartaal (dat is 70 cent meer dan voor het Zondagsblad werd gerekend). Lezers van *De Standaard* kregen de eerste vier nummers gratis en konden zich vervolgens voor half geld abonneren.

Maar, zo liet Kruyt aan potentiële adverteerders weten, 'men gelieve vooral indachtig te zijn, dat het dagblad *De Standaard* en het weekblad *De Heraut,* ofschoon beiden door den ondergeteekenden worden uitgegeven, twee geheel van elkander afgescheiden, ieder onder eene afzonderlijke administratie en dus geheel op zich zelf staande bladen zijn; zoodat geene boekannonces of andere advertentien in combinatie voor de twee bladen (die uit verschillende lettersoort worden gezet en in breedte der kolommen verschillen) kunnen worden aangenomen. [...]' Een saillant detail is dat in *De Heraut* ook niet dan bij hoge uitzondering boeken zouden worden gerecenseerd; behalve plaatsgebrek werd als motivatie opgegeven: 'De oppervlakkigheid die het gevolg zou zijn, ontsiert een ernstig Christelijk blad en misleidt het publiek.'[92]

Kruyt eigenaar (1880-1887)

Met twee formele briefjes ging *De Standaard* in 1880 over in andere han-

89 J.C. Rullmann, *Kuyper-bibliografie*, I (1860-1879), Kampen 1923, 196-197. De schrijver vermeldt hier ook de medewerkers van *De Heraut.*

90 Het *Gedenkboek 1897*, 18, meldt over juli 1880, toen Kruyt de eigendom van *De Standaard* had verworven: 'Alleen was nu het Zondagsblad weggevallen, doordien dit terug was gegaan op de Heraut-Vereeniging, en deze van haar recht tot vernieuwde uitgave later geen gebruik heeft gewaakt.' Deze passage laat zien dat men bij *De Standaard*, vijfentwintig jaar na de oprichting, de draad van de ingewikkelde opeenvolging van wisselingen van eigendoms- en uitgaverecht was kwijtgeraakt. Het Zondagsblad ging in 1877 over in *De Heraut*, en dit weekblad werd, zoals wij in hoofdstuk 5 zullen zien, later eigendom van Kuyper.

91 Zie noot 44.

92 Circulaire van Kruyt, november 1877 [VBBB, dossier-Kruyt (prospectussen)].

den: Kruyt vroeg of de Nederlandsche Stoomdrukkerij het contract wilde voortzetten en deze antwoordde bevestigend.[93] Voor Kruyt ging met het verwerven van de eigendom van *De Standaard* op 1 juli 1880 de derde fase in van zijn periode als directeur-uitgever van de krant. Naar hij later zelf zou zeggen, was het afstoten van het Zondagsblad de voornaamste hindernis geweest die moest worden genomen, voordat *De Standaard* qua bedrijfsresultaat definitief boven de nullijn kon worden getrokken. Geldt het kalenderjaar als criterium, dan viel over 1879 voor het eerst een kleine winst te melden, en wel fl 66,57. Tellen de jaargangen (van 1 april t/m de eerstvolgende 30 maart), dan kwam *De Standaard* in 1879/1880 met een positief resultaat van fl 335,38 uit de rode cijfers.[94]

Terwijl het eigen dagblad in de harten van zovele lezers allang een plaats had veroverd, had het nu ook als onderneming, in de prozaïsche uitgeverswerkelijkheid van winstrekeningen en balanstotalen, zijn levensvatbaarheid bewezen. In latere jaren (na Kruyts periode) zou het scheepje van *De Standaard* nog menige storm moeten trotseren. Maar nu werd het zeven jaar lang op een veilige financiële koers gehouden, niet langer afhankelijk van de grillen van geldschieters of van een commerciële drukkerij, maar van een ervaren, geestverwante uitgever. Totdat er een scheiding der geesten kwam en kapitein Kuyper zijn trouwe stuurman Kruyt overboord liet zetten.

Maar laten wij niet op de zaken vooruitlopen en nog even blijven stilstaan bij de positie van *De Standaard* in de jaren dat Kruyt als directeur-uitgever aan het roer stond. Vanaf het moment dat hij in deze hoedanigheid was aangetreden, had hij niet alleen het bezuinigingsmes gehanteerd, maar had hij eveneens geprobeerd de inkomsten van het blad te vermeerderen. Met de gestage groei van het abonnementental tot ruim 3.000 was hem dit in één belangrijk opzicht al gelukt. Alleen *Het Nieuws van den Dag*, het *Algemeen Handelsblad*, en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* hebben meer abonnees dan *De Standaard.* kon Kruyt als eigenaar, niet zonder een zekere trots, aan zijn ‘aandeelhouders’ melden.[95] Ook potentiële adverteerders kregen deze boodschap met enige nadruk te horen.[96]

93 Kruyt aan de Nederlandsche Stoomdrukkerij, d.d. 31 maart 1880; de Nederlandsche Stoomdrukkerij aan Kruyt, d.d. 30 april 1880 [SA, 2].
94 Kruyt, *Verslag*, 6-7.
95 Ibidem.
96 Circulaire van Kruyt, circa 1877 [VBBB, dossier-Kruyt (personalia)].

Daar kwam bovendien nog eens bij dat *De Standaard* tegen lagere kosten werkte dan zijn grote concurrenten. Als redenen daarvoor somde de directeur-uitgever op: '1. dat wellicht aan geen enkel dagblad hier te lande een kleiner aantal personen, zoowel bij de Redactie als bij de Administratie, verbonden is; 2. dat zij allen, van den Hoofdredacteur tot aan den minsten geëmploijeerde, zeer bescheidene, om niet te zeggen karige salarissen genieten voor den zeer omvangrijken arbeid, die van hen moet gevorderd worden; en 3. Dat, mede dank aan het altijd volgehouden systeem, om alles wat voor de fabrikatie van het blad wordt vereischt, steeds contant te betalen, de kosten van drukken, papier en wat verder noodig is, niet hooger zijn dan bij andere dagbladen.'[97]

Maar toch was dit alles nog niet voldoende om *De Standaard* tot een winstgevende onderneming te maken. Hierin was de krant trouwens niet bijzonder, legde Kruyt uit, want 'er is schier geen enkel dagblad in Nederland, dat, wanneer het zijne kosten voor papier, zetten en drukken, redactie, administratie, enz. optelt, en daartegenover stelt de opbrengst zijner abonnementen, niet een aanzienlijk verlies oplevert. Hoe grooter het aantal abonnementen, des te grooter in den regel dat verlies.'[98] Alleen de inkomsten uit advertenties maken een dagbladuitgave rendabel, en precies daaraan ontbrak het *De Standaard*, aldus de nieuwe eigenaar.

Advertentie-acquisitie en reclame

Aan Kruyt had het niet gelegen dat er nog steeds te weinig advertenties voor in *De Standaard* werden opgegeven. Kosten noch moeite waren gespaard om met het geld uit het in 1874 bijeengebrachte fonds voor reclame (fl 4.000) wervingscampagnes op touw te zetten. Potentiële adverteerders waren bestookt met brieven, circulaires en bezoeken van vertegenwoordigers, commerciële agenten of geestverwante vrijwilligers. In de laatste hoedanigheid was bijvoorbeeld de christelijke hoofdonderwijzer P.C. Mondriaan (de vader van de bekende schilder) in Amersfoort en omstreken opgetreden.[99] Ook door *De Standaard,* bij zulke gelegenheden als verkiezingen, gratis te verspreiden 'op plaatsen van publiek verkeer' (zoals

97 Kruyt, *Verslag*, 11-12.

98 Dit wordt bevestigd door R. van der Meulen, *De courant, II. Samenstelling en beheer van groote en kleine nieuwsbladen*, Leiden 1885, 101-102.

99 Mondriaan aan Kruyt, d.d. 2 juli 1874, als bijlage (nr. 714) bij Kruyt aan Kuyper, d.d, 2 juli 1874 [KA, nr. 713].

de Amsterdamse Koopmansbeurs), was geprobeerd de naamsbekendheid van de krant (en de politieke invloed van de antirevolutionairen) te vergroten.[100]

Al meteen na zijn aantreden als directeur-uitgever in 1874 had Kruyt aan potentiële adverteerders een lijst toegezonden met meer dan 700 namen van plaatsen waar de krant dagelijks werd gedistribueerd. 'In vele steden telt *De Standaard* zijn abonnenten bij honderden, maar ook in kleinere plaatsen, waar dit dagblad een minder groot aantal inteekenaren bezit, is toch het aantal lezers dikwijls zeer groot, daar een enkel exemplaar veelal in tal van huisgezinnen circuleert en gelezen wordt,' prees Kruyt zijn blad aan. 'De bewering is niet overdreven dat in Nederland waarschijnlijk geen dagblad verschijnt, dat in alle Provinciën (uitgenomen Limburg) over het *geheele Rijk,* in *alle* steden en de *meeste* dorpen, zóó algemeen verspreid is als *De Standaard.* Dit is niet te verwonderen. Terwijl andere partijen hare beginselen in tal van dagbladen vertegenwoordigd zien, is *De Standaard* het éénige dagblad der Christelijk-Historische richting.'[101]

In vele steden honderden abonnees, in kleinere plaatsen minder intekenaren maar wel veel lezers, en dan nog 700 exemplaren verspreid over de rest van het land? Het was een rooskleurig beeld dat Kruyt aan potentiele adverteerders voorhield. Hij lijkt vooral het potentieel van de krant te hebben willen benadrukken, wetende dat het voortbestaan ervan afhing van een dramatische stijging van de advertentie-inkomsten.

Achter de schermen droeg de uitgever een heel ander beeld uit, zoals wij hebben gezien. Het aantal van ruim vierduizend abonnees bij de start van het blad in 1872 was verdampt. De betaalde oplage van de krant bevond zich tot in 1875 in een vrije val. Pas in 1877 meldde Kruyt dat er weer meer dan 3.000 abonnees waren. De implicatie is dat de krant tijdelijk tot onder dit niveau kan zijn gezakt. Niet voor niets waarschijnlijk liet Kruyt de drukker in het contract van 1876 calculeren met staffels van honderden bij een minimumoplage van 3.000 exemplaren. Op het peil van circa 3.300 abonnees lijkt *De Standaard* zich tot 1887 te hebben gehand-

100 Kruyt aan Kuyper, d.d. 30 maart 1875 [KA, nr. 883]; Kuyper & Kuyper, *Herinneringen*, 106.

101 Circulaire van Kruyt, d.d. 20 september 1874 [VBBB, dossier-Kruyt (personalia)]; zie ook bijlage 5. De circulaire bevat alle plaatsnamen waar de krant abonnees kende. Adverteren in *De Standaard* kostte nog steeds 15 cent per regel. Ook in 1877 (zie noot 92) was dit tarief ongewijzigd.

haafd.

Maar vanwege zijn lage abonnementsprijs telt de krant ‘minstens twintig duizend lezers,’ die alleen deze krant kennen, zo ging Kruyt onverdroten verder in zijn bericht aan adverteerders. De 43.000 handtekeningen onder het adres aan de koning inzake de wet op de besmettelijke ziekten in 1872 en de uitslag van de verkiezingen van 1873 (één vijfde van de 60.000 uitgebrachte stemmen voor de kandidaten van plaatselijke antirevolutionaire kiesverenigingen) moesten gelden als bewijs dat de steun van *De Standaard* invloedrijk was. Dus: ‘Industrieelen en allen die door publiciteit aan hunne zaken uitbreiding wenschen te geven, die tot heden hunne Advertentien uitsluitend in dagbladen van liberale en conservatieve richting plaatsten, kunnen zich verzekerd houden dat zij door adverteering in *De Standaard* hun annonces brengen onder de oogen van een talrijk publiek, dat zij tot heden schier nog niet bereikten.’[102]

Ondanks de onvermoeibare acquisitie van Kruyt bleef het aantal advertenties in de krant echter aan de lage kant. Dat had volgens hem ook een bepaalde reden. In een analyse uit 1881 maakte hij onderscheid tussen twee soorten dagbladen. Aan de ene kant waren er kranten als het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, het *Utrechtsch Dagblad* en de *Arnhemsche Courant,* die alleen uit hun onmiddellijke omgeving advertenties aantrokken. Aan de andere kant de grote concurrenten van *De Standaard*, bladen met een nationaal bereik als de *Nieuwe Rotterdamsche Courant,* het *Algemeen Handelsblad* en *Het Nieuws van den Dag*, - afgezien van advertenties uit het gehele land ontvingen deze er toch ook vooral veel uit hun vestigingsplaats en de regio daaromheen. ‘Zoo kan men aannemen dat *Het Nieuws van den Dag*, dat verreweg het grootste getal abonnementen over het geheele land verspreid bezit, toch nog 40% zijner advertentien uit Amsterdam trekt,’ aldus Kruyt. Voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en het Amsterdamse *Algemeen Handelsblad* schatte hij deze verhouding op respectievelijk 60% en 70%.[103]

Bij *De Standaard* wrong de schoen nu precies op dit punt: ‘*De Standaard is wel landelijk, maar nergens locaal dagblad*,’ zo luidde Kruyts diagnose. In Den Haag kon *Het Vaderland* (ook een nationale krant) dan misschien nog met veel moeite en tegen een laag tarief veel plaatselijke advertenties krijgen; maar voor *De Standaard* lag dat in Amsterdam, waar

102 Ibidem.
103 Kruyt, *Verslag*, 10-11.

reeds vijf andere dagbladen verschenen, een stuk moeilijker.[104]

Kruyt adstrueerde zijn stelling met twee voorbeelden. In Rotterdam, zo vertelde hij, heeft *De Standaard* een groter aantal abonnementen dan welke andere buiten deze stad verschijnende krant, maar de winkeliers adverteren daar toch liever in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant.* En in de provincie, zo ging hij voort, zijn er 'dorpen waar van *De Standaard* een grooter aantal exemplaren komt, dan van alle andere dagbladen tezamen. Dit is geen overdrijving.' Toch zou volgens Kruyt een notaris daar kiezen voor een krant die het gehele arondissement bestreek. Ook politieke animositeit droeg daartoe bij: 'Juist zij, die een dagblad door advertentien steunen kunnen, zooals groote industrieelen, directeuren van maatschappijen, stoombootreederijen enz., ook de Notarissen niet het minst, behooren voor verreweg het grootste deel tot [de] tegenpartijen. Duidelijk vooral is dit voelbaar in dagen van strijd, als tijdens de verkiezingen; sterker nog kwam dit uit bij de behandeling van de onderwijswet, en bovenal gedurende de dagen van het Volkspetitionnement[105], toen het aantal advertentien merkbaar inkromp. En het is niet alleen *De Standaard,* die dat ondervindt, maar ook al de bladen, die trouw voor onze beginselen uitkomen, gevoelen er de financieel nadeelige gevolgen van.'

Verderop in dit hoofdstuk zullen wij zien hoe de advertentie-inkomsten zich door de jaren heen ontwikkelden.

Vragen over de kwaliteit

Maar ook al was de situatie bij *De Standaard* door het gebrek aan voldoende advertentie-inkomsten dan niet ideaal, er was genoeg kapitaal over 'om bij zuinig en voorzichtig beheer de zaak te blijven drijven,' aldus Kruyt.[106] Een jaar nadat hij de eigendom van de krant had verworven, vatte de directeur-uitgever de toestand aldus samen: '*De vraag waarvoor wij thans dan ook staan, is niet meer: Zal De Standaard blijven bestaan?, maar: Zal hij een klein dagblad, als tot nu toe, blijven?* [...] Van alle kanten gaan stemmen op, die op formaats-vergrooting aandringen, daar het dagelijks blijkt, dat de massa stof niet meer saam te persen is in het kleine formaat; terwijl vele verbeteringen, die er toe moeten leiden *De Standaard* meer aan alle eischen, die te-

104 Idem, 11-12.

105 Door Kuyper c.s. in 1878 op touw gezette handtekeningenactie vóór subsidiëring van het christelijk onderwijs door de overheid.

106 Kruyt, *Verslag*, 7-8.

genwoordig een dagblad gesteld mogen worden, te doen beantwoorden, om ook daardoor de lectuur van andere dagbladen overbodig te maken, slechts door beperkte plaatsruimte onmogelijk worden gemaakt.'[107] Vergroting van het formaat van de krant was al vaker ter sprake gebracht, maar telkens afgewezen. Nog in 1880 had Kruyt voorspeld dat formaatsvergroting de ondergang van *De Standaard* zou inluiden, zolang het zoveel 'inspanning en zeemanskunst' bleef vereisen om de kosten van de uitgave te beheersen.[108]

De reacties die in de maanden september en oktober 1880 vertrouwelijk werden ingewonnen naar aanleiding van het plan om het formaat van *De Standaard* te vergroten, waren echter verdeeld. Ongeveer de helft was vóór en sommigen zegden ook financiële steun toe, variërend van fl 200 tot fl 1.000. Anderen verklaarden zich evenwel tegen het voornemen, omdat zij een verlies van abonnees voorzagen als de krant groter, geleerder en wellicht ook duurder zou worden.[109]

Ook de antirevolutionaire leden van de Tweede Kamer beraadden zich over de vraag of, en zo ja, hoe *De Standaard* uitbreiding verdiende. Blijkens het verslag van hun bijeenkomst, die op 19 oktober 1881 plaatsvond, wilden zij wel de invloed van de krant vergroten, maar, zo schreven zij aan Kuyper, 'het algemeen gevoelen was, dat het door U beoogde doel niet volgens den voorgestelden weg, maar wel langs een anderen is te bereiken.' Gezien de smaak van het beoogde publiek zag de antirevolutionaire kamerclub niet, zoals Kuyper, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, maar *Het Nieuws van den Dag* als voorbeeld: 'Een groot dagblad schrikt onze lieden af door meerderen prijs, en door den zeer rijken inhoud, die meer verbijstert dan tot helder politiek inzicht voert. Te betwijfelen valt ook of onze partij genoeg journalistische talenten telt om een dergelijk dagblad op dergelijke wijze te vullen.' Een ander bezwaar was dat het kapitaal waarover *De Standaard* kon beschikken, voor de gewenste uitbreiding te klein werd geacht.[110]

'Het groote bezwaar waarom zeer velen onzer partij *De Standaard* niet lezen is, dat markt en beursberichten zoo onvolledig, het getal der

107 Idem, 14-15.
108 Kruyt aan Lohman, d.d. 22 juli 1880 [ASL, 643].
109 Brieven betreffende de uitbreiding van *De Standaard*, september-oktober 1881 [KA, LA, P8a, nr. 31, a-k].
110 Van der Hoop van Slochteren aan [Kuyper], zie noot 109 (nr. 31k).

advertentien zoo gering en het nieuws zoo oud is,' meenden de volksvertegenwoordigers, zonder het meel in de mond te houden. De verbeteringen die zij voorstelden, hielden in dat er meer aandacht zou moeten komen voor de rubrieken markt en beurs en dat er kamerverslagen en 'nieuwer nieuws' in de krant dienden te worden opgenomen; verder werden meer advertenties gewenst, opdat, behalve de genoemde inhoudelijke veranderingen, ook een *verlaging* van de abonnementsprijs zou kunnen worden bekostigd.

Uit de brief van de Kamerleden blijkt dat zij de gangbare praktijk van *De Standaard* al met enige scepsis bezagen. Zij vroegen naar de financiele toestand van het dagblad en naar de positie van de eigenaar, de aandeelhouders en de toezichthoudende commissie van redactie (die niet bestond). 'Deze vragen zijn van belang voor hen die het blad finantieel of moreel steunen willen, minder om te weten of het geld op eene voordeelige wijze wordt uitgezet, dan om verzekerd te zijn, dat bij ontstentenis van den tegenwoordigen hoofdredacteur, het voortbestaan der zaak in goeden geest is te wachten, en niet minder om tot zekerheid te komen of met de noodige zaakkennis en naauwkeurigheid *De Standaard* als finantieele onderneming wordt beheerd. Op dit punt bestaat twijfel. Slechts één feit. Bij de laatste leening toch zijn de inschrijvers niet alleen op eene zeer bijzondere wijze te Amsterdam ontvangen, maar zij hebben zelfs nooit de definitieve aandeelsbewijzen ontvangen, die hun beloofd waren en waarop zij alleszins recht hadden.'

Toen hij de gedachte opperde om het formaat van *De Standaard* te vergroten, had Kruyt echter al opgemerkt dat de tijd zou leren of dit voornemen haalbaar was. De meerkosten werden geschat op fl 22.640, en bleven ook na een eventuele verhoging van het abonnementsgeld op fl 11.336 staan.[111]

Hoewel *De Standaard* een goedkope krant was, verklaarde Kruyt zich eveneens resoluut tegen een dergelijke verhoging vanwege het daarmee onvermijdelijk gepaard gaande verlies van lezers met een kleine portemonnee. En bovendien, voordat de krant zich in nieuwe, geldverslindende avonturen stortte, was er nog altijd een bedrag van ruim fl 60.000 (de cumulatieve verliezen over de periode 1872-1876) om goed te maken, ook al onderstreepte Kruyt dat 'allen, die *De Standaard* financieel steunden

111 Begroting voor vergroting *De Standaard*, circa 1880 [KA, LA, P8a, nr. 30].

in dagen toen zijn toekomst vrij wat donkerder was dan thans, dit, zonder een enkele uitzondering, gedaan hebben ter wille van de beginselen, die door *De Standaard* gediend worden, *en dat het behalen van winst daarbij slechts van zeer secondair belang werd geacht.*'[112] De formaatsvergroting ging voorlopig dan ook niet door.[113]

Tabel 3.2

		I	II	IIa	IIb
Kosten	fl	65000	48639	23800	24839
Advertenties	fl	9000	16756	8631	8125
Abonnementen	fl	38500	34624	16903	17721
Winst/verlies	fl	-17500	2741	1734	1007
Abonnement p.j	fl	9,10	10,00		
Abonnees		4200	3300		

I: jaargang 1872/1873
II: jaargang 1885/1886 (= IIa+IIb)
IIa: 1885, kwartaal 3+4 (= de helft van de bedragen voor 1885)
IIb: 1886, kwartaal 1+2 (= de helft van de bedragen voor 1886)

Financiële kengetallen De Standaard, 1872/1873 en 1885/1886

Bleef over de andere kritiek van de antirevolutionaire Tweede Kamerleden. De vragen over de kwaliteit van het nieuws in de krant waren indringend en niet mals. Tussen de regels door werd het voortzettingsvermogen van het blad betwijfeld, mocht Kuyper er geen hoofdredacteur van kunnen blijven. Dit kwam natuurlijk mede doordat *De Standaard* om de figuur van de leider was georganiseerd. Beluisteren wij hier een stil verwijt? Wij weten, onder meer door het getuigenis van chef-redacteur Hoogenbirk (hoofdstuk 4), dat hij zich bij gebrek aan middelen (correspondenten, nieuwsjagers) in zijn mogelijkheden beknot voelde. Een dagblad maak je niet met alleen bureauredactie en telegrammen. Lezers wilden actueel

112 Kruyt, *Verslag*, 12-14.
113 Pas in 1889 werd het formaat van *De Standaard* vergroot. Zie: Lebbink, 'Kuyper en de dagbladpers', 402.

nieuws en andere belanghebbenden, zoals de kamerleden, wilden via de krant nog meer politieke invloed. Het saneringsbeleid van Kruyt is ongetwijfeld mede debet geweest aan deze beperkingen, maar het zegt ook iets over de manco's van Kuypers monomane journalistieke leiderschap, dat ook in 1897, toen het gedenkboek ter gelegenheid van het vijfentwintigjarig bestaan van de krant ruiterlijk erkende dat *De Standaard* in de beginjaren inhoudelijk niet voldeed, de krant nog steeds primair rond de persoon van de hoofdredacteur was opgesteld.

Desondanks moet Kruyt, zoals gezegd, als een tevreden man hebben teruggezien op zijn periode als directeur-uitgever van de krant, en niet zonder reden. Hij wist dat er aan de inhoud en de vormgeving van *De Standaard* en aan de financiën van het dagbladbedrijf nog van alles viel te verbeteren en deed wat in zijn vermogen lag om dit te bevorderen. Maar ondertussen was hij erin geslaagd om de uitgave organisatorisch en bedrijfseconomisch te saneren en op een hoger peil te brengen. Op de kosten van de uitgave was aanzienlijk bezuinigd; de advertentie-inkomsten waren opgelopen van fl 3.200 over 1872 naar een niveau van fl 14.000 tot fl 17.000 per jaar over de periode 1885-1887.[114] Tabel 3.2 vergelijkt de financiële kengetallen van de eerste jaargang van de krant met die van de jaargang 1885/1886. De winst van fl 2.741 in kolom is een benadering; in vergelijking met de winstcijfers per kalenderjaar in bijlage 3a moet de werkelijke winst meer dan drieduizend gulden zijn geweest (door verrekening van afschrijvingen en exploitatie, en mogelijke vrijval van aandelen, donaties en dergelijke).

Terwijl dominee Kuyper naar buiten toe het gezicht van *De Standaard* bepaalde, herschiep koopman Kruyt achter de schermen het fundament van de krant. Ook daaraan ontbrak nog wel het een en ander; naarmate de ontwikkeling van *De Standaard* voortging, moest de structuur van de onderneming organisatorisch (met bijvoorbeeld een eigen drukkerij) en bedrijfseconomisch (met een vennootschapsstatuut) worden aangepast en uitgebreid.

Onder leiding van Kruyt, die noodgedwongen moest koersen op financiële haalbaarheid, werden echter wel de eerste schreden gezet op de weg naar professionalisering van de uitgave. Als man van de praktijk introduceerde hij bij *De Standaard* iets van de elementaire routine van het dag-

114 Zie de bijlages 2a en 2b.

bladbedrijf, precies op het moment dat de krant aan het krampachtige amateurisme van Kuyper en de geldschieters van de Heraut-Vereeniging ten onder dreigde te gaan. Dit blijft overeind, ook ondanks alle kritiek van mensen die zich eerder meer, beter od anders hadden gewenst. Verandering gaat in zaken vaak niet zonder de nodige strubbelingen en voltrekt zich altijd binnen een bandbreedte van haalbaarheden. In de volgende hoofdstukken zullen wij hier nog meer over leren.

4. Redactie en medewerkers

Na de oprichting van *De Standaard* in 1872 was de krant binnen twee jaar aan de rand van de afgrond komen te staan. De geldschieters achter het project hadden schromelijk onderschat wat de werkelijke kosten waren van het instandhouden van een dagblad. Maar er waren meer manco's. Eén van de vele 'kinderziektes' die de nieuwe dagbladonderneming plaagden, was het gebrek aan ervaring en aan de vereiste werkroutine bij de makers van het journalistieke product. 'De richting was nog niet in het bezit van een dagblad geweest en kon daarom niet terstond beschikken over personen, die ondervinding en geschiktheid bezaten om alle plaatsen, die bij een dagblad vervuld moeten worden, in te nemen,' zo concludeerde administrateur Kruyt na afloop van de tweede jaargang.

In zijn reddingsplan hield Kruyt er dan ook rekening mee, dat bij een nieuwe opzet van *De Standaard* niet alleen in de financiële kant van de zaak, maar ook in de redactionele formule verandering zou moeten worden aangebracht: 'Terwijl het Staatkundig gedeelte geheel zal blijven onder dezelfde leiding die het tot dusverre genoot [namelijk onder die van Kuyper], zal worden getracht door eenen betere inrichting en verdeling der overige rubrieken, ook vooral wat betreft de Kamerverslagen, het blad in populariteit te doen winnen en ook daardoor financieel productiever te maken.'[1]

In dit hoofdstuk ligt de focus op de medewerkers van de krant, hun werkroutines en de cultuur die bij *De Standaard* heerste. Uiteraard komt de rol van Kuyper als hoofdredacteur aan de orde. In de bronnen is er veel aandacht voor hem. Hetzelfde geldt voor De Savornin Lohman, die Kuyper in de periode 1876-1877 tijdelijk als hoofdredacteur verving. De aandacht voor deze beide 'generaals' betekent evenwel niet dat het alléén over hen ging. Vaak geven de bronnen ook informatie over het reilen en zeilen bij de krant onder hun verantwoordelijkheid.

Daarnaast bestaan er bronnen die specifiek betrekking hebben op de bijdrage van de andere medewerkers. Op het bureel van de krant zetel-

1 Circulaire van Kruyt, mei 1874 [SA, 13].

den de redactie en de administratie, die met correspondenten en andere, al dan niet journalistieke medewerkers (zoals de loopjongens) en personeel dat niet tot *De Standaard* zelf behoorde (zetters, drukkers, enzovoorts), het dagelijks verschijnen daarvan metterdaad mogelijk maakten. Na de behandeling van Kuyper en Lohman zal in dit hoofdstuk aandacht worden besteed aan de redactie, met inbegrip van een aantal portretten van de bekendere redacteuren.

Drie niveaus

Binnen de heterogene groep van deze 'mannen achter *De Standaard*' moet onderscheid worden gemaakt tussen drie lagen:

Ten eerste de hoofdrolspelers, mensen als De Savornin Lohman en directeur-uitgever Kruyt, die dikwijls ook buiten de krant om enige bekendheid hebben verworven; zij waren de 'officieren' die dicht bij Kuyper stonden en met hem konden argumenteren over het te voeren beleid.

Ten tweede de redacteuren, mensen met een zeker opleidingsniveau en een taak die enige mondigheid vereiste, maar die verder hoofdzakelijk hadden uit te voeren wat door Kuyper, al dan niet in samenspraak met de eerstgenoemde groep, aan beleid werd uitgestippeld; in zekere zin waren zij vergelijkbaar met 'onderofficieren'.

Ten derde de administratieve krachten en het verdere, lager geplaatste personeel, dat betrekkelijk eenvoudige, ondersteunende werkzaamheden verrichtte en in genen dele de inhoudelijke koers van de krant kon beïnvloeden; houden wij Kuypers vaak militaristische jargon van aan, dan waren deze lieden de 'manschappen', afkomstig uit het calvinistische 'voetvolk', dat naar de geïdealiseerde voorstelling van de 'veldheer' de rijen van de 'kleine luyden' vulde.

Tussen deze drie niveaus waren wel enig grensverkeer en tussenposities mogelijk. Kruyt startte bij *De Standaard* in de ondergeschikte rol van administrateur en ontwikkelde zich als directeur-uitgever tot 'officier'. R.C. Verweyck doorliep een soortgelijk proces; begonnen als redacteur maakt hij naderhand, in de organisatie van de Antirevolutionaire Partij, deel uit van de kring van vertrouwde medewerkers rond Kuyper. En wij weten tenslotte dat A. Verleur, die in 1883 als loopjongen (Standaard - jongen) bij de krant kwam, onder Kruyts opvolger als directeur-uitgever,

J.A. Wormser, opklom tot corrector en medewerker van de administratie.[2]

De manschappen

Het is nauwelijks te verwonderen dat verhoudingsgewijze het minste bekend is over de onderste regionen van de krant. In 1887 stonden er zes administratieve krachten op de loonlijst, die te oordelen naar de bedragen die zij ontvingen (genoemd in hoofdstuk 3), waarschijnlijk zo moeten worden ingedeeld: A. Robelot was de administrateur, A.G.D. Gerritsen en W.B.G. Maurer waren zijn assistenten, terwijl A. Verleur, G. Stofberg en P.J. Stempel als Standaard-jongens fungeerden.[3] In die tijd ging het echter alweer wat beter met de krant.

In de moeilijke jaren daarentegen voerde Kruyt de administratie alleen met één á twee assistenten (de Standaard-jongens even buiten beschouwing gelaten). Zoals wij hebben gezien, kwam bij afwezigheid van deze werknemers de hele last op de schouders van de directeur-uitgever terecht. Zo ook toen in januari 1877 zijn assistent H.J. Hana overleed.[4] Tien maanden later was er nog geen opvolger aangesteld. Kruyt schreef wanhopig aan de hoofdredacteur of deze nu eindelijk een beslissing wilde nemen, omdat hij dringend een medewerker nodig had.[5]

Tot de taak van de administratieve krachten behoorde, naast het bijhouden van het abonnementenbestand en het opnemen van advertenties, vaak ook de correctie van binnengekomen kopij. In het bijzonder die van Kuyper kon, vanwege het moeilijk leesbare handschrift, maar door een enkeling worden ontcijferd.

‘Er was routine, veel routine, kennis ook van Dr. Kuyper's stijl en gedachtengang voor noodig om zijn schrift eenigszins vlot te kunnen lezen,’ aldus de redacteur Baarbé, op wiens memoires verderop uitgebreid wordt ingegaan. ‘En wie daarin de noodige vaardigheid had,’ vervolgde Baarbé, ‘en tegelijk zijn bedoeling begreep, kon altoos op zijn dankbaarheid en waardeering rekenen. Bleek er dan soms nog wel een uitdrukking, of een geheele regel niet te ontwarren, dan kreegt ge in een prettig oogenblik uit den eigen mond des schrijvers wel eens de gulle erkentenis te hoo-

2 Kuyper & Kuyper, *Herinneringen*, 105.
3 Opgave van lopende personeelscontracten door Kruyt, d.d. 8 juni 1887 [SA, 2].
4 Kruyt aan Kuyper, d.d. 20 januari 1877 [KA, nr. 1021].
5 Idem, d.d. 10 november 1877 [KA, nr. 1149].

ren: “Ja, als gij het niet lezen kunt, zal ik 't maar niet probeeren.”’[6]

De Standaard-jongen Verleur, die de door de hoofdredacteur meegegeven stukken vaak onderweg naar het bureel al las, was zeer bedreven in het lezen van Kuypers handschrift.[7] En de letterzetters van de drukkerij van de krant, voor wie hetzelfde gold, ‘overkwamen soms allerlei moeilijkheden op bewonderenswaardige wijze.’[8]

Een aparte categorie medewerkers van *De Standaard* tenslotte was die van de correspondenten en de losse krachten. In het vorige hoofdstuk hebben wij gezien dat *De Standaard* kamerverslagen en ander, meestal zakelijk nieuws wel betrok van gespecialiseerde persbureaus (neutraal gestelde kamerverslagen werden, zo nodig eerst in de juiste politieke toon gezet voordat zij in de krant konden).[9] Een aanwijzing dat in bepaalde gevallen misschien ook niet-geestverwanten als medewerker werden geaccepteerd, is dat Kruyt aan Kuyper schreef dat ene Grootes (van wie redacteur Fabius de buitenlandse berichtgeving zou overnemen) voor de krant ‘naar den Gemeenteraad en naar andere vergaderingen van niet bepaald Christelijk karakter’ zou blijven gaan.[10]

Getuige Kruyts opgave van nog lopende personeelscontracten uit 1887 maakte de krant toen ook gebruik van een aantal andere correspondenten, hoewel deze, op een enkele uitzondering na, niet met naam werden genoemd.[11] Bij de oprichting van *De Standaard* was het de bedoeling een groot aantal binnen- en buitenlandse correspondenten te gebruiken (zie de ‘Begroting voor een courantenbureau’ uit 1872).[12] Voor zover dit voornemen is gerealiseerd, vond ook bij deze mensen echter eerst een toetsing van het beginsel plaats. ‘Vandaag of morgen komt waarschijnlijk in *De Standaard* eene “Zuid-Duitsche Correspondentie” van Dr. W. von Bergen (Hauptstrasse 93, Stuttgart),’ schreef de invalkracht Van den Bergh in maart 1877 aan Kuyper[13]: ‘Daar ik wat voorzichtig meende te moeten zijn met het opnemen van “Conservative” Correspondentien, die dikwijls meer Conservatief dan Antirevolutionair zijn, heb ik integendeel

6 Kuyper & Kuyper, *Herinneringen*, 111.
7 Idem, 104.
8 Zie noot 16.
9 Kruyt aan Kuyper, d.d. 17 december 1874 [KA, nr. 810].
10 Idem, d.d. 24 oktober 1876 [KA, nr. 973].
11 Zie noot 89.
12 Vermoedelijk uit begin 1872 [KA, LA, P8a, nr. 14]. Zie bijlage 1.
13 Van den Bergh aan Kuyper, d.d. 7 maart 1877 [KA, nr. 1029].

dankbaar Von Bergen's aanbod aanvaard. - Hij heeft door zijn langdurige verblijf in Amerika en zijn meer Engelsche opvoeding zoowel een *Gereformeerden* ader in levensopvatting, als een meer democratisch getint “Conservatisme”, dat men gewoonlijk in Duitschland aantreft.’

Er waren ook mensen die ongevraagd kopij instuurden, die, indien geschikt bevonden, werd geplaatst, in een enkel geval zelfs als hoofdartikel.[14] Dit betekende doorgaans echter wel dat de auteur zelf van antirevolutionaire huize was. Tijdens Lohmans periode als hoofdredacteur bleef een priester, die uit Rome schreef, ondanks een beleefde weigering van *De Standaard*, er bij de krant maar op aandringen om een artikelenserie van hem op te nemen, waarin hij aan een calvinistisch lezerspubliek de ware strekking van de rooms-katholieke geloofsleer wilde uitleggen.[15] Deze kopij kwam echter niet in de kolommen van de krant terecht.

De rol van de hoofdredacteur

Aangezien Kuyper de redactieburelen in het algemeen niet als werkplek gebruikte, speelde het werk voor *De Standaard* zich hoofdzakelijk in twee zenuwcentra af. De hoofdredacteur vervulde zijn taken normaal gesproken thuis, in zijn studeerkamer, en onderhield een druk schriftelijk verkeer met het andere brandpunt van activiteit, de vestiging van de redactie, de administratie en de drukkerij van *De Standaard.* Was Kuyper in Amsterdam, dan verzorgden een paar loopjongens het contact; was hij in Den Haag, dan verliep het verkeer via de post (vanuit Den Bosch werkte De Savornin Lohman als waarnemend hoofdredacteur in de periode 1876-1877 eveneens via de post).

Aanvankelijk was de krant gevestigd op het bekende adres aan de Nieuwendijk. Later verhuisde men naar de Warmoesstraat. Daar was de redactiekamer juist groot genoeg om aan drie personen ruimte te bieden, aldus een journalist van toen: ‘Er stonden drie allesbehalve “moderne”

14 Kruyt aan Lohman, d.d. 25 januari 1877 [ASL, 643]. Verg. idem, d.d. 20 februari 1879 [ASL, 533].

15 A.J. Biegelaar aan de Redactie van De Standaard, d.d. 19 oktober 1876, en Lohman aan Kruyt, d.d. 26 oktober 1876 [ASL, 533]; Kruyt aan Lohman, d.d. 2 november, 29 november (‘ik vrees dat dit een eenigszins lastige kwestie zal worden, indien men van die zijde [Rome] niet wil inzien, dat voldoening aan haar verzoek toch niet mogelijk is’) en 30 november 1876 [ASL, 643]; Biegelaar aan de Directeur-Uitgever van *De Standaard*, d.d. 22 november 1876, en Lohman aan de Redactie van *De Standaard*, d.d. 8 december 1876 [ASL, 533].

lessenaars, met drie dito stoelen, een oude potkachel, een benepen boekenkastje, een klein tafeltje en daarmee is de meubelvoorraad genoemd. Van onze kamer was een klein hokje afgetimmerd, waar de Directeur-Uitgever J.H. Kruyt werkte, die het nog soberder had dan wij. In deze vertrekjes werd dan *De Standaard* geredigeerd, en in een achterkamer was de administratie gehuisvest, ook niet royaler dan wij.'[16]

'Men kan den hoofdredacteur met een veldheer vergelijken, of met een scheepskapitein, of met een stuurman, of met een eersten minister, of met een heerscher, of met den conducteur van een locomotief, enz. [...] In werkelijkheid heeft de hoofdredacteur iets van deze allen en vereenigt in zijn persoon alle deugden van het heerschen, bevelvoeren en leiden,' aldus Van der Meulen, die als tijdgenoot schreef over de praktijk van de dagbladpers in de jaren tachtig van de negentiende eeuw.[17] Wij mogen hieruit afleiden dat het overheersende optreden van Kuyper als hoofdredacteur van *De Standaard* toentertijd geen uitzondering was, hoewel de mate waarin hij domineerde, waarschijnlijk wel buitengewoon is geweest. Toch hechtte Kuyper eraan om ten overstaan van de buitenwacht het werkelijke gewicht van zijn functie achter een vertoon van bescheidenheid te verhullen.

Toen namelijk in 1876, tijdens Kuypers verblijf in het buitenland, De Savornin Lohman zijn taken bij de krant waarnam en in een stuk wilde zetten: 'Dr. Kuyper is nog altijd hoofdredacteur van *De Standaard*,' antwoordde Kruyt hem: 'Zou het niet beter zijn te schrijven: "Dr. Kuyper is als leider van het politieke gedeelte van *De Standaard* niet afgetreden."' Kuyper, zo lichtte Kruyt zijn suggestie toe, 'wilde nimmer beschouwd worden als hoofdredacteur,' - iets wat de gereformeerde voorman, sedert hij zich als lid van de Tweede Kamer in Den Haag had gevestigd, ook 'moeijelijk kon zijn: in zijne overeenkomst met *De Standaard* stipuleert hij dan ook uitdrukkelijk dat hij niet als hoofdredacteur, maar slechts als leider van het Staatkundig gedeelte der Courant zou verantwoordelijk zijn.'[18] Deze nuance betrof de invulling die aan Kuypers hoofdredacteurschap werd gegeven. In de praktijk fungeerde hij als hoofdredacteur en beschouwden de medewerkers van de krant en de buitenwereld hem als zo-

16 R.C. Verweyck, 'Brieven van Bijltje', in: *De Standaard*, 1 december 1928, Tweede Blad, 6.
17 R. van der Meulen, *De courant, II. Samenstelling en beheer van groote en kleine nieuwsbladen*, Leiden 1885, 20.
18 Kruyt aan De Savornin Lohman, d.d. 22 augustus 1876 [ASL, 643].

danig.

De gewoonte om zijn werk thuis te verrichten, had Kuyper ontwikkeld in zijn begintijd als hoofdredacteur van het weekblad *De Heraut.* Hetzelfde deed hij met zijn arbeid voor *De Standaard.* Aanvankelijk was dit, zoals wij in hoofdstuk 1 zagen, in zijn woning aan de Keizersgracht. In 1873 verhuisde hij naar het pand Prins Hendrikkade 183,[19] dat hij had kunnen kopen met financiële steun van zijn gemeente (en met, op de achtergrond, Hovy en Groen van Prinsterer als voornaamste contribuanten). Alleen in zijn Amsterdamse periodes placht Kuyper de redactie met enige regelmaat te bezoeken (van 1872 tot 1874, daarna met uitzondering van zijn afwezigheid in buitenlandse kuuroorden alleen in de zomervakanties, en vervolgens weer vanaf 1880).

Terwijl Kuyper tot halverwege 1874 krampachtig had geprobeerd op *al* het dagelijkse werk voor de krant toezicht te houden, kwam zijn positie als hoofdredacteur in een duidelijker verhouding tot die van de verdere staf te staan in de periode dat Kruyt *De Standaard* reorganiseerde. Gezien de loop die zijn levensarbeid nam, was het ook onvermijdelijk een aantal van de tot dusver door hem behartigde verantwoordelijkheden aan anderen over te laten. Toch bleef het met zijn manier van werken behelpen voor het personeel van de krant, zoals de volgende bladzijden zullen laten zien.

De memoires van Baarbé

Een belangrijk bron voor het werken bij *De Standaard* onder Kuyper zijn de memoires van redacteur H.L. Baarbé. Hij haalt uitgebreid herinneringen op aan zijn jaren bij *De Standaard.* Hieronder worden verschillende fragmenten uit zijn memoires woordelijk weergegeven.

Toen Kuyper vanaf als hoogleraar aan de Vrije Universiteit doceerde, kwam hij meestal kort voor twee uur 's middags langs op de redactie, als hij naar college ging. Daarbij was hij nooit ‘hoog’, weten wij van Baarbé, over de tijd dat hij als jonge bureauredacteur aan *De Standaard* verbonden was.[20] ‘Wel vaak kortaf en gebiedend, ja streng, maar nimmer onvriendelijk. Iedereen kreeg een hand. En bij het vertrek klonk een hartelijk

19 J. Stellingwerff, ‘Het arcanum van Abraham Kuyper’, in: *Geboekt in eigen huis. Werken van Abraham Kuyper aanwezig in de bibliotheek van de Vrije Universiteit*, Amsterdam 1987, 15.

20 H.L. Baarbé, ‘Dr. Kuyper als Hoofdredacteur’, in: *Jubileumnummer De Standaard 1932*, Blad A, 11.

“ajuus”. De man, dien hij noodig had, werd meestal bij zijn naam genoemd; een enkele maal, naarmate de jongeren meer presteerden, met “meneer” er voor, en in een apart onderhoud werd het al spoedig “m'n jongen”.’

‘Neen. daaraan lag het zeker niet dat de redactie haar hoofdredacteur - steeds als professor aangesproken - liefst uit den weg ging en ook er tegen opzag om 's avonds na zeven ure ten huize van Dr. Kuyper op de Prins Hendrikkade [...] te komen,’ zo ging Baarbé voort. ‘Zelfs als hij zijn “trouwen medewerkers” een diner aanbood, was men nog niet voor verrassingen gevrijwaard. De gastheer zag scherp toe dat ieder een royale portie kreeg, maar onder de tafelgesprekken, of bij een lateren rondgang door den met lampions verlichte tuin, kon hij toch niet nalaten dezen of genen, half gekscherend, ook journalistiek zijn portie te geven. Wat veelal huiverig maakte voor een ontmoeting of gesprek, was dat men steeds kans liep om met een taak te worden belast, die voor gewone stervelingen, alledagsjournalisten, moeilijk was uit te voeren. Ze wisten opperbest, dat ze, bij hun hoofdredacteur vergeleken, nullen en prullen waren; doch Dr. Kuyper scheen daarvan minder overtuigd, probeerde althans om er uit te halen wat er wel of ook niet inzat, en stelde dikwijls eischen die aan zijn medewerkers hoofdpijn bezorgden.’

Maar, aldus deze memoires, ‘aan goedkeurende knikjes, naast gevoelige afstraffingen, liet Dr. Kuyper het anderen niet ontbreken. Een enkel woord van aanmoediging of waardeering, op een velletje papier neergeschreven, deed al goed. Het kon bijvoorbeeld gebeuren, dat hij aan een zijner redacteuren schreef: “Je behoeft mij nu niets meer te vragen, je bent meester op je terrein.” Maar kort daarop kreeg dezelfde journalist, die in een hoofdartikel zich vergaloppeerd had (misschien, hij is er nóg niet zeker van!) te hooren, dat hij met zijn geschrijf de stutten onder het antirevolutionaire staatsrecht wegsloeg.’

‘In 't algemeen had Dr. Kuyper een zwak voor journalisten, die een zij 't ook maar klein vleugje van zijn kwiekheid hadden. Kwam hij zelf in een spannende politieke periode niet somtijds na college de redactiekamer [...] binnenvallen, om inzage te nemen van de korte Kamertelegrammen en, in een oogwenk, die te voorzien van een kantteekening of conclusie, meer waard dan heel een critisch parlementair overzicht? Wanneer zijn eigen medewerkers hem dan goed en vlug bedienden, was hij in zijn nopjes, al kon hij ook dan de verzuchting wel eens niet inhouden: “Zie je, met Joodsche perslui zou je eigenlijk nog het verst komen, want die

hebben zoo het échte *rijden van den journalist.*"'

'Al te veel ijver op 'n minder geschikt moment kon anders een jeugdigen Zeloot wel eens opbreken,' bracht Baarbé in herinnering. Kuyper was gewoon snel te schrijven en de mening van zijn tegenstanders daarbij in heel korte trekken weer te geven. 'Maar dat klopte wel eens niet. In nauwkeurig citeeren of excerpeeren was de groote hoofdredacteur nooit sterk. En dan waagde een al te "kwiek" redacteurtje het soms aan Dr. Kuyper te schrijven, dat het heusch niet in orde was. Waarop dan direct het laconieke antwoord volgde: "Verander het dan zóó, dat het goed is." Een heksentoer, want aan de conclusies van den hoofdredacteur mocht natuurlijk zoo min mogelijk worden getornd.'

Baarbé memoreert ook de correspondentie waarmee de hoofdredacteur zijn medewerkers bestookte. 'De orders aan de redactie werden altijd op een Blocnotes-zijdje neergepend. Kort en krachtig. In commando-toon. 't Ving aan met: "Mr. ... X.", en de onderteekening was steeds: "K.". Buiten redactie-aangelegenheden om, of als hij "buitenaf" was, begon hij wel eens mat "Amice". Spande het om een of andere reden, dan zette Dr. Kuyper aldus in: "Alvorens verder te gaan, wensch ik te weten..." Maar als dat in den loop der jaren wat dikwijls voorkwam, ging de redacteur wien 't gold, wijselijk toch maar eerst door met zijn eigen werk, en Dr. Kuyper wachtte geduldig af.'

'Erger was. wanneer er een gesloten, soms zelfs gezegelde, envelop werd ontvangen met als adres: "Den Weledelgeboren heer", enz. Dan wist Dr. Kuyper zelfs precies naam en voornamen. En dan ging het om leven en dood. Doch daar hadden ook niet-journalisten kennis aan. Vroeg niet eens, zeer deelnemend, een joviale hooggeleerde, nu ook reeds tot hooger vrede ingegaan, aan een *Standaard*-redacteur: "Zeg, Amice, heb jij wel eens 'n bliksemstraal uit Jeruzalem op je dak gekregen?" Ja, dat had hij, en de professor wist daar ook van mee te praten. 't Liep echter nóg goed af, als Dr. Kuyper maar de overtuiging kreeg dat zijn medewerkers zich wilden en konden beteren, en - dat vooral - dat zij te goeder trouw hadden gehandeld. Dan kon hij zelfs véél door de vingers zien.'

Gewijde atmosfeer

In 1874 verhuisde Kuyper, zoals gezegd, naar Den Haag. Vanwege zijn verblijf in de residentie moesten de werkschema's van *De Standaard* en het Zondagsblad worden aangepast. Een dienstmeisje uit de tijd van Kuypers

eerste termijn als kamerlid herinnerde zich dat zijn persarbeid vanuit Den Haag even ingespannen doorging als voorheen. Ten behoeve van *De Standaard* moest een trommeltje met kopij en drukproeven 's ochtends vóór een bepaald tijdstip op het station aanwezig zijn om per trein naar Amsterdam te worden vervoerd.[21] Directeur-uitgever Kruyt en vertegenwoordigers van de redactie reisden op gezette tijden naar Den Haag om met Kuyper overleg te plegen over lopende zaken.[22] 's Zomers, als de hoofdredacteur zich in Amsterdam ophield, kwam een personeelslid van *De Standaard* bij hem thuis dagelijks de kamerstukken en kranten voor hem in orde leggen.[23]

Toen Kuyper in 1876 in overspannen toestand naar het buitenland vertrok voor een rustperiode van vijftien maanden, trad zijn vriend en medestander (en later zijn politieke rivaal) De Savornin Lohman vanuit zijn woonplaats Den Bosch op als waarnemend hoofdredacteur. Aan deze tijd, waaraan wij veel gegevens over het dagelijkse reilen en zeilen bij *De Standaard* ontlenen, wordt elders in dit hoofdstuk afzonderlijk aandacht besteed.

Na zijn terugkeer in Nederland woonde Kuyper drie jaar lang permanent in Den Haag. Hij was geen kamerlid meer, maar bleef als hoofdredacteur van *De Standaard* en *De Heraut* en vanaf 1879 als voorzitter van het Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen (het begin van de latere Antirevolutionaire Partij, de ARP) vanaf de zijlijn wel het politieke leiderschap uitoefenen.

In mei 1880, na zijn benoeming tot hoogleraar aan de net gestichte Vrije Universiteit, verhuisde Kuyper weer naar de Prins Hendrikkade in Amsterdam, waar hij op nummer 173 een huurhuis betrok. Aan de voorzijde van het pand was op de eerste verdieping, boven de hoofdingang van het huis, Kuypers studeerkamer gelegen, van waaruit hij twintig jaar lang het merendeel van zijn openbare verrichtingen voorbereidde.[24]

De gewijde atmosfeer van zijn werkvertrek heeft ook op de staf van *De Standaard* altijd een grote indruk achtergelaten: ‘Daar in de studeerkamer op de Prins Hendrikkade te Amsterdam heeft Dr. Kuyper zijn

21 H.S.S. Kuyper & J.H. Kuyper, *Herinneringen van de Oude Garde aan den persoon en den levensarbeid van Dr. A. Kuyper*, Amsterdam 1922, 49-50.
22 Baarbé, ‘Kuyper als Hoofdredacteur’.
23 Kuyper & Kuper, *Herinneringen*, 51.
24 Stellingwerf, ‘Het arcanum’, 22.

journalistieke talenten op 't schitterendst ontplooid en den rijksten schat ook van zijn polemische gaven uitgestort. Naar zijn eigen zeggen, heeft hij, minister-president zijnde [tussen 1901 en 1905], harder gewerkt dan vroeger ooit, maar wie hem als journalist in volle grootheid willen zien, moeten niet afgaan op wat hij in later decenniën in de pers schreef. Zijn grootste, geweldigste kracht als zoodanig ontwikkelde hij in de tachtiger jaren, toen in het kerkelijke de slag tegen de ethisch-irenischen[25] werd geleverd en in het politieke de ban gebroken van een tyrannieke liberalistische côterie. Toen vooral werden zeer vaak spannende momenten doorleefd, en alleen zij, die toen met Dr. Kuyper in nauwe aanraking kwamen, mogen meenen dezen geboren Kampioen in het zenith van zijn kracht te hebben aanschouwd en gekend.'[26]

In deze studeerkamer trok Kuyper zich iedere ochtend terug, onder meer om zich aan zijn taken als hoofdredacteur van *De Standaard* te wijden. Tussen negen uur en half één was hij in de regel voor niemand te storen: alleen een dienstmeisje en de Standaard-jongens[27], hadden zonder afspraak toegang tot zijn werkvertrek.

Iedere ochtend bracht een loopjongen een tas vol met kranten van de redactie naar de Prins Hendrikkade. Terwijl de bezorger dan even op de studeerkamer wachtte, keek Kuyper na wat er in zat. De redacteuren hadden in die kranten de stukken die tégen Kuyper in gingen, al met 'blauw potlood' aangestreept. 'Scherp lette ik dan op, terwijl Dr. Kuyper las, om de uitwerking van het gelezene te zien,' zei een oud-Standaardjongen in een terugblik. 'In acht van de tien gevallen ging echter het blad op hetzelfde oogenblik de snippermand in.'[28]

Het kwam ook wel voor dat de hoofdredacteur iets las, wat direct verweer noodzakelijk maakte; dan greep hij voor de ogen van de wachtende Standaardjongen naar de pen, om heet van de naald een tegenstander van repliek te dienen. Met de gereedliggende kopij en andere correspondentie van Kuyper spoedde de Standaard-jongen zich daarna dan terug naar de burelen van de redactie, waar directeur-uitgever Kruyt (en later ook de chef-redacteur A.J. Hoogenbirk) als eerste de inhoud van de tas

25 Stroming in de hervormde kerk die vanuit een positieve mensvisie geloofde in innerlijke groei van geloof als basis voor onderlinge vrede.
26 Kuyper & Kuper, *Herinneringen*, 112-113.
27 Idem, 100.
28 Idem, 103.

nakeek en sorteerde.[29]

In de loop van de dag werd er door de Standaardjongens verder heen en weer gependeld tussen de redactie en de Prins Hendrikkade, waar Kuyper terloops nog wel eens wat nieuwe kopij wilde afgeven. In ieder geval legde een Standaardjongen 's middags de drukproeven ter correctie aan Kuyper voor. De loopjongen moest dan wachten tot deze waren nagezien, maar veel veranderingen werden er door de hoofdredacteur doorgaans niet meer in aangebracht. Na de correctie gingen de proeven terug naar de redactie en was de krant persklaar.

Afgezien van zijn stukken voor het Zondagsblad en later voor *De Heraut* (die hij in het weekeinde op papier zette), schreef de hoofdredacteur per week zo'n drie hoofdartikelen en de nodige 'asterisken' ('driestarren', korte, puntige stukjes op de voorpagina, die begonnen met drie 'asterisken' of sterretjes) voor *De Standaard.* Maar het was ook heel gewoon - zeker in spannende tijden in de politiek, zoals bij verkiezingen - dat Kuyper, die met de pen in de hand leefde, 's ochtends een uitpuilende tas liet bezorgen met daarin een meditatie (voor het Zondagsblad of *De Heraut),* twee hoofdartikelen, een reeks driestarren, alsmede de nodige briefkaarten en instructies.

Ook Kuypers correspondentie die niet met *De Standaard* verband hield, werd door het personeel van de krant afgehandeld. Als mensen in het land in *De Standaard* een familiebericht plaatsten, streepte de hoofdredacteur hun annonce wel eens aan, waarop zij dan door de administratie zijn naamkaartje kregen toegestuurd. Zelf hield hij geen adressenbestand bij, zodat hij voor het versturen van de post vertrouwde op het personeel van de administratie. En niet ten onrechte: 'Omdat ik iederen dag de adresbanden van *De Standaard* zegelde, wist ik de adressen, tenminste van de echte Antirevolutionairen, ook vrij nauwkeurig,' aldus één van de werknemers van de krant. Omgekeerd schakelden ook de geadresseerden het personeel van *De Standaard* wel in als zij niet wijs konden worden uit Kuypers hiëroglyfenschrift.[30] Het bureel van *De Standaard* fungeerde dus min of meer als Kuypers secretariaat; Kruyt hielp de antirevolutionaire leider ook wel eens herinneren aan een afspraak.[31]

29 Idem, 113-115.

30 R.C.V. [Verweyck], 'Hoe Dr. Kuyper arbeidde', in: *Jubileumnummer De Standaard 1922*, 9.

31 'Denkt U er ook over de Vergadering van Volksonderwijs op morgenavond, bij te wonen,' aldus bijvoorbeeld Kruyt aan Kuyper, d.d. 2 april 1875 [KA, nr. 885].

Ontoombare schrijflust

Wat op de redactie en op buitenstaanders een buitengewone indruk bleef maken, was Kuypers ontoombare schrijflust. Al in de tijd dat hij nog alleen voor *De Heraut* schreef, leverde hij regelmatig wekelijks voldoende kopij aan voor twee nummers. Naar schatting bedraagt het aantal artikelen dat tot 1919 van zijn hand in *De Standaard* is verschenen, in totaal ongeveer 20.000 (waarvan meer dan 16.800 driestarren).[32]

Ten dele heeft Kuyper dit indrukwekkende getal weten te bereiken door zichzelf de discipline op te leggen om geen minuut onbesteed te laten. Als oude rot van *De Standaard* roemde Baarbé zijn hoofdredacteur vanwege zijn voorbeeldige taakindeling: 'Als er niets interessants aan de orde scheen, stélde hij eenvoudig de problemen, die aller belangstelling prikkelden. Maar velen weten niet dat hij zijn beste artikelen vaak weken, soms maanden vooruit schreef, en nooit, neen nooit, met zijn arbeid voor de pers op zich heeft laten wachten.' Door artikelenreeksen voor in de toekomst te schrijven, kon Kuyper, indien nodig, het werk voor *De Standaard* soms even laten rusten en aandacht besteden aan verplichtingen van dringender aard.[33]

Over de snelheid waarmee Kuyper schreef, doen tal van anecdotes de ronde. Een voormalige Standaardjongen vertelt dat Kuyper zelfs eens, terwijl hij met hoofdpijn in bed lag, in een half uur tijds een commentaar op de troonrede gereed had.[34] Ook als hij ergens in het land op bezoek was, hield de hoofdredacteur vast aan zijn werkritrne en schreef desnoods in de afzondering van een schemerige boerenzolder zijn normale portie kopij. Op de 'kleine luyden' in de provincie maakte dit alles een grote indruk, iets wat Kuyper zich met graagte moet hebben laten welgevallen, getuige de nonchalance waarmee hij de verbazing van zijn gastheer pareerde: 'Ik heb één geluk,' moet Kuyper hebben gezegd, 'Wat ik schrijf, kan zoo, zonder corrigeeren naar de pers gaan.'[35]

Maar ook een buitenstaander die Kuyper bezocht in de vroege

32 A. Kuyper, *Starrenflonkering. Een bundel driestarren verzameld uit De Standaard*, Amsterdam 1932, XI. Zie ook idem, *Starrentritsen*, Kampen 1915. Verg. J. Romein & A. Romein, 'Abraham Kuyper, 1837-1920. De klokkenist der kleine luyden', in: *Erflaters van onze beschaving*, Amsterdam 1977 (2e dr.), 751.

33 Kuyper & Kuyper, *Herinneringen*, 109.

34 Idem, 43-44.

35 Idem, 103.

zomer van 1874, toen de toekomst van *De Standaard* aan een zijden draadje hing, is bijna vijftig jaar later nog niet bekomen van wat hij bij die gelegenheid meemaakte: ‘Te midden van ons gesprek werd de deur geopend en hoorde ik zeggen; “Mijnheer de Jonge is er.” Daar kwam dus nog meer bezoek, en ik moest dus heengaan. Maar vóór ik nog kon opstaan, kwam het antwoord; “Laat hem maar even wachten,” en toen tot mij: “Ga maar door, vertel maar verder.” Tegelijk vatte de linkerhand een vel papier en de rechter een pen. Nu meende ik even te moeten zwijgen tot de aanteekening, of wat het dan wezen mocht, gereed was, doch daar weerklonk opnieuw; “Ga rnaar door!”’

‘Dus zette ik mijn mededeelingen voort, terwijl Dr. Kuyper bleef doorschrijven. Eindelijk was ik gereed en was de ijverige schrijver ook aan het eind van zijn epistel. Zonder het nog even over te zien, gaf hij het af, en nu begreep ik, dat ik de aan hem gebrachte boodschap verkeerd had begrepen. Blijkbaar was er gezegd: “Mijnheer, de jongen is er,” namelijk een jongen die het pas geschreven artikel kwam halen, waarschijnlijk voor een drukkerij. Tijd om daarover na te denken had ik niet - alleen zag ik den titel - want nauwelijks was de deur weer gesloten of daar hoorde ik: “Ja, dat dacht ik wel. Maar er is een gaping in uw redeneering.”’ [...]

‘Doch toen stond ik verbaasd te kijken! Hoe was het mogelijk, dat iemand, terwijl hij een onderwerp bedenkt en beschrijft, tegelijk kan aanhooren wat een ander zegt, neen sterker, het aangehoorde in zich opneemt en zelfs de fouten in de redeneering opmerkt en onthoudt. [...] En toch was ik nog niet op het hoogtepunt van mijn verwondering. In den avond liep ik langs den boekhandel van De Hoogh; ik wipte even naar binnen, kocht een exemplaar van *De Standaard*, sloeg nog in den winkel mijn oog erop en las... denzelfden titel, dien ik 's morgens in copie gelezen had. Toen voelde ik geen grond meer onder de voeten! Want nu begon ik te beseffen, dat wat Dr. Kuyper te midden van mijn praten had geschreven, een Hoofdartikel was voor *De Standaard*, het nog jeugdige dagblad, dat zich nog een plaats in de journalistiek moest veroveren.’[36]

Hoewel er meer zijn, houden wij het hier bij deze selectie verhalen. Zij vertellen, behalve over ongetwijfeld ware feiten, ook vooral over de *indruk* die Kuyper als hoofdredacteur van *De Standaard* heeft achtergelaten op zijn tijdgenoten. Daarbij kan, ook bij doorgaans betrouwbare getuigen,

36 Idem, 39-40.

een zekere vertekening van de werkelijkheid zijn opgetreden.

Zo wordt de opmerking van Baarbé, dat de hoofdredacteur nooit te laat was met het inleveren van kopij, gelogenstraft door het bewaard gebleven archiefmateriaal.[37] En ook de correctie van Kuypers kopij, ja alleen al het lezen van zijn handschrift, kostte, anders dan de overlevering wil, de redactie vaak veel tijd.

Beziet men de bronnen in chronologische volgorde, dan stuit men trouwens op de paradox, dat enerzijds in de loop der tijd de legendevorming over de rol van Kuyper bij *De Standaard* toeneemt, terwijl anderzijds met het tanen van Kuypers invloed (en vooral na zijn dood in 1920) meer over de realiteit van het werken voor de krant en over andermans bijdrage daaraan, bekend wordt.

De Savornin Lohman neemt waar

Kuypers vertrek naar het buitenland in februari 1876 maakte het noodzakelijk voorzieningen te treffen voor de waarneming van zijn taken als hoofdredacteur van *De Standaard* gedurende de periode van herstel van zijn overspannenheid. Op instigatie van Groen van Prinsterer, die zich tot het einde van zijn leven met de door hem gestichte politieke richting bezighield (hij zou in mei overlijden), werd de antirevolutionair jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman (1837-1924), die met Kuyper bevriend was, aangezocht om bij de krant als diens plaatsvervanger op te treden.[38]

Tekenend voor de allesoverheersende positie die Kuyper bij *De Standaard* innam, is het gegeven dat er behalve Lohman een half dozijn andere, in deeltijd werkende vervangers moesten aantreden om de gevolgen van zijn afwezigheid enigszins op te vangen. Het was echter niet makkelijk om geschikte kandidaten te vinden, die ook bereid varen om hun medewerking te verlenen. Een van de mensen die weigerden, was Lohmans leermeester, de Groningse strafrechtsgeleerde prof. F.J. Gratama.[39]

In oktober, acht maanden na Kuypers vertrek, berichtte Kruyt aan

37 Brummelkamp aan Kuyper, d.d. 11 november 1874 [KA, nr. 777].

38 L.C. Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken*, Den Haag 1948, 19. Verg. J. Stellingwerff, *Dr. Abraham Kuyper en de Vrije Universiteit*, Kampen 1987, 79-80.

39 Kruyt aan Lohman, d.d. 12 februari 1876 [ASL, 643].

Lohman dat er nog steeds geen vaste toezeggingen binnen waren.[40] Wel had, eerder in het jaar, een aantal studenten te kennen gegeven voor de krant te willen schrijven. Van hen raakte de jurist D.P.D. Fabius (1851-1931), naderhand onder meer hoogleraar aan de Vrije Universiteit, het nauwst betrokken bij *De Standaard.* Vanuit het bureel zou hij de buitenlandse en spoedig ook de politieke berichtgeving gaan verzorgen (aan zijn werk als journalist wordt verderop in dit hoofdstuk apart aandacht besteed).[41] Zijn studievriend, de toekomstige predikant W. van den Bergh (1850-1890), met wie hij in 1872 de Leidse studentenalmanak had geredigeerd, zou uit Duitsland een paar artikelen inzenden; daarnaast moet deze ook nog wel eens op de redactie aanwezig zijn geweest.[42] De Utrechtse rechtenstudent P.J. van Löben Sels (mogelijk familie van C.M.E. van Löben Sels, die, zoals in hoofdstuk 5 zal blijken, in 1887 commissaris van *De Standaard* werd) beloofde bijdragen uit Amerika te sturen.[43]

Andere, ter vervanging van Kuyper aangetrokken medewerkers waren de predikant H. Pierson (1834-1923), een vriend van Lohman[44], de oud-redacteur van *De Standaard* en medewerker van het Zondagsblad, A. Brummekamp, die inmiddels in Alkmaar dominee van de Christelijke Gereformeerde gemeente was geworden (over hem aanstonds meer)[45], dr. mr. J.J. Teding van Berkhout (1814-1880), de Reveilman die wij in hoofdstuk 1 tegenkwamen als commissaris van de Nederlandsche Stoomdrukkerij[46], en de theologen dr. A.W. Bronsveld (1839-1924) en dr. J.H. Gunning (1829-1905).

40 Idem, d.d. 6 oktober 1876 [ASL, 643].

41 Idem, d,d, 29 april, 4 mei en 11 oktober 1876 [ASL, 643]; Kruyt aan Kuyper, d.d. 24 oktober 1876 [KA, nr. 973]; Fabius aan Kuyper, circa december 1876 [KA, nr. 990]; B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil. Opstellen van Mr. B. de Gaay Fortman (1864-1941)*, uitgegeven door de Stichting Het Réveil-Archief, Kampen 1980, 226-227. In Kruyt aan Lohman, d.d. 4 november 1876 [ASL, 643], wordt Fabius trouwens 'luitenant' genoemd.

42 Kruyt aan Lohman, d.d. 30 mei en 6 oktober 1876 [ASL, 643]; De Gaay Fortman, *Figuren*, 222. Dat Van den Bergh wel eens op de redactie kwam, blijkt uit Kruyt aan Lohman, d.d. 25 januari 1877 [ASL, 643] en uit Van den Bergh aan Kuyper, d.d. 7 maart 1877 [KA, nr. 1029] (zie noot 98).

43 Kruyt aan Lohman, d.d. 30 mei 1876 [ASL 643].

44 Idem, d.d. 29 april en 24 juli 1876 [ASL, 643]. Verg. Suttorp, *De Savornin Lohman*, 266-276.

45 Zie de brieven genoemd in noot 29.

46 Kruyt aan Lohman, d.d. 2 december 1876 [ASL, 643]. Teding van Berkhout attendeerde op ene Maurits van Lennep en prof. De Geer als andere, mogelijk geschikte, kandidaten. Zie verder Kruyt aan Lohman, d.d. 12 december 1876 [ASL, 643].

Voor zover wij weten, werden alleen de twee laatstgenoemden bezoldigd; eind 1876 kregen zij voor hun diensten (met Brummelkamp werkten zij vermoedelijk het meest ten behoeve van het Zondagsblad) respectievelijk fl 75 en fl 45.[47] Aan Hoedemaker. die al voor het Zondagsblad werkte, werd bovenop zijn gebruikelijke salaris fl 206,66 uitgekeerd vanwege zijn extra-inspanningen. Hoewel tegen de aandeelhouders werd gezegd dat Kuypers afwezigheid geen cent meer kostte, vonden de commissarissen het goed dat er voor zijn vervanging hogere uitgaven werden gedaan dan normaal; Kruyt, die de hiervoor toegestane limiet bovendien nog eens overschreed, becijferde dat de meerkosten over 1876 fl 939,36 beliepen.[48]

Uiteraard leverde de plotselinge toevloed van tijdelijke vervangers tal van strubbelingen op bij de productie van *De Standaard.* Terwijl directeur-uitgever Kruyt net probeerde om meer eenheid te brengen in de redactie, zorgde het onregelmatig binnenkomen van artikelen nu eens voor te veel, dan weer voor te weinig kopij, zo klaagde hij bij Lohman.[49]

Een ander probleem was, zoals wij in hoofdstuk 3 hebben gezien, de samenwerking rond het Zondagsblad, die verre van vlekkeloos verliep. Maar is het niet mogelijk dat Kuyper, die in het buitenland zat te popelen om de leiding van zijn dagblad (en van de antirevolutionaire richting als geheel) weer ter hand te nemen, in deze verdeeldheid een middel heeft gezien om gedurende zijn afwezigheid zijn medespelers klein en dus zijn eigen stoel vrij te houden?

Dat Kuyper vanuit den vreemde ieders taak beperkt wilde houden, blijkt namelijk uit een brief die de kersverse journalist Fabius aan hem schreef. Kennelijk was hem door de uitgeschakelde hoofdredacteur beloofd dat hij ook de polemiek mocht voeren en hoofdartikelen zou kunnen schrijven (wat voor een beginner een opmerkelijke toezegging moet zijn geweest). De meeste ‘leaders’ die in deze periode verschenen, waren echter van de hand van Lohman (in totaal circa 250 in 1876); slechts enkele staan op naam van Van den Bergh, Bronsveld, Fabius en M.A. de Sa-

47 Kruyt aan Kuyper, d.d. 24 december 1876 [KA, nr. 996].

48 Ibidem; Kruyt aan Lohman, d.d. 3 juni 1876 [ASL, 643]; Kruyt aan Kuyper, d.d. 24 december 1876 [KA, nr. 996].

49 Zie noot 28.

vornin Lohman, een familielid van de waarnemend hoofdredacteur.[50]

Deze verhouding zinde Fabius niet, liet hij aan Kuyper weten: 'De zaken zijn, gelijk U waarschijnlijk bekend is, anders geloopen dan zij door U waren beschikt. Spoedig toch heeft Mr. Lohman zich geleidelijk meer en meer belast met de polemiek, die Gij aan den Heer Kruyt had beloofd, na door U gedaan verzoek, op mij te zullen nemen. Intusschen werden van zijne hand twaalf hoofdartikelen opgenomen, die echter gedeeltelijk wellicht beter in een tijdschrift zouden zijn geplaatst geweest. Of is niet ook Uwe meening dat bij elken stap, dien men zich van de oppervlakte verwijdert, het aantal lezers aanmerkelijk inkrimpt?'[51] Het was, zullen wij nog zien. niet de enige maal dat de nieuweling Fabius blijk gaf zich reeds als een gearriveerd redacteur te beschouwen.

De last van de vervanging van Kuyper kwam echter voornamelijk terecht op de schouders van directeur-uitgever Kruyt, die in Amsterdam de krant in de praktijk van alledag leidde, en op die van waarnemend hoofdredacteur Lohman, die vanuit Den Bosch de politieke lijn uitzette en de eindverantwoordelijkheid droeg voor het gebeuren bij *De Standaard.* In het begin was het voor deze laatste even wennen. 'Ik ontvang alles hier te laat en te ongeregeld om op doelmatige wijze te kunnen werken,' schreef hij aan Groen van Prinsterer. 'Zoo Kruyt zorgen wil voor toezending van bladen, zal ik beproeven eenigszins in uw geest te arbeiden. Maar dit is voor iemand, die zoo ver buiten het politiek centrum staat, zeer moeilijk.' Hij had er moeite mee om stof te vinden voor zijn hoofdartikelen; uiteindelijk hield hij zich, behalve met de polemiek, vooral met de onderwijskwestie en met de verhouding tot de conservatieven bezig. Maar zijn taken vielen hem zwaar. Aan Kuyper schreef hij: 'Mij wordt thans geen rust gegund. Gij weet wat een redactie is, voor u - bedenk wat ze voor mij dan moet zijn.'[52]

Zoals ook onder Kuyper gebruikelijk was, ontspon zich tussen zijn plaatsvervanger en Kruyt een intensieve, openhartige correspondentie. Ook hieruit krijgen wij de indruk dat Lohman zich bij herhaling nogal ongemakkelijk voelde in zijn nieuwe positie. Naarmate hij langer aan *De Standaard* meewerkte, zag de buitenwacht in hem steeds meer een anti-

50 'Index op De Standaard', 1876. Sedert 16 February tot 30 July 1876' en 'Index op De Standaard, 1876. 1 July 1876-31 December 1876' [ASL, 529-531].

51 Fabius aan Kuyper, circa december 1876 [KA, nr. 990].

52 Suttorp, *De Savornin Lohman*, 19-20.

revolutionair politicus, wat hem in zijn hoedanigheid van rechterlijk ambtenaar in een overwegend rooms-katholieke omgeving niet uitkwam.[53]

Achter de schermen van *De Standaard* toonde Lohman zich onzeker. Hij vroeg Kruyt verschillende malen hem toch vooral kritiek op zijn werk te geven, maar volgens de directeur-uitgever bestond daartoe geen aanleiding.[54] Daarop stelde Lohman voor een toezichthoudende redactieraad in te stellen, maar dat wees Kruyt ook van de hand. Zoiets zou slechts verdeeldheid scheppen, vond de directeur-uitgever; onder Kuyper waren we gewend alles aan hem over te laten, schreef hij, en dat ging nu toch ook allemaal goed?[55]

Op zijn beurt toonde Kruyt begrip voor de positie waarin Lohman verkeerde. Hij betrok de waarnemend hoofdredacteur zoveel mogelijk bij het wedervaren van *De Standaard*. 'Moeten wij tegen het petionnement adviseren, zoals *De Bazuin*?,' schreef de directeur-uitgever.[56] Of: 'De opstelling van het *Wageningsch Weekblad* stoort ons ook[57], enzovoorts. Maar ook over kwesties van politieke tactiek werd door beiden overleg gepleegd.[58]

Lohman verzette veel werk voor de krant. Hij leverde soms zoveel stukken in, dat ze niet konden worden opgenomen. Drie hoofdartikelen per week was voldoende, liet Kruyt hem weten.[59] De directeur-uitgever voelde zich enigszins bezwaard hij Lohman voor de extra inspanning ten behoeve van *De Standaard*, over de periode van Kuypers afwezigheid, slechts een vergoeding van fl 900 kon bieden; en daarvan was nog eens één deel bestemd voor de gemaakte onkosten en een ander voor de opbrengst van een door Kruyt uitgegeven brochure van Lohman (een bundel artikelen uit de krant).[60]

De Standaard maakte na Kuypers vertrek naar het buitenland een moeilijke periode door. Kruyt klaagde over personeelsgebrek, telkens wanneer hijzelf of één van zijn medewerkers werden geveld door ziekte of

53 Kruyt aan Lohman, d.d. 19 januari 1877 [ASL, 643]; Lohman aan de Redactie van De Tijd (afschrift), d.d. 25 april 1877 [ASL, 532].
54 Kruyt aan Lohman, d.d. 12 mei 1876 [ASL, 643].
55 Idem, d.d. 4 november 1876 [ASL, 643].
56 Idem, d.d. 11 mei 1876 [ASL, 643].
57 Idem, d.d. 3 juni 1876 [ASL, 643].
58 Idem, d.d. 11 maart 1876 [ASL, 643].
59 Idem, d.d. 24 juli 1876 [ASL, 643].
60 Idem, d.d. 12 april, 30 mei, 3 juni, 11 oktober en 28 november 1876 en 8 september 1887 [ASL, 643]; Kruyt aan Kuyper, d.d. 24 december 1876 [KA, nr. 996].

om andere redenen (zoals 'schuttersplichten') afwezig waren.[61] De bezuinigingen, waardoor de staf tot het minimum was beperkt, eisten hun tol. Ook een ander probleem toonde aan dat *De Standaard* met weinig middelen moest opereren. In mei 1876 kon een hoofdartikel van Lohman niet worden afgedrukt, omdat het daartoe benodigde soort letterzetsel op was. Hoedemaker had veel daarvan gebruikt voor het Zondagsblad, evenals Brummelkamp, die in het vooruitzicht van het spoedig overlijden van Groen van Prinsterer, alvast een herdenking had geschreven voor *De Standaard.*[62]

De balans na het eerste volle kwartaal dat Kuyper afwezig was, wees een verlies van zestig abonnees aan. Maar, aldus Kruyt, in de vakantietijd was dat altijd zo, later in het jaar zou er wel verbetering in komen.[63] Het volgende kwartaal gaf echter wederom een, iets geringere, vermindering van het aantal lezers te zien (108 opgezegd, 72 erbij). 'Dat is nu wel niet schitterend,' suste de directeur-uitgever, 'maar toch volstrekt niet ontmoedigend; ook toen Dr. Kuyper de leiding had, hebben wij dikwijls verloren en was de verhouding van het eene kwartaal op het andere soms veel ongunstiger.' Kruyt schreef de achteruitgang toe aan de slechte toestand van het Zondagsblad en toonde zich ingenomen dat de schade niet groter was.[64]

Tot de wankele positie van *De Standaard* droeg bij dat het lange tijd niet bekend was hoe lang Kuypers absentie zou duren. Die onzekerheid overheerste ook in de briefwisseling tussen Kruyt en Lohman. Een maand na het vertrek van Kuyper (in februari) was er sprake van dat de artsen hem het werken voor minstens zes maanden hadden verboden.[65] In augustus werd er rekening mee gehouden dat hij al in oktober weer naar Nederland zou komen, maar in november was hij er nog steeds niet.[66] Omdat zijn vrouw inmiddels eerder dan verwacht was bevallen van een dochter, hoopte men nu op een vervroegde terugkeer, hoewel in verband met het klimaat pas april een geschikt tijdstip werd geacht.[67]

Al deze tijd onderhielden Kruyt en Lohman, ook via Kuypers

61 Kruyt aan Lohman, d.d. 16 september en 27 september 1876 [ASL, 643].
62 Idem, d.d. 12 mei en 23 juni 1876 [ASL, 643].
63 Idem, d.d. 22 augustus 1876 [ASL, 643].
64 Idem, d.d. 6 oktober 1876 [ASL, 643].
65 Idem, d.d. 11 maart 1876 [ASL, 643].
66 Idem, d.d. 5 augustus 1876 [ASL, 643].
67 Idem, 30 november 1876 [ASL, 643].

echtgenote, contact met de antirevolutionaire leider over het gebeuren bij *De Standaard* en in de politiek. Van zijn gezondheidstoestand werd de achterban via de kolommen van de krant op de hoogte gehouden.[68] In augustus schreef Kruyt aan Lohman dat hij Kuyper op diens verzoek in Zwitserland zou gaan bezoeken; dan kon hij met hem ook persoonlijk overleggen over de situatie bij het Zondagsblad.[69]

Een maand later deed de directeur-uitgever aan Lohman verslag van zijn reis: 'De toestand waarin ik Dr. Kuyper vond, is zeer bevredigend. Zooals U in het nummer van *De Standaard* dat U tegelijk met dezen ontvangt, zal vinden medegedeeld, Dr. Kuyper ziende en met hem sprekende zooals ik gedurende drie dagen deed, is het onmogelijk enig verschil met zijne gezonde dagen in hem op te merken; zijn uiterlijk teekent gezondheid en physieke kracht, hij is onvermoeid in wandelen, bergbeklimmen, enz. In zijn spreken over zaken van allerlei aard (en wij deden dat voortdurend) was hij beslist, helder, scherpzinnig als altijd, onbegrijpelijk juist op de hoogte omtrent alles wat er gedurende zijn afwezigheid hier te lande was voorgevallen; dezelfde energie en lust om te werken is hem bijgebleven en hij voor zich zou maar liefst met mij naar het vaderland zijn teruggekeerd.' Dat laatste was evenwel, zei Kruyt, helaas niet mogelijk, omdat Kuypers herstel daar nog niet voldoende voor gevorderd was.[70]

Twee generaals

Toch kwam de antirevolutionaire leider nog vóór de genoemde datum van april 1877 terug naar Nederland. De reden hiervoor was dat het ontwerp van de lager-onderwijswet meteen na afloop van het kerstreces in de Tweede Kamer zou worden behandeld.[71] Kuyper was er alles aan gelegen om zelf de tactiek van 'zijn' politici te bepalen en anders in ieder geval het parlementaire debat via *De Standaard* journalistiek te begeleiden. Dat laatste (en eigenlijk ook wel het eerste) kon, vond hij, ook uit het buitenland. En dus schreef hij, omdat hij zich nog te ziek voelde om te reizen, aan Kruyt en aan Lohman dat hij van plan was op het punt van de lager-onderwijswet de leiding van zijn dagblad weer ter band te nemen.

68 Idem, d.d. 20 juni en 16 september 1876 [ASL, 643].
69 Idem, d.d. 22 augustus 1876 [ASL, 643].
70 Idem, d.d. 16 september 1876 [ASL, 643].
71 P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland*, Assen 1982 (8e dr.), 104-107.

Bij *De Standaard* sloeg dit bericht, meteen na de jaarwisseling, in als een bom. Kruyt, die zich er niet van bewust was dat Lohman de tijding ook had ontvangen, lichtte hem onmiddellijk in over Kuypers 'aanbod'. Daarbij liet hij het aan de waarnemend hoofdredacteur over hoe te reageren, maar wel deelde hij hem mee dat hijzelf twee bezwaren had tegen het plan van Kuyper.

Tegen de mogelijkheid dat Kuyper de opiniëring via *De Standaard* geheel op zich zou willen nemen, bracht Kruyt in dat alle polemiek dan minstens zes dagen oud zou zijn. En tegen de mogelijkheid dat de antirevolutionaire leider *samen met* Lohman over de lager-onderwijswet zou willen schrijven, voerde de directeur-uitgever het woord van Frederik de Grote aan, 'dat er, bij het leveren van een veldslag, één zaak nog erger is dan een *slecht* generaal, namelijk *twee goede* generaals.' Dat laatste was. zo bracht Kruyt fijntjes in herinnering, door het nog onopgeloste conflict rond het Zondagsblad weer eens onomstotelijk bewezen.[72]

Intussen had Lohman al een brief aan Kruyt gezonden, waarin bij, quasi-onaangedaan, vaststelde dat bij zijn werk voor *De Standaard* wel als beëindigd kon beschouwen, als Kuyper hem de taak uit banden nam, waarvoor bij voornamelijk was aangesteld. 'Laat het mij weten als medewerking nog gewenst is,' besloot de waarnemend hoofdredacteur zijn schrijven. Daarbij had hij een stuk over de lager-onderwijswet gevoegd, dat Kruyt de volgende dag in *De Standaard* kon plaatsen, als deze meende dat Kuyper ermee zou instemmen. Kennelijk heeft Lohman bij nader inzien gemeend zijn gezag nog één maal te moeten laten gelden. 'Een uur na ontvangst van dezen brief,' aldus een aantekening van Kruyt, 'ontving ik [het] volgende telegram: "Plaats het heden u toegezonden stuk, opzending onnoodig, ik neem verantwoordelijkheid op mij. Lohman." Het wordt dus morgen geplaatst.'[73]

Kruyt, die doorzag wat het gevolg van Kuypers ontactische manoeuvre zou zijn, schrok nogal van Lohmans brief. De waarnemend hoofdredacteur was één van de mensen, die hij na terugkeer van Kuyper wilde behouden voor *De Standaard,* zoals nog zal blijken. De directeur-uitgever begreep goed dat Lohman, ondanks zijn vertoon van gelatenheid, gegriefd was door het 'aanbod' van de antirevolutionaire leider. Wie zou dat niet zijn, wanneer hij, bij het naderen van het hoogtepunt van de strijd,

72 Kruyt aan Lohman, d.d. 4 januari 1877 [ASL, 643].
73 Lohman aan Kruyt, d.d. 4 januari 1877 [KA, nr. 1013].

werd vervangen door een ander? De praktische consequentie voor *De Standaard* zou echter zijn dat de krant, met Kuyper ziek in het buitenland en zijn plaatsvervanger beledigd terug in de coulissen, geheel zonder hoofdredacteur, en de antirevolutionaire richting zonder leider, zou zitten.

De directeur-uitgever schreef dan ook meteen een brief terug aan Kuyper. Daarin toonde hij zich verheugd dat deze over de lager-onderwijswet wilde schrijven, maar vroeg hij om begrip voor Lohman, die beleefd genoeg was om het commando over te dragen, maar die desalniettemin in zijn eergevoel gekrenkt was. Tekenend voor Kruyts oprechtheid is dat hij aan Kuyper toegaf ten overstaan van Lohman bezwaar te hebben gemaakt tegen het 'aanbod', maar dat was, zo luidde de verklaring, om hem in zijn teleurstelling een hart onder de riem te steken.

'Vraag een Generaal, op den vooravond van een gewichtigen veldslag, waarbij lauweren te behalen zijn en de wederkeerige positien voor hem gunstig staan, het bevel over te geven aan andere, zij het dan ook aan zelfs door hem erkend betere handen, over te geven en zich stilletjes terug te trekken, terwijl hij zijn plan de campagne reeds heeft beraamd. Lohman is een te ernstig man om dat offer niet te kunnen brengen, maar te energiek om het zonder leedgevoel te kunnen doen.' Kruyt schreef Kuyper niet, zo zei hij, om deze op andere gedachten te brengen, maar om te bereiken dat hij bij Lohman wellicht ook een 'pleister op de wonde' zou leggen.[74]

Terwijl deze brief naar Kuyper onderweg was, ontving Kruyt er één van hem, waaruit bleek dat de antirevolutionaire leider ook wel besefte dat goed overleg met Lohman geboden was, als hij in *De Standaard* over de lager-onderwijswet zou gaan schrijven. Kuyper liet weten de uiteindelijke beslissing om dit wel of niet te doen, aan zijn plaatsvervanger over te laten.[75] Kruyt reageerde verheugd[76], vooral omdat Kuyper een stuk meestuurde dat Lohman kon actualiseren en in de krant plaatsen.

De zaak leek opgelost, want Kruyt was in de tussentijd bij Lohman op bezoek geweest in Den Bosch De waarnemend hoofdredacteur toonde zich gegriefd, maar vergevingsgezind. Hij verklaarde zich bereid om Kuy-

74 Kruyt aan Kuyper, d.d. 5 januari 1877 [KA, nr. 1014].

75 Kruyt aan Lohman, d.d. 8 januari 1877 [ASL, 643]; deze brief is gedateerd 8 januari 1876, maar dit is vermoedelijk een verschrijving (verg. de noten 65, 74 en 76 van hoofdstuk 3). Idem, d.d. 13 januari 1877 [ASL, 643].

76 Kruyt aan Kuyper, d.d. 13 januari 1877 [KA, nr. 1017].

pers artikelen over de lager-onderwijswet zo nodig te herzien en zijn instructies aan de antirevolutionaire kamerleden door te spelen. Ook wilde hij verder wel zijn medewerking blijven verlenen aan de uitgave van *De Standaard.*[77]

Lohman zelf schreef aan Kuyper dat zijn tijdelijke gebrek aan motivatie om voor de krant te werken, te maken had met de kritiek van prof. Gratama, die zijn leerling had laten weten meer van *De Standaard* te verwachten. Dat was niet verwonderlijk, want terwijl de verdere pers al bol stond van de stukken over de lager-onderwijswet, had het antirevolutionaire dagblad ten gevolge van het geharrewar over het leiderschap, er nog nauwelijks een woord aankunnen wijden.[78] 'De verantwoordelijkheid voor *De Standaard,* die mij is opgelegd, valt mij zwaar,' aldus Lohman aan Kuyper. Hij streed 'om met eenig zelfvertrouwen een *Standaard*-artikel te schrijven' en miste het gevoel dat een leider zo nodig heeft. Lohman was dan ook alleszins bereid om Kuyper bij de behandeling van de lager-onderwijswet de ruimte te geven. 'Ik geloof evenwel,' voegde Lohman daaraan toe, 'dat Kruyt geloofde dat ik mij persoonlijk gekrenkter voelde, dan ik wilde doen voorkomen' (een zéér diplomatieke formulering!).[79]

Wat Lohman niet wist, was dat Kruyt ondertussen bezoek had gehad van de antirevolutionaire politicus O. baron van Wassenaar van Catwijjk, die met het oog op de hervatting van de werkzaamheden van de Tweede Kamer (uiterlijk 15 februari) wilde weten of Kuyper er dan weer zou zijn. Was dat niet het geval, dan moest volgens Van Wassenaar Lohman bij de verkiezingen van juni 1877 kandidaat staan in Kuypers district (Gouda) en de leiding van de antirevolutionaire kamerclub overnemen. Deze tijding verklaart waarom Kruyt, na zijn eerdere bezwaar, nu wel instemde met de gezamenlijke inzet van twee generaals. Hij drong er bij Kuyper op aan om zijn betrokkenheid bij de behandeling van de lager-onderwijswet te tonen door daar direct een hoofdartikel voor *De Standaard* over te schrijven ('anders is *alles* verloren').[80]

Kuyper, die er niet over piekerde om het leiderschap van de antirevolutionaire richting uit handen te geven, bereidde zich voor op een vervroegde, voorlopige terugkeer naar Nederland. 'Hij vertrekt op 29 janua-

77 Idem, d.d. 7 januari 1877 [KA, nr. 1015].
78 Ibidem.
79 Lohman aan Kuyper, d.d. 14 januari 1877 [KA, nr. 1018].
80 Zie noot 62.

ri,' liet Kruyt een week voor die datum aan Lohman weten, 'en is op 4 februari hier te verwachten.' Zelf wilde Kuyper zijn aankomst geheim houden, maar Kruyt voorspelde dat het nieuws toch spoedig zou uitlekken. De directeur-uitgever wilde de primeur voor *De Standaard* hebben; door een zorgvuldige regie van de berichtgeving zou uit Kuypers intocht bovendien ook enige politieke winst te slaan zijn.[81]

Begin februari was Kuyper inderdaad weer in het land (hij verbleef in Den Haag), maar hij was nog niet in staat om op volle kracht te werken. De redactie had zich, vanaf het moment dat duidelijk werd dat hij spoedig zou terugkomen, op zijn komst verheugd. Brummelkamp schreef hem dat *De Standaard* zich zijns inziens 'flink gehouden' had. 'Lohman heeft onwillekeurig de gelegenheid gehad niet te komen [bedoeld is: hij had vaker op de redactie in Amsterdam willen komen dan hij kon waarmaken] en de Christelijk-historische beginselen in het algemeen zuiver uiteengezet.' De polemiek met de provinciale bladen was, zo merkte de oudgediende invalkracht Brummelkamp op, door Lohmans woonsituatie toegenomen; voorts beviel de jonge Fabius goed voor de buitenlandse berichtgeving, die onder Grootes (een medewerker over wie wij verder weinig weten) 'erbarmelijk' begon te worden.[82]

Na Kuypers terugkeer bleef Kruyt nog enige tijd op regelmatige basis met Lohman corresponderen over *De Standaard.* Op 9 februari schreef Lohman aan Kruyt dat Kuyper het hoofdredacteurschap weer op zich nam, maar dat hij (Lohman) bereid was bij te springen, zo deze taak de antirevolutionaire leider toch te zwaar viel.[83] De directeur-uitgever haastte zich te antwoorden dat hij voortgezette medewerking van Lohman hoe dan ook wenselijk achtte.[84]

Maar dat bleek in de praktijk niet zomaar te realiseren. Omdat de antirevolutionaire leider enerzijds nog niet op volle sterkte mocht werken en anderzijds de hulp van anderen bij zijn werk voor het dagblad afwees, was het maandenlang onduidelijk hoe het nu met *De Standaard* verder moest. 'Zeer deed het mij leed door Uw schrijven bevestigd te zien wat ik reeds vermoedde,' aldus Kruyt half februari aan Lohman, 'namelijk dat

81 Kruyt aan Lohman, d.d. 19 januari en 22 januari 1877 [ASL, 643]; Kruyt aan Kuyper, d.d. 20 januari 1877 [KA, nr. 1021].
82 Brummelkamp aan Kuyper, d.d. 2 januari 1877 [KA, nr. 1012].
83 Lohman aan Kruyt, d.d. 9 februari 1877 [ASL, 643].
84 Kruyt aan Lohman, d.d. 13 februari 1877 [ASL, 643].

Dr. Kuyper althans voorlopig niet wenscht gebruik te maken van de verschillende krachten die voor *De Standaard* zouden kunnen benuttigd worden; is op zichzelf het verschijnsel verblijdend dat Dr. Kuyper de zaak alleen, althans binnen kort, weder aandurft, en al weet ik ook door langdurige ondervinding dat wanneer Dr. Kuyper die taak op zich neemt, er voor tekortkomingen, evenmin wat betreft de quantiteit als qualiteit, geen vrees behoeft te bestaan, toch betreur ik dat hij met niet meer graagt gebruik *schijnt* te willen rnaken van de uitstekende hulp, in zoovele opzichten m.i. eene aanvulling van zijne talenten, die zoo welwillend wordt aangeboden. Ik zeg *schijnt,* want uit de verschillende gesprekken die ik met Dr. Kuyper had [...J ontving ik steeds den indruk dat hij Uw medewerking zeer op prijs stelde, niet alleen gedurende zijn afwezigheid, maar óók, en vooral, voor de toekomst.'[85]

Weliswaar bleef Lohman nog enige tijd meewerken aan *De Standaard* door hoofdartikelen in te zenden, maar reeds spoedig raakte zijn verstandhouding met de krant verstoord. Of er van de zijde van Kuyper sprake was van opzet om de relatie met Lohman te frustreren, is niet met zekerheid bekend, maar vaststaat dat de antirevolutionaire leider na zijn terugkeer zijn dagblad als vanouds als solist wilde kunnen bespelen. Al vóór half maart bleven artikelen van Lohman op 'onverklaarbare' wijze liggen, iets waar Kruyt zich haastig voor verontschuldigde.[86] Toen dit verschijnsel zich desondanks begon te herhalen, concludeerde Lohman dat *De Standaard* hem niet meer zo nodig had en trok hij zich, onder dank aan Kruyt, terug als medewerker.[87]

Van zijn kant was Kruyt vol begrip voor Lohmans grieven. Eerst had Kuyper gezegd dat er maar even moest worden gewacht met het plaatsen van Lohmans stukken, en toen schreef de hoofdredacteur er zelf opeens weer zoveel, dat er voor de 'leaders' van anderen geen ruimte meer restte in de krant, zo voerde de directeur-uitgever ter verklaring aan. Dit wijst erop dat Kuyper zijn alleenheerschappij bij *De Standaard* wilde bevestigen. Kruyt respecteerde Lohmans wens om zich terug te trekken, dankte hem op zijn beurt voor de bewezen diensten en stelde hem een vergoeding van de gemaakte onkosten in het vooruitzicht.[88]

85 Idem, d.d. 7 februari 1877 [ASL, 643].
86 Idem, d.d. 12 maart 1877 [ASL, 643].
87 Lohman aan Kruyt, d.d. 20 maart 1877 [ASL, 643].
88 Kruyt aan Lohman, d.d. 23 maart 1877 [ASL, 643].

Minder dan een maand later deed de directeur-uitgever evenwel wederom een beroep op Lohman. *De Standaard* zat, met een hoofdredacteur die nog niet geheel was hersteld van zijn overspanning en daarom incidenteel nog in het buitenland verbleef, in een moeilijke positie, aldus Kruyt.[89] Wat in feite werd gevraagd, was of Lohman op afroep de rol van Kuypers plaatsvervanger bij *De Standaard* op zich wilde nemen. Dat heeft hij nog een aantal maanden gedaan, ook al kwam het in die tijd weer eens voor dat zijn artikelen bleven liggen, omdat Kuyper onverwachts veel kopij instuurde.[90] Omgekeerd schuwde Lohman de publiciteit soms. 'Met eenig blad in discussie treden is voor mij gevaarlijk,' schreef hij aan Kuyper. 'Ik lees weinig bladen; laat ik mij verleiden één te beantwoorden, dan geldt weldra, a contairie, die zwijgt consenteert.'[91]

Ook in de zomermaanden van 1877 trad Lohman tijdens Kuypers vakantie op als zijn zaakwaarnemer bij de krant, echter onder voorbehoud: 'Reken niet teveel op mij bij *De Standaard*,' schreef hij aan Kuyper, 'want ik ben aan rust toe.' Daarom wilde hij alleen artikelen over 'Roomsche zaken' op zich nemen. 'Gaat gij vier of tien weken weg? Het is goed dat gij rust neemt. Van den Bergh en Fabius zullen wel wat willen doen. En anders moeten de lezers maar wat teren op 't oude,' besloot hij zijn brief.[92]

Het werd voor Kuyper inderdaad een vakantie van ongeveer een maand, maar aan het eind daarvan was hij allesbehalve uitgerust en ontzegde de dokter het hem wederom om gedurende enkele weken te werken. Kruyt, die Lohman dankte voor zijn inspanning tot dusver, moest nogmaals bij hem aankloppen.[93] Het zou de laatste maal zijn dat deze zich bij Kuyper sterk maakte om nu in vredesnaam eens de medewerking van anderen dan alleen van hem aan *De Standaard* op vaste voet te brengen. Eén manier om de antirevolutionaire leider de noodzaak daarvan te laten inzien, was om bij deze gelegenheid zelf de deur grotendeels gesloten te houden.

'Natuurlijk zouden wij zeer graag zien dat gij *De Standaard* weer opnaamt, maar nu het duidelijk is dat dit niet mag, moeten wij en moet, dunkt mij, ook gij u onderwerpen aan Gods wil,' schreef Lohman eind juli

89 Idem, d.d. 11 april 1877 [ASL, 643].
90 Idem, d.d. 2 juli 1877 [ASL, 643].
91 Lohman aan Kuyper, d.d. 4 juli 1877 [KA, nr. 1098].
92 Idem, d.d. 4 juli 1877 [KA, nr. 1097].
93 Kruyt aan Lohman, d.d. 1 augustus 1877 [ASL, 643].

aan Kuyper. Hij voegde daaraan toe, dat bij graag wat van diens werk wilde overnemen, maar dat hij het daar nu te druk voor had.[94] In de loop van augustus bleek bij echter alsnog bereid een aantal hoofdartikelen te schrijven.[95] Maar, liet bij aan Kuyper weten, 'ik blijf nog altijd bij mijn gevoelen, dat de rollen verdeeld moeten worden. Hoe - laat ik aan U ter beoordeling over. Maar noch gij, noch iemand anders is in staat alleen een goed blad in stand te houden.' Terwijl Kuyper daarover nadacht, wilde Lohman de zaak tijdelijk nog wel gaande houden.[96]

Maar Kuyper wilde zijn krant niet met anderen delen. Daarvoor was *De Standaard* hem als machtsmiddel te belangrijk. In september, toen de gereformeerde leider het van de Amsterdamse hervormde gemeente ontvangen beroep om predikant te worden (het tweede) overwoog, schreef Kruyt veelbetekenend aan Lohman, dat, zelfs in het onwaarschijnlijke geval dat Kuyper zou aannemen (Lohman meende dat hij dit zou doen, maar kreeg ongelijk), hij het hoofdredacteurschap van *De Standaard* vermoedelijk zou aanhouden. Schrijven kostte Kuyper nu eenmaal weinig moeite, zei Kruyt (die toegaf dat bij aannemen het risico van hernieuwde overspanning zou worden vergroot), en bovendien kon hij het inkomen van de krant niet missen.[97]

Dat Kuyper *De Standaard* voor zichzelf wilde houden, onderstreepte hij nog eens door niet te komen opdagen, toen hij met Lohman in Den Bosch over personeelsuitbreiding bij de krant zou overleggen. Lohman was furieus: 'Over medewerking door meerderen aan *De Standaard* sprak ik U vroeger uitvoerig; mijne gevoelens kent gij; met het personeel zij gij, beter dan ik, bekend. Doch daar gij als eerste "beding" stelt "dat die anderen er zijn," waaruit ik afleidt dat gij aan hun bestaan twijfelt, zoo moet ik het er voor houden dat gij onder het u bekend personeel geen geschikte mannen aantreft. Buiten dat personeel ken ik er geen. Alzoo lijkt het plan niet praktikabel.'[98]

Zoals Lohman later de Vrije Universiteit geen exclusieve Kuyper-

94 Lohman aan Kuyper, d.d. 29 juli 1877 [ASL, 643].
95 Kruyt aan Lohman, d.d. 15 augustus 1877 [ASL, 643].
96 Lohman aan Kuyper, circa augustus 1877 [KA, nr. 1108].
97 Kruyt aan Lohman, d.d. 20 september 1877 [ASL, 643].
98 Lohman aan Kuyper, d.d. 29 augustus 1877 [KA, nr. 1109]. Een maand later liet Lohman weten dat hij, omdat hij was opgelicht door zijn effectenmakelaar, ook niet meer zonder vergoeding Kuyper bij *De Standaard* kon vervangen; zie Lohman aan Kuyper, d.d. 20 september 1877 [KA, nr. 1111].

universiteit wilde laten worden[99], zo drong hij er in 1876 en 1877, misschien vooral om praktische redenen, bij de antirevolutionaire leider op aan om bij *De Standaard* ruimte te geven aan meer mensen. Kuyper hield de boot echter consequent af. Lohman viel nog wel eens een enkele keer voor hem in[100], maar naarmate Lohman meer de rol van leider van de antirevolutionairen in de Tweede Kamer kreeg (hij werd in 1879 daarin gekozen) en Kuyper *De Standaard* meer ging gebruiken om vanaf de zijlijn zijn politici te instrueren[101], werd de toegang tot de kolommen van de krant steeds exclusiever aan de hoofdredacteur van de krant voorbehouden.

Tekenend is dat Kruyt in 1881 aan Lohman liet weten dat deze van Kuyper slechts op persoonlijke titel een antirevolutionair standpunt in *De Standaard* mocht uiteenzetten, omdat er over de betreffende kwestie eerst intern, binnen het Centraal Comité (het partijbestuur, waarin Kuyper domineerde), diende te werden gesproken.[102] *De Standaard* was Kuyper, *De Standaard* bleef Kuyper. Dat de organisatie van de krant om één persoon bleef opgebouwd, stelde beperkingen aan de mogelijkheid verder te investeren in de continuïteit en in de professionalisering van de manier van werken.

De redactie

Ook over de redacteuren van *De Standaard* is het nodige bekend. Gezien de krappe financiën van de krant werd er gewerkt met zo min mogelijk mensen. Zoals in hoofdstuk 2 is gebleken, werden er in 1872 zes redacteuren benoemd, drie voor *De Standaard* en een zelfde aantal voor het Zondagsblad (J. Witmond, P.S. van Ronkel en A.C. Zwart). Er was voor de weekkrant één redacteur-verslaggever voor het binnenland (H.J. Hana, tevens werkzaam op de administratie), één bureauredacteur voor het buitenland (A. Brummelkamp) en één chef-redacteur (I. Esser, die ook de polemiek en de rubrieken Koloniën en Staten-Generaal bewerkte); verder deed een van de redacteuren van het Zondagsblad de correctie van de weekkrant

99 Stellingwerff, *Kuyper en de VU*, 134.

100 Bijvoorbeeld in de zomervakantie van 1880; zie Kruyt aan Lohman, d.d. 22 juli 1880 [ASL, 643].

101 J.H. Prins, 'Kuyper als partijleider', in: C. Augustijn e.a. (red.), *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed*, Delft 1987, 99 e.v. wijst erop dat Kuyper als partijleider en hoofdredacteur van *De Standaard* de antirevolutionaire parlementariërs hinderlijk voor de voeten liep en zo de ontwikkeling van duidelijke politieke verhoudingen binnen het kader remde.

102 Kruyt aan Lohman, d.d. 24 juli 1881 [ASL, 643].

(Witmond) en verzorgde administrateur Kruyt de opgaven van markt, beurs en handel. Bij elkaar werkten er voor *De Standaard* en het Zondagsblad, even afgezien van de hoofdredacteur en het lager geplaatste personeel (voornamelijk loopjongens), dus zeven personeelsleden in vaste dienst.

Mede als gevolg van de bezuinigingen waartoe Kruyt als directeur-uitgever in 1874 overging, verdween de meerderheid van de eerste lichting redacteuren van *De Standaard* algauw weer bij de krant. De voornaamste redacteuren waren in de begintijd Esser, die aanvankelijk als chef optrad en na een korte periode als kamerverslaggever in Den Haag naar de *Opregte Haarlemsche Courant* vertrok, en zijn zwager Brummelkamp, die op de begroting als tweede redacteur stond, maar moest afvloeien toen Kruyt hem te licht en vooral te duur bevond.[103] Vermoedelijk zijn de andere genoemde redacteuren door Kruyt niet opnieuw in dienst genomen, nadat hun per 1 juli 1874 door de Heraut-Vereeniging ontslag was aangezegd (behalve Hana, want deze bleef, zoals gezien, tot aan zijn overlijden in 1877 als assistent van Kruyt voor *De Standaard* werken).

Na zijn aantreden als directeur-uitgever heeft Kruyt geprobeerd met twee á drie redacteuren voor *De Standaard* toe te kunnen; zelf trad hij ook als zodanig op, soms zelfs als verslaggever.[104] Voor het Zondagsblad werd waarschijnlijk alleen Hoedemaker min of meer vast aangesteld, terwijl verder zoveel mogelijk werd gewerkt met deeltijdse medewerkers (onder wie Brummelkamp). In 1878 trok Kuyper A.J. Hoogenbirk voor *De Standaard* aan, die de functie van chef-redacteur kreeg (wellicht om Kruyt te ontlasten, die sinds 1876 ook weer zelfstandig uitgever was) en voorts was belast met de buitenlandse berichtgeving.

Door hem werden in 1883, toen het wat beter ging met de krant, de jonge journalisten H.L. Baarbé (bureauredactie en buitenland) en R.C. Verweyck (binnenland en verslaggeving) gerecruteerd. Aan deze tweede lichting redacteuren wordt verderop aandacht geschonken. In de tussenliggende jaren was een aantal anderen aan *De Standaard* verbonden (zoals J. Timmer, genoemd in hoofdstuk 3), van wie vaak niet bekend is in welke hoedanigheid. In de jaren tachtig kwamen tenslotte op de redactie werken J. Esmeyer (binnenland) en de latere predikant (te Exmorra) H. de Lange,

103 Zie voor wat betreft de redactionele hiërarchie de begroting ‘Redactiekosten’ uit (vermoedelijk) begin 1872 [KA, LA, P8a, nr. 16].

104 Kruyt aan Lohman, d.d. 5 juli 1877 [ASL, 643].

over wie wij evenmin nadere gegevens bezitten.[105]

De vraag ligt voor de hand wat voor mensen het waren, die als redacteur voor *De Standaard* werkten. Om te beginnen werd van hen, afgezien natuurlijk van de juiste, antirevolutionaire gezindheid, een hoog opleidingsniveau en liefst enige journalistieke vakbekwaamheid verlangd. Verder moesten zij bereid zijn hard te werken tegen een betrekkelijk geringe vergoeding. Maar de voornaamste eigenschap waarover men diende te beschikken om zich als redacteur van *De Standaard* te kunnen handhaven, was zich te kunnen verenigen met het optreden van Kuyper en met het regime dat, hoofdzakelijk daarop afgestemd, bij de krant heerste.

Bij het 'journal d'opinion' dat *De Standaard* was, werd de nieuwsgaring ondergeschikt gemaakt aan de functie van de krant om politieke commentaren te geven.[106] De redacteuren waren er om te dienen, om namelijk zo Kuypers licht des te helderder te laten schijnen. Sommige dagen hadden zij het, zoals zal blijken, helemaal zo druk niet, omdat hun specifieke taak al af was en de grootste portie kopij, die van de hoofdredacteur, die zij moesten corrigeren, nog op zich liet wachten. Wie echter als journalist zelf wilde schitteren, was bij *De Standaard* aan het verkeerde adres en kon zijn ambities misschien elders proberen te verwerkelijken (zoals Esser).[107]

105 In Kruyt aan Kuyper, d.d. 24 oktober 1876 [KA, nr. 973], worden ene Bertram en zijn 'opvolger' Van Horn genoemd. Zie verder R.C. Verweyck, '50 jaar', in: *Jubileumnummer De Standaard 1922*, 7.

106 'De jacht op nieuws is één der grootste gebreken onzes tijds. Elk ernstig man stemt het toe. Het is een ware drijfjacht op nieuws, die - vaak worden er de voordelen van vermeld - door deze [namelijk commerciële] bladen wordt gehouden. Tijd, kosten, noch moeite worden gespaard, alles er voor opgeofferd: rust, genot, gezondheid en hoeveel hogers nog vaak! Overal nu, waar men in dien geest handelt, zij het ook op kleine schaal, waar de onderlinge wedijver der bladen geen enkel rust gunt, moet men wel trachten het publiek tot lezen te prikkelen, te nopen, te dwingen. Daarmee echter is een stap gedaan in een heilloze richting, op een hellend vlak, dat geen stilstand gedoogt. 't Werd niet langer de vraag zodanig nieuws te geven als werkelijk wetenswaardig nodig was; beschouwingen te leveren, naar den drang des tijds gebood; voor te gaan en te leiden op den te volgen weg; maar veeleer de schare te lokken, haar hoofd en hart in beslag te nemen. Hoe win ik de meeste lezers? - was vóór alles de vraag, die beantwoord werd met een speculatie op nieuwsgierigheid en oppervlakkigheid, op de begeerte naar wat prikkelt en spant,' aldus Kuyper in *De Standaard* op 12 juli 1884. Verg. B. van Kaam, 'De Standaard en het kapitaal', in: *VU-Magazine*, jrg. 1, nr. 5, januari 1972, 23-24.

107 Esser publiceerde onder het pseudoniem 'Soera Rana' verder nog proza en poëzie.

Brummelkamp

Toch moeten de kwaliteiten van de 'mannen achter *De Standaard'* niet worden onderschat. Iemand als Anthony Brummelkamp (1839-1919), de jongste zoon van de bekende Hattemse predikant uit de tijd van de Afscheiding van 1834, studeerde vóór zijn komst bij de krant theologie in Kampen en Edinburgh en werkte vervolgens enige tijd bij een uitgeverij aan een Calvijn-vertaling.[108] Zoals vermeld in hoofdstuk 2 kwam hij in 1870 bij *De Heraut*, waar Kuyper al een geschikte dagbladredacteur in hem zag. Na zijn periode als redacteur van *De Standaard* bleef hij medewerker van het Zondagsblad (ook toen dit zijn oorspronkelijke titel van *De Heraut* weer aannam). Verder publiceerde hij in verschillende andere bladen (waaronder de *Nieuwe Haagsche Courant*) en verschenen er boeken en pamfletten van zijn hand. Behalve predikant in de Christelijke Gereformeerde Kerk (in Alkmaar en Groningen) zou deze veelzijdige man later ook curator van de Vrije Universiteit en lid van de Tweede Kamer (1897-1918) worden. De universiteit van Princeton verleende hem een eredoctoraat.

Zijn gehele leven lang zou zijn journalistieke aanleg de kop blijven opsteken. In 1888 werd hij aangesteld als hoofdredacteur van de *Nieuwe Provinciale Groninger Courant* en verder gaf hij leiding aan de 'Bond, de kleine pers', een bundeling van een aantal kleinere protestants-christelijke bladen, die voor hun berichtgeving uit *De Standaard* putten en door hun bereik een brug hebben geslagen tussen deze krant en het door Kuyper beoogde lezerspubliek, 'de luiden van kleine en middelbare middelen'.[109] Aan het einde van zijn leven zou Brummelkamp nog betrokken worden bij de begeleiding van het terugtreden van Kuyper als leidende persoonlijkheid bij *De Standaard*.[110]

Hoogenbirk

Van een heel ander kaliber dan Brummelkamp was de redacteur-van-de tweede-lichting Adolf Jacob Hoogenbirk (1848-1920). Hij was afkomstig

108 I. Esser & J.C. Brummelkamp-Esser, 'In memoriam', in: G. Doekes & J.C. Rullmann (red.), *Jaarboekje ten dienste van de Geformeerde Kerken in Nederland*, 4 (1920), 309-313. Verg. A. Goslinga (red.), *Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper*, Kampen 1937, 85, noot 5.

109 H.J. Lebbink, 'Abraham Kuyper en de dagbladpers', in: *Antirevolutionaire Staatkunde*, 41 (1971), 402.

110 J.A.J. Prast, 'De mannen achter De Standaard bleven onderbelicht. Abraham Kuyper, de afwezige hoofdredacteur', in: *VU-Magazine*, jrg. 14, nr. 8, september 1985, 309-310.

uit de kring van Reveil en Afscheiding. Al jong legde Hoogenbirk zijn enthousiasme aan de dag voor evangelisatiewerk. Aanvankelijk was hij als onderwijzer werkzaam binnen de zondagsschool- en jongelingsbeweging. Zijn wens om journalist worden (al in 1871 polste hij Kuyper hierover, zoals vermeld in hoofdstuk 1), ging pas in vervulling toen hij in 1877 medewerker werd van het heropgerichte weekblad *De Heraut* en een jaar later redacteur bij *De Standaard.* Hij trad, aldus zijn jongere collega Verweyck, behalve als chef van de redactie, op als 'onze buitenlandsche redacteur, en toonde bij de behandeling der stof, die hij te verwerken had, een opmerkelijke kennis van zaken, een groote belezenheid en een helder oordeel. Vele jaren beeft hij met trouw en toewijding ons blad mogen dienen.'[111]

In werkelijkheid leidde rivaliteit tussen Hoogenbirk en zijn collega's Baarbé en Verweyck in 1892 tot zijn ontslag bij *De Standaard.* Hoogenbirk was, aldus Kraan, 'een leidersnatuur die moeilijk tegenspraak of afwijkend oordeel duldde.'[112] Verweyck was echter bezig zich, met goedvinden van Kuyper, feitelijk te ontwikkelen tot chef-redacteur.[113] Een andere bron van ergernis voor Hoogenbirk was dat hij, met de beperkte middelen die hem bij *De Standaard* ter beschikking stonden, de buitenlandse berichtgeving zo ongeveer in andere woorden moest overschrijven uit concurrerende bladen. Bovendien kon het buitenlandse nieuws hem eigenlijk niet boeien. In de roman *Kinderen huns Tijds. Een boek zonder namen en jaartallen,* verschenen in 1897, het jaar van het zilveren jubileum van *De Standaard*, vertelde Hoogenbirk tot ongenoegen van Kuyper in bedekte termen over de praktijk van het werken voor het antirevolutionaire dagblad, voor de gelegenheid omgedoopt tot '*De Stuurman*'.[114]

Na zijn vertrek bij *De Standaard* bleef Hoogenbirk medewerker van *De Heraut*, waarvoor hij tot zijn dood de kinderrubriek verzorgde.[115] Hij ontplooide tal van andere activiteiten op het publicistische vlak, onder

111 Zie noot 2.

112 R.G.K. Kraan, *Ons Tijdschrift 1896-1914. Een literair-historisch onderzoek*, diss. Vrije Universiteit te Amsterdam, Groningen 1962, 16-17.

113 H. Colijn, 'Trouw moet blijken' (driestar), in: *De Standaard*, 26 oktober 1928, 1 (verg. noot 124).

114 Zie noot 110. 'Meer piëteitsvol dan historiegetrouw schreef *De Standaard* (10 december 1920). bij het overlijden van Hoogenbirk: 'Ons blad heeft Hoogenbirk vele jaren gediend; hij was geruimen tijd onze buitenlandsche redacteur, wiens overzichten door kortheid en pittigheid uitmuntten,' aldus Kraan.

115 Aldus bij Hoogenbirks overlijden een herdenkingsartikel in *De Heraut*, 19 december 1920, 2.

meer als oprichter van het christelijk-literaire maandblad *Ons Tijdschrift* en als hoofdredacteur van *De Jongelingsbode*, het weekblad van het Nederlandsch Jongelings Verbond. Verder was hij actief in het verenigingswezen, in het bijzonder op het terrein van evangelisatie, zondagsschool- en jongelingsbeweging.

Al met al waren Brummelkamp en Hoogenbirk dus geen lichtgewichten en in dat opzicht waren hun collega-redacteuren veelal met hen vergelijkbaar. In het algemeen waren zij ontwikkelde personen, die, eenmaal vertrokken bij *De Standaard*, onder meer als schrijver, dichter, predikant, hoogleraar, vakbondsactivist en uiteraard als journalist in andere betrekkingen vaak eveneens prima hun brood konden verdienen. Wat zij bij *De Standaard* in de schaduw van Kuyper af en toe hebben moeten wegslikken, zal aanstonds blijken. Maar nu eerst wat uitvoeriger aandacht voor een aantal andere redacteuren en hun wedervaren bij de krant.[116]

Fabius

D.P.D. Fabius ging, zoals vermeld, als net (of bijna) afgestudeerde meester in de rechten (uit Leiden) in het najaar van 1876 de redactie van *De Standaard* versterken als medewerker voor de buitenlandse en spoedig ook voor de binnenlands-politieke berichtgeving. Behalve als redacteur van de Leidse studentenalmanak had hij geen ervaring op het publicistische vlak. Wel las hij *De Standaard*, een blad waarvan studenten toen nog geen kennis plachten te nemen. Via Groen van Prinsterer, die hij persoonlijk kende en levenslang zou navolgen, kwam hij vóór maart 1875 in aanraking met Kuyper. Door toedoen van Fabius ondervond deze antirevolutionaire leider onder studenten meer waardering.[117]

Fabius' komst wekte bij *De Standaard* hoge verwachtingen. ‘Ik vertrouw dat wij nu een beter aan de eischen van een Christelijk blad voldoend Buitenland krijgen,’ aldus Kruyt aan Kuyper.[118] Als nieuwkomer in de journalistiek maakte Fabius echter wel eens typische beginnersfouten, bijvoorbeeld door te lange stukken te schrijven of door artikelen in te leveren die een ander onderwerp behandelden dan was afgesproken.[119] Algauw nam de kwaliteit van zijn werk echter toe, hoewel Kruyt nog in augustus

116 Prast, ‘De mannen achter De Standaard’, 310.
117 De Gaay Fortman, *Figuren*, 224-225.
118 Zie noot 96.
119 Kruyt aan Lohman, d.d. 30 maart en 4 mei 1876 [ASL, 643].

1877 klaagde over zijn taalgebruik, dat veel correctie behoefde.[120] Aanvankelijk werkte Fabius op zijn woonadres, maar op verzoek van Kruyt kwam hij dagelijks op het bureel van *De Standaard* zitten, waar hij zich, naar eigen zeggen, slecht kon concentreren; hij kreeg daarom weldra een eigen kamer van de directeur-uitgever.[121]

Er was echter nog een reden om Fabius dit privilege toe te kennen: zijn onuitstaanbare hooghartigheid. Om te beginnen kreeg hij, naar zijn mening, voortdurend te weinig betaald (Kruyt vond, zoals in het vorige hoofdstuk is gebleken, echter precies het omgekeerde). Een ander staaltje van Fabius' arrogantie hebben wij al meegemaakt, toen hij meteen na zijn aantreden bij de krant meende aanspraak te mogen maken op het recht om hoofdartikelen te schrijven.

Vlak na dit laatste voorval schetste Kruyt zijn optreden als volgt: ‘Met Mr. Fabius gaat het vrij goed, ofschoon zijn komst in de plaats van Grootes, onze taak niet heeft vergemakkelijkt. Eerst wilde hij alleen op zijn kamer werken, maar toen ik hem na een veertien dagen het volkomen onhoudbare daarvan bewees, komt hij van tien tot circa twaalf uur; dan is er van zijn werk nog niets gecorrigeerd en valt dit weder geheel op Hana en mij. Ik ben het volkomen met U eens dat het beter zou zijn dat hij ons zijne redeneeringen bespaarde. Ook zag ik zoo gaarne dat hij wat meer werk maakte van het Gemengd Nieuws en berichten van algemeenen aard; die uitvoerige en altijd wederkeerende parlementaire verslagen, vermoeijen onze lezers, vrees ik. Maar hem dat te zeggen, is niet gemakkelijk, althans niet voor *mij*. Mr. Fabius heeft geen kleine gedachten van eigen werk en inzichten. Op dat punt is hij een “kruidje-roer-me-niet”. 13 November werd een stukje van hem geplaatst tegen de *Nieuwe Arnhemsche Courant*, die aanmerking op zijn werk had gemaakt. Ik was dien dag niet op het Bureau, anders had ik zeker plaatsing ontraden, of misschien, althans in die vorm, geweigerd. De *Nieuwe Arnhemsche* werd boos en Mr. S. Lohman in *De Standaard* van 18 November trad bemiddelend op. Hiervoor moest Z. Ed. een brief van den heer Fabius slikken van acht compris geschreven pagina's. Ik dacht onwillekeurig weder aan onze vriend Esser [die zich, zoals in het vorige hoofdstuk vermeld, tegen een standje van Kuyper had verweerd met een kritische brief]. Maar ik ben het met U eens, wij moes-

120 Kruyt aan Kuyper, d.d. 17 augustus 1877 [ASL, 643].
121 Zie noot 36.

ten nu maar voortsukkelen tot U terugkomt.'[122]

Toen hij in 1876 bij *De Standaard* kwam werken, was Fabius ook bezig met een proefschrift. Hij weigerde eerst om op Kuypers verzoek ook voor *De Heraut* (vanaf 1877) te gaan schrijven en staakte, omdat hij overwerkt was, een jaar na zijn aantreden zijn arbeid voor de krant. Na zijn promotie in december 1878 keerde hij terug naar *De Standaard*; ook schreef hij later in zijn carrière voor *De Rijnbode*, *De Banier*, *De Provinciale Noord-Hollander*, *De Protestantsche Noord-Brabander* en *De Rotterdammer.* Hij werd verder de eerste hoogleraar in de juridische faculteit en meermalen rector van de Vrije Universiteit, was gemeenteraadslid en wethouder in Amsterdam, vervulde diverse functies in de Antirevolutionaire Partij en klom uiteindelijk op tot staatsraad.[123]

Baarbé en Verweyck

Op 1 december 1883 betraden twee jonge medewerkers voor het eerst het bureel van *De Standaard.* 'We waren,' aldus een van hen vijfenveertig jaar later in een terugblik, 'aangezocht door den heer A.J. Hoogenbirk om aan het Antirevolutionaire dagblad onze krachten te wijden; hij meende dat we daar de bekwaamheid toe bezaten en wij vertrouwden op zijn dóórzicht. Immers, wij waren volslagen vreemdelingen in de journalistiek, maar hij was daarin reeds jaren bezig en zou zich wel niet vergissen. We vereerden hem hoog; we kenden zijn wijsheid, hadden eerbied voor zijn kennis, en we waren zóó aan hem gehecht, dat we ons rustig voelden, nu we onder zijn dagelijksche leiding zouden arbeiden.'[124] Deze verhouding kwam, zoals wij zullen zien, later nog wel anders te liggen.

H.L. Baarbé en zijn iets oudere collega R.C. Verweyck zouden een leven lang voor *De Standaard* blijven werken en voor de lezers van de krant uitgroeien tot een legendarisch tweetal. Als gymnasiast was aan Baarbé reeds een toekomst in de journalistiek voorzegd. In zijn schooltijd had hij wel eens iets gepubliceerd, maar 'van de werkzaamheden van een redactie kon hij zich geen enkele voorstelling maken.' Nu werd hij journalist in plaats van student. Hij wilde 'niets liever dan werken voor de dagbladpers en voor *De Standaard* in het bijzonder.' Evenals Verweyck scheen hij de chef-redacteur Hoogenbirk (ook belast met buitenland) al te hebben ge-

122 Kruyt aan Kuyper, d.d. 5 december 1876 [KA, nr. 994].
123 Zie noot 115.
124 Zie noot 2.

kend. Bij de krant kreeg hij de functie van bureauredacteur; later verzorgde hij (en reisde hij ook geregeld naar) het buitenland.[125]

R.C. Verweyck, die naderhand in een eigen, populaire rubriek 'brieven' schreef onder het pseudoniem 'Bijltje', was aangenomen als verslaggever. Behalve journalist werd bij later in zijn carrière ook directeur van *De Standaard* en vervulde bij binnen de Antirevolutionaire Partij tal van functies. Hij was afkomstig van een handelskantoor en verwonderde zich tijdens zijn eerste werkdag over het rustige, misschien wel slap te noemen regime bij *De Standaard.* 'Hoe de courant dien eersten dag gereed is gekomen, begrepen [Baarbé] noch ik. We hadden niets bijzonders te doen: 't leek zóó bitter weinig, dat we er niets van begrepen. Maar de heer Hoogenbirk stelde ons met 'n glimlach gerust: "Alles in orde, hoor!" en dat bleek 's avonds het geval te zijn, toen het blad volledig verscheen. 't Eenige, dat we dien morgen een beetje vreemd vonden, was de correctie van het werk van den Hoofdredacteur, welke bezigheid door de heeren Hoogenbirk en Kruyt samen verricht werd en nog al wat moeilijkheden scheen te baren.'[126] 'Op dien eersten dag zijn vele andere gevolgd. Van den Hoofdredacteur zagen we in 't begin niets dan zijn werk; doch uit alles bleek zijn invloed, en zijn aanmerkingen werden ons niet gespaard. Ze kwamen steeds tot ons uit den mond van den heer Hoogenbirk, die ze 's morgens in ontvangst nam, wanneer "de jongen" van de Prins-Hendrikkade terugkeerde en dan werden ze ons overgebracht, dikwijls een bemoedigend woord.'

Dat men op de redactie weinig om handen had, kwam deels door de geringe omvang van *De Standaard.* Maar ook speelde mee dat wat Baarbé en Verweyck deden, 'zoo'n beetje aanvullend werk' was: 'de Hoofdredacteur was de man en om zijn zoo invloedrijken arbeid ging het.' Dit wordt ook nog eens geïllustreerd door een les, die Verweyck als aan zichzelf twijfelend, beginnend journalist van directeur-uitgever Kruyt kreeg.

'De journalistiek leek me een verbazend ingewikkeld werk, waar je

125 H.B. [Baarbé], 'Journalistieke Lust en Onlust', in: *Jubileumnummer De Standaard 1922*, 12B.

126 Zie noot 2. Verg. Colijn, 'Trouw moet blijken'. Dit stuk werd geschreven ter gelegenheid van Verweycks zeventigste verjaardag, die uitgebreid werd gevierd. Tijdens de receptie voerden behalve Colijn ook andere bekende antirevolutionairen het woord, zoals ds. T. Ferwerda, W. de Vlugt (burgemeester van Amsterdam) en mr. Th. Heemskerk (minister van Staat). Zie: 'Receptie R.C. Verweyck. Een drukbezochte receptie in het A.M.J.V.-gebouw. - Talrijke redevoeringen', in: *De Standaard*, 29 oktober 1928, 5-6.

elk oogenblik kans liep om je te vergissen,' was Verweycks eerste, ontnuchterende ervaring. 'En een vergissing aan een courant is een lastig ding,' merkte hij. 'Die wordt door al je lezers opgemerkt. Ik vond den arbeid zóó lastig, dat ik het besluit overwoog om 't na drie maanden maar weer op te geven, een besluit dat niet uitgevoerd werd dank zij de verstandige raadgevingen van de heeren Hoogenbirk en Kruyt.' Wat zich namelijk had voorgedaan, was dat Kuyper publiekelijk afstand had moeten nemen van het eerste verslag dat er van Verweycks hand in *De Standaard* verscheen. Het ging over Kuypers bekende Plancius-rede (genoemd naar het gebouw waarin het werkliedenverbond Patrimonium op 11 maart 1884 de betreffende bijeenkomst hield), waarin de antirevolutionaire leider in gloedvolle bewoordingen zijn steun betuigde aan een vertegenwoordiging van de Republiek Transvaal, op bezoek in Nederland.

'We waren dien avond allen vol geestdrift,' zo herinnerde Verweyck zich de omstandigheden van zijn jeugdzonde. 'De zaal was eivol; 't was er gloeiend heet; aan de perstafel zaten we zoo gedrongen, dat er schier geen gelegenheid was om een aanteekening op 't papier te zetten. Maar wat hinderde mij dat. Ik was vol over den prachtigen Boeren-oorlog; over de schitterende overwinning der Boeren op den Amajuba, en nu zouden we de mannen zien, die den overmachtigen Brit hadden weerstaan.'

'Nu is voor een verslaggever geestdrift een kwaad ding. Hij moet "objectief" blijven, scherp luisteren: zich niet laten af leiden; hij "geeft verslag". Nu, dien avond had ik de rede van Dr. Kuyper zeer zeker met spanning aangehoord. Nooit zal ik den opgewondenheid in de zaal vergeten toen Dr. Kuyper de nieuwe vlag aan Generaal Smit overhandigde met de woorden: "Generaal Smit! Nooit kome deze vlag in handen van den Brit!" Aan 't gejuich kwam geen einde en toen ik erg vermoeid thuis kwam, kon ik aan een eenigszins uitvoerig verslag beginnen te werken en ging daarbij voor een groot deel op mijn geheugen af.'[127]

De liberale pers en vooral het radicale dagblad *De Amsterdammer* reageerden heftig op de Plancius-rede, waarvan zij kennisnamen via Verweycks verslag in *De Standaard.* Kuyper antwoordde in zijn eigen krant dat dit geïmproviseerde verhaal 'op de aangevallen punten de juiste bewoordingen niet weêrgaf en de bedoeling daardoor niet tot haar recht kwam.' Maar ook in eigen kring was de nodige commotie ontstaan. De *Kerkeijke*

127 [R.C. Verweyck], 'Brieven van Bijltje', in: *Jubileumnummer De Standaard 1932*, 11.

Courant vroeg zich af of Kuyper een verkeerd getoonzet artikel niet had kunnen corrigeren. Waarop de hoofdredacteur op zijn beurt zijn lezers deze blik in de keuken van *De Standaard* gunde[128]:

> 'Dit toont wel, hoe weinig de redacteur van een Weekblad begrip heeft van de hoofdredactie van een Dagblad.
> Verbeeld u dat een hoofdredacteur vooraf heel zijn courant moet lezen.
> Och, zelfs daarna leest geen hoofdredacteur zijn heele courant.
> Laat ons daarom tegenover deze mijmeringen eens de nuchtere feiten stellen.
> Ze zijn deze:
> 1. dat de ondergeteekende van den inhoud van buiten- en binnenland, in De Standaard niet dan bij hooge uitzondering, vóór die afgedrukt is, kennis draagt;
> 2. dat met name verslagen van vergaderingen nooit vooraf onder zijn oogen komen;
> 3. dat in casu door den reporter het verslag over de Plancius-rede hem wel was toegezonden, maar dat hij, bij het zien, hoe reeds de eerste zinsnede hem vlak het omgekeerde in de mond legde van wat hij gezegd had, het stuk opzettelijk niet verder inzag, voor verantwoorden van den reporter liet en ongelezen terugzond; en
> 4. dat het stuk, nadat het geplaatst was, niet door hem is ingezien noch gelezen, voordat het zonderlingen tegenartikel in De Amsterdammer verscheen.
> Zoo zijn nu de feiten. [...]'

Of Kuypers voorstelling van zaken nu wel of niet helemaal klopte (hij las vaak wel degelijk alle drukproeven), de hele affaire was voor Verweyck, de bewuste reporter, natuurlijk hoogst onaangenaam. De ongelukkige journalist zelf schetste zijn vertwijfeling zo: 'Onder dit alles gevoelde ik mij niet heel prettig gestemd. Zelf iets schrijven in *De Standaard*, daar was geen uitzicht op, en nu was ik bij mijn eerste verslag van beteekenis tegen de lamp geloopen. 't Leek niet op de verwezenlijking van mijn wen-

128 J.C. Rullmann, *Kuyper-bibliografie, II* (1879-1890), Kampen 1929, 109-111.

schen; er kwam niets van mij te recht; 't was maar het beste, dat ik zoo gauw mogelijk *De Standaard* vaarwel zei en een anderen werkkring zocht.'

'Toen ik dat voornemen had opgevat, wendde ik mij tot den Directeur, den heer Kruyt. Nu zijn er weinig menschen, die bij mij zulk een aangename herinnering hebben achtergelaten als deze eerste Directeur van *De Standaard.* De heer Kruyt was een zeer welwillende man, aangenaam in den omgang, die met groote wijsheid en voorzichtigheid de uitgave van *De Standaard* verzorgde, die, niettegenstaande zijn gezondheid veel te wenschen liet, altijd op zijn post was en aan wiens ijver en toewijding ons blad veel te danken heeft.'

'Ik ging dus naar den heer Kruyt en klaagde hem mijn nood. "Maar mijnheer," was zijn eerste opmerking, zulke dingen moet je niet in je hoofd halen; u hebt hier een levenstaak van beteekenis." - "Ik?", vroeg ik verwonderd. - "Ja zeker, u," ging hij voort. "Ik zal u uitleggen hoe ik dien zie. Die *schrijverij* waarover u zoo mistroostig is, komt wel met den tijd in orde, doch daar moet u eerst rijp voor wezen; en dat duurt een poos. Dat er eens aanmerking op een of ander deel van uw werk wordt gemaakt, is zoo erg niet; dáár komt iedereen wel overheen. Als ik uw levenstaak hier goed zie, is zij deze, dat gij, voor zoover zulks mogelijk is, op uw plaats de zorg voor Dr. Kuyper op u neemt. Begrijp dit goed. Dr. Kuyper is een man van buitengewone beteekenis, en gaat gebogen onder een arbeid waaronder anderen bezwijken zouden. Die man moet iemand hebben, die zorgt dat hij wat *De Standaard* betreft rustig kan werken." [...]'[129]

Behoefte aan erkenning

Zo voert iedere beschouwing over de 'mannen achter *De Standaard*' terug naar de hoofdredacteur van de krant, naar Abraham Kuyper, die de spil was waar alles om draaide. Dat het dagblad en het personeel daarvan hem ter beschikking stonden, is waar, maar voor de buitenwereld moet het hebben geleken of Kuyper en Kuyper alleen *De Standaard* was. Een vraag die voor de hand ligt, is of zijn medewerkers zich deze beeldvorming altijd van harte hebben laten welgevallen. Een deel van het antwoord is, dat Kuypers gedrag vele mensen meer of minder van hem heeft vervreemd. Vaak zijn zij om verwante idealen te bereiken, een eigen weg ingeslagen

129 Zie noot 125.

met meer ruimte voor hun persoonlijke ontplooiingsmogelijkheden.[130]

Dit gold te meer voor figuren die niet tot de lagere kaders van de krant behoorden, zoals De Savornin Lohman. In dit hoofdstuk is gebleken, dat hij meer medewerkers voor *De Standaard* had willen aantrekken. Dit meningsverschil met Kuyper was nog maar een klein voorschotje op het latere conflict tussen beide voormannen. In 1894 maakte Lohman zich met zijn aanhangers los van Kuypers antirevolutlonaire partij om na verloop van tijd als Christelijk-Historische Unie een zelfstandige plaats te gaan bekleden in de Nederlandse politiek.

Nog terwijl de scheuring zich aankondigde, zochten Lohman en de zijnen al naar een periodiek om aan hun denkbeelden uitdrukking te geven, en om Kuypers richting, die de eigen mening voornamelijk via *De Standaard* propageerde, te bestrijden. Een aantal Rotterdamse antirevolutionairen, die een jaar eerder het dagblad *De Nederlander* (een verwijzing naar het werk van Groen van Prinsterer) hadden gesticht, bood uit ontevredenheid over de Kuyper-getrouwe koers van deze krant Lohman het hoofdredacteurschap aan. Door in korte tijd zoveel aandelen van *De Nederlander* te kopen dat zij zich van een meerderheidsbelang verzekerd wisten, drukten de aanhangers van Lohman zijn benoeming erdoor.[131]

Kuyper en de zijnen toonden zich over deze overrompelingstactiek onaangenaam verrast, maar door zijn exclusieve opstelling (waardoor hij enkele jaren later Lohmans ontslag als hoogleraar aan de Vrije Universiteit uitlokte[132]), maakte de antirevolutionaire leider het er ook naar dat dit soort acties voorkwam. Datzelfde gold, mutatis mutandis voor de oprichting van de antirevolutionaire krant *De Rotterdammer* in 1903, waarvoor Fabius ging werken toen hij bij *De Standaard* tot persona non grata was verklaard vanwege zijn kritiek op de wijze waarop Kuyper als minister-president bij zijn krant een vinger in de pap hield.[133] Een ander slachtoffer van Kuypers eigenzinnige stijl van leidinggeven zou, zoals wij in het volgende hoofdstuk zullen zien, directeur-uitgever Kruyt worden.

Een aanwijzing dat echter ook Kuypers lager geplaatste volgelingen

130 Zie noot 108.

131 J.A.J. Prast, 'De Nieuwe Nederlander, pleitbezorger van de "doorbraak". CHU-dagblad werd "gestolen"', in: *VU-Magazine*, jrg. 15, april 1986, 173. Uitgebreider in J. Wieten, *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander*, diss. Universiteit van Amsterdam, Kampen 1986, 30-34.

132 Stellingwerff, *Kuyper en de VU*, 185 e.v.

133 Zie noot 115.

toch wel enige behoefte aan erkenning gevoelden, levert de redacteur-van-het-eerste uur Esser, die zelf naar de *Opregte Haarlemsche Courant* vertrok, omdat hij daar meer vrijheid van werken kreeg. Over zijn zwager en collega-redacteur bij *De Standaard* Brummelkamp schreef hij in diens 'In memoriam': 'Wat hij [...] als journalist voor zijne partij geweest is en gedaan heeft, weet iedereen. *De Standaard* zelve heeft ter gelegenheid van zijn tachtigsten verjaardag hem op dit punt [...] als "één onzer uitstekendsten" geroemd. Te vreemder mag het heeten. dat in 't *Gedenkboek,* door het feestcomité in 1897 Prof. Dr. A. Kuyper opgedragen, van dit lid der eerste redactie, gelijk trouwens van deze in haar geheel, met geen enkel woord gerept is, zelfs zijn naam niet genoemd werd.' Esser voegt hier aan toe: 'Nog vreemder is dit misschien ten aanzien van Hendrik Jan Hana, die trots allerbelemmerendst lichaamslijden jaren en jaren achtereen aan 't jonge blad zijn krachten gewijd had.'[134]

Wat voor eigenschappen de 'mannen achter *De Standaard*' in verhouding tot Kuyper moesten bezitten, kwam in 1908 nog eens in treffende bewoordingen aan het licht bij de huldiging, in kleine kring, van Baarbé en Verweyck, die toen een kwart eeuw aan *De Standaard* verbonden waren. Bescheidenheid, zeldzame en stille trouw, toewijding, lijdzaamheid, zelfverloochening, op onbillijke kritiek het zwijgen bewaren, dat waren enkele van de eigenschappen die in het optreden van de jubilarissen bij herhaling het meest werden geprezen. Eén van de sprekers vatte de verhoudingen op de redactie van *De Standaard,* die toen niet wezenlijk verschilden van die in 1883 of 1872, aldus samen:

> 'Het is geen gemakkelijke taak waarlijk Redacteur van een blad te zijn onder een hoofdredacteur; het is allerminst gemakkelijk Redacteur te zijn onder een Hoofdredacteur als dr. Kuyper, wiens perswerk heel wat meer en heel wat anders is dan de leiding van een dagblad; zijn perswerk is een stuk van zijn levenswerk, een werk van geheel eenige beteekenis in ons land en leven. Hier is de taak van ondergeschikte Redacteuren daarom, en hier moet ze zijn, allereerst en allermeest dienen, een dienen om het werk van den grooten en leidenden geest in geen enkel opzicht in den weg te staan, maar geheel op den voorgrond te laten treden. Dit dienen

134 Zie noot 106. Anders dan Lebbink, 'Kuyper en de dagbladpers', 401, beweert, waren Kuypers medewerkers dus lang niet altijd tevreden om in zijn schaduw te leven.

> vordert zooveel. Niet slechts veel zelfverloochening, bescheidenheid, toewijding, ijver, maar ook zooveel kennis van den meester, zooveel assimilatie aan zijn geest, zooveel liefde en trouw en wijsheid.'[135]

Het duurde tot na Kuypers overlijden voordat het perspectief kon worden rechtgetrokken en de rol van de 'mannen achter *De Standaard*' bij wijze van uitzondering door een zoon van de hoofdredacteur werd belicht: 'Die dankbare herinnering wensch ik hier uit te spreken,' zei H.H. Kuyper bij het vijftigjarig bestaan van de krant, 'voor hen, die al deze jaren met zoo groote toewijding en trouw mijn Vader in zijn arbeid aan *De Standaard* ter zijde hebben gestaan. Het is goed, bij dit vijftigjarig jubileum van *De Standaard* dit eens openlijk uit te spreken, juist omdat bij vroegere jubileums dit niet altijd genoeg geschied is. De schittering der zon deed den glans der sterren verbleeken. Er werd alle hulde gebracht aan de eminente journalistieke gaven van den hoofdredacteur, men wees op de groote beteekenis, die zijn leaders en asterisken hadden voor de leiding van de politiek, maar men vergat wel eens dat een dagblad zonder een staf van medewerkers niet kan bestaan. [...]'

'Het was een waagstuk, dat Dr. A. Kuyper in 1872 het bestond een Christelijk, een Antirevolutionair dagblad uit te geven. Nu onze Antirevolutionaire pers zich zoo heeft uitgebreid en over tal van dagbladen beschikt, kan men zich nauwelijks voorstellen, welk een heroïsme, welk een geloofsmoed er in school voor een predikant, - Dr. A. Kuyper was destijds nog niet anders dan een predikant te Amsterdam, - om zulk een Christelijk dagblad op te richten.'

'Maar dit pogen zou nooit gelukt zijn, wanneer hij zich niet had kunnen verzekeren van medewerkers. Wie weet met wat financiëele moeilijkheden *De Standaard* jarenlang te sukkelen heeft gehad, zal ook begrijpen, hoe klein deze staf van medewerkers was en hoeveel van hun krachten dikwijls gevergd wierd. De rijke hulpbronnen waarover de groote pers beschikken kon, ontbraken hun. Ze waren niet alleen klein in getal, maar moesten arbeiden met zeer gebrekkige middelen. Het scheen schier onmogelijk om aan de hooge eischen die de journalistiek in onze dagen stelt, te voldoen.'

135 Handgeschreven aantekeningen voor een redevoering door J.C. Sikkel, circa december 1908 [AV].

‘Aan wien de schuld ligt dat *De Standaard*, die op politiek gebied zulk een machtigen invloed uitoefende, als journalistiek blad zich zoo weinig ontwikkelen kon, zal ik hier niet nagaan. De laatste jaren hebben wel getoond, dat bij een beter directie en administratie het aantal lezers meer dan vervijfvoudigd had kunnen worden. Des te meer verdient het waardeering, dat de medewerkers van *De Standaard* elk op zijn gebied gepoogd hebben ook met hun beperkte middelen 't blad op peil te houden, voor zoover dit mogelijk was.[136]

Het zou te wensen zijn dat toekomstige geschiedschrijving deze erkenning van de verhouding tussen hoofdredacteur Kuyper en de ‘mannen achter *De Standaard*’ meer tot gelding laat komen dan tot dusver het geval is geweest.

136 H.H. Kuyper, ‘Het gouden feest van De Standaard’, in: *Jubileumnummer De Standaard 1922*, 4.

5. Scheiding der geesten

'Als ouderling der hervormde gemeente verklaar ik aan de vergadering, dat de leer welke die man zoo even verkondigd heeft, is eene leugenleer, niet uit God, maar uit den duivel.' Met deze woorden gaf de notaris G. Ruys (later vriend en medestander van Kuyper)[1] op 7 november 1869, na afloop van een dienst in de Amsterdamse Nieuwezijdskapel, voor een nog volle kerk uiting aan zijn ongenoegen over de schriftverkondiging van de voorganger, de 'moderne' predikant F.W.B. van Bell.[2]

Soortgelijke incidenten hadden zich in Amsterdam sinds 1867 vaker voorgedaan. In dat jaar werd binnen de hervormde kerk de reglementswijziging van 1852 van kracht, op grond waarvan de plaatselijke gemeenteleden zelf ouderlingen en diakenen konden kiezen en bij meerderheid van stemmen predikanten beroepen. Op Kuypers aanraden gebruikte, overal in het land, het verontruste gedeelte van de gereformeerde orthodoxie dit middel om in zoveel mogelijk functies geestverwanten benoemd te krijgen.[3] Van hen werd verwacht dat zij tegenover het modernisme in de hervormde theologie een vuist zouden maken vóór de klassieke calvinistische belijdenisgeschriften (de drie 'Formulieren van Enigheid'), en tegenover de overheidsinmenging in geloofszaken vóór een vrije kerk.

De strijd om kerkherstel begon van binnen uit, maar zou voor Kuyper en de zijnen nolens volens uitmonden in een breuk, de Doleantie van 1886. Dit hoofdstuk gaat over de uitwerking van de kerkscheuring op de verhoudingen bij *De Standaard*, en in het bijzonder op de die positie van directeur-uitgever Kruyt daarbij als eigenaar van de krant innam. In de verwikkelingen rond de kerkscheuring raakte ook een andere publicatie betrokken, het *Predikbeurtenblad.* Dit was het gemeenschappelijke mededelingenblad van een aantal protestantse kerkgenootschappen in Amsterdam.

1 H.S.S. Kuyper & J.H. Kuyper, *Herinneringen van de Oude Garde aan den persoon en den levensarbeid van Dr. A. Kuyper*, Amsterdam 1922, 35-37.
2 C.H.W. van den Berg, 'De ontstaansgeschiedenis van de Doleantie in Amsterdam', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, Kampen 1986, 76.
3 A. Kuyper, *Wat moeten wij doen, het stemrecht aan ons zelven houden of den kerkeraad machtigen? Vraag bij de uitvoering van Art. 23, Culemborg* 1867.

Kruyt was ook hiervan de uitgever. In opdracht van de hervormde kerk in de hoofdstad had hij het blad in 1879 in de markt gezet en groot gemaakt. Het geschil dat Kuyper en Kruyt in de periode van de Doleantie kregen over *De Standaard*, werd voorafgegaan door een principiële strijd om het *Predikbeurtenblad.* Veelzeggend is dat een aantal kernstukken die betrekking hebben op de strijd om het kerkblad, zich bevinden in het archief van *De Standaard.*

Voor een goed begrip van de factoren die in het geding waren in de toedracht van de verwijdering tussen Kuyper en Kruyt, gaan wij in dit hoofdstuk eerst in op de Doleantie. Vervolgens komen de achtergronden van en het conflict om het *Predikbeurtenblad* aan bod. Deze weg brengt ons dan uit bij de verwikkelingen rondom *De Standaard* in de jaren 1886-1887.

Van kerkherstel naar kerkscheuring

Nadat Kuyper de gereformeerde orthodoxie op de terreinen van pers, politiek en onderwijs rond eigen instellingen had gegroepeerd, ging het op zijn laatst vanaf 1880 dagen dat er een kerkelijk conflict in het verschiet lag. De Vrije Universiteit, in dat jaar opgericht, leidde theologiestudenten uitdrukkelijk op voor het domineesambt. Er zouden waarschijnlijk wel hervormde gemeenten zijn die hen wilden beroepen, maar overheid en synode onthielden toekomstige kandidaat-predikanten van de Vrije Universiteit vooralsnog de daartoe benodigde erkenning. Deze stand van zaken maakte het mogelijk het tijdstip van de op handen zijnde confrontatie reeds op voorhand vrij nauwkeurig te bepalen, zoals Kuyper zich realiseerde.[4]

Vanaf vroeg in zijn carrière was het streven naar kerkherstel voor Kuyper al een terugkerend thema geweest, dat uiteindelijk steeds meer op de voorgrond kwam te staan. Na zijn bekering tot orthodox predikant in Beesd (1863-1867) en de afbakening van zijn positie tegenover de ethisch-irenische richting en de conservatieven in Utrecht (1867-1870), arriveerde Kuyper in dat laatste jaar strijdlustig in Amsterdam als de eerste hervormde predikant die als keuze van de gemeenteleden zelf een beroep naar de hoofdstad volgde.[5] In zijn eerste Amsterdamse periode (die afliep toen hij zich in 1874 als lid van de Tweede Kamer in Den Haag vestigde) stond

4 J. Stellingwerff, *Dr. Abraham Kuyper en de Vrije Universiteit,* Kampen 1987, 122-123.

5 De hier aangehouden fasering van de Doleantie is afkomstig van Van den Berg, ‘De ontstaangeschiedenis’, 85 e.v.

Kuyper als enige orthodoxe predikant met zijn medestanders in de gereformeerde fractie binnen de kerkeraad echter nog te zwak om het voortouw tot kerkherstel te kunnen nemen.

Kuyper wilde zijn grote ambities in te korte tijd waarmaken, zoals ook bleek toen zijn dadendrang in zijn eerste termijn als kamerlid binnen twee jaar stukliep op de bestaande praktijk van de politieke besluitvorming. De kerkelijke strijd werd pas hervat na een periode van fysiek herstel van zijn overspanning in het buitenland (1876-1877) en van geestelijke herbezinning (1877-1882). In deze jaren liet hij zich als hoofdredacteur van *De Standaard* en *De Heraut* en vanaf 1879 als voorzitter van het Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen (het begin van de Anti-Revolutionaire Partij) slechts vanaf de zijlijn in met het maatschappelijk gebeuren. In 1879 verhuisde hij uit Den Haag, waar hij zich na zijn terugkeer in Nederland weer had gevestigd, andermaal naar Amsterdam, om aan zijn eigen universiteit-in-oprichting het hoogleraarschap te aanvaarden.

Met zijn benoeming tot ouderling ging Kuypers strijd voor een vrije, belijdende kerk in 1882 een nieuw en beslissend stadium in. In de hervormde gemeente van Amsterdam trof hij een volkomen andere situatie aan dan twaalf jaar eerder. Mede als uitvloeisel van zijn prediking in het begin van de jaren zeventig was de gereformeerde orthodoxie onder de gelovigen en in de kerkeraad veel sterker vertegenwoordigd, terwijl het aantal ‘moderne’ dominees sterk was geslonken. Als een geslepen tacticus toonde Kuyper zich binnen en buiten de kerkeraad in woord en geschrift nu eerst een gedreven pleitbezorger van de herinvoering van de klassieke calvinistische belijdenisgeschriften als verplichte leerstukken voor kerkelijke ambtsdragers; een beslissing over de vrije kerk zou hier vanzelf uit voortrollen.

In 1883 legde de kerkeraad de drie ‘Formulieren van Enigheid’ (de Heidelbergse catechismus, de Dordtse leerregels tegen de Remonstranten uit 1618-1619 en de Nederlandse geloofsbelijdenis) ter ondertekening voor aan de hervormde predikanten en ouderlingen in Amsterdam; ook besloot de raad deze procedure voor nieuwe dominees verplicht te stellen. Later in hetzelfde jaar slaagden Kuyper en de zijnen erin om op een door hen bijeengeroepen kerkelijke conferentie in Amsterdam predikanten en ouderlingen uit het gehele land voor deze toetsingsmethode van rechtzinnigheid te doen warmlopen.

Eerder dan verwacht voltooide de eerste student van de Vrije Uni-

versiteit, J.H. Houtzagers, in 1884 zijn theologische opleiding (waarvan hij een deel al aan een andere universiteit had gevolgd). Hij wilde predikant worden en klopte om raad aan bij Kuyper, die hem er met enige moeite toe kon bewegen om voorlopig even af te wachten. In Kuypers draaiboek was de tijd nog niet rijp voor een open conflict binnen de hervormde kerk. Hij had nog een jaar uitstel nodig, onder meer om een regeling te treffen voor het beheer van de kerkelijke goederen, die hij in het geval van een scheuring aan zijn zijde wilde houden. Verder probeerde Kuyper het zo te spelen, dat liefst het gehele orthodoxe kerkdeel hem volgde en dat de Vrije Universiteit buiten het conflict bleef.[6]

In de hervormde gemeente van Amsterdam waren ondertussen nog maar drie 'moderne' predikanten werkzaam, die de kerkeraad in 1884 het leven verder zuurmaakte door ieder van hen onder het toezicht van twee ouderlingen te plaatsen. De openingszet in de confrontatie die tot de breuk met het hervormde verband zou voeren, werd gedaan toen deze orthodoxe kerkeraadsleden verhinderden dat leerlingen van de 'moderne' predikanten als volwaardige lidmaten werden aangenomen, als zij niet eerst met de drie 'Formulieren van Enigheid' zouden hebben ingestemd. Zonder een desbetreffende verklaring van de afgewezen catechesanten weigerde de kerkeraad in 1885 bovendien om hun een attest af te geven, waarmee zij elders konden worden aangenomen. Het classicaal bestuur riep hierop de Amsterdamse kerkeraad tot de orde en zegde, toen deze niet wilde buigen, in januari 1886 tachtig verantwoordelijk gehouden vertegenwoordigers van de gereformeerde orthodoxie in de hoofdstad (predikanten, ouderlingen en kerkvoogden) een voorlopige schorsing aan. Daarmee was het conflict in alle hevigheid ontbrand.[7]

In 1885 had zich ook elders in het land het begin van een aanvaring met het hervormde kerkgezag aangekondigd. De hervormde gemeente van het Veluwse Kootwijk had de kandidaat Houtzagers in maart

6 Stellingwerff, *Kuyper en de VU,* 139-144.

7 C.J. Breen, 'Paneelzagerij', in: *NRC Handelsblad*, 25 februari 1986, 8, meent: 'De schorsingsgrond was niet 'het niet afgeven van attestaties', maar de instemming met de 'beheersbepaling', dat de commisie van het bestuur over de kerkgebouwen, bij een eventueel conflict, die kerkeraad als enig wettige diende te erkennen, die de 'Gemeente bij Gods Woord zocht te houden'. Daarbij beroept hij zich op een bron die Van den Berg, 'De ontstaansgeschiedenis', 101-102 (de noten 110 en 112) ook gebruikt om de attestatiekwestie als schorsingsgrond centraal te stellen, namelijk het boek van de hervormde predikant W. Volger, *Om de vrijheid van de kerk. Achtergrond en ontstaan van de Doleantie*, Kampen 1954.

van dat jaar voorlopig beroepen. Nadat hij in november buiten de officiële kanalen om een kerkelijk examen had afgelegd, werd het beroep in december definitief. Houtzagers nam in januari 1886 aan en werd in februari als predikant bevestigd in Kootwijk, waarop de hervormde kerk hem als lid schrapte. Zijn gemeente schaarde zich achter hem, en ook in andere plaatsen begon zich een scheuring af te tekenen. Daarmee kwam, zij het nog aarzelend, de Doleantie in het land op gang; pas vanaf januari 1887, nadat de tuchtrechtelijke procedure tegen Kuyper en de zijnen was afgerond, zouden gemeenten van buiten Amsterdam zich in groten getale bij de kerkscheuring aansluiten.[8]

Kuyper had Houtzagers en de hervormde gemeente van Kootwijk, onder meer via de kolommen van *De Heraut,* met raad en daad bijgestaan en werd door zijn tegenstanders in het conflict dan ook niet zonder reden aangemerkt als de eigenlijke scheurmaker achter de schermen. Maar ook in Amsterdam was Kuyper erop uit om de feitelijke breuk door de hervormde kerk (de gereformeerden spraken van 'het juk van de synodale hiërarchie') te laten voltrekken. Daarom scheidde hij zich in januari 1886, na de ontvangst van het bericht van voorlopige schorsing, niet af, maar onderging hij met de zijnen het kerkelijk proces.

Dat kwam pas op 6 december van dat jaar tot een ontknoping met de definitieve uitzetting van de vijfenzeventig lidmaten die in hun aanvankelijke opstelling volhardden. In de tussenliggende maanden hielden Kuypers getrouwen, na de roemruchte 'kraak' van de Nieuwe Kerk aan de Dam (6 januari), de consistoriekamer daarvan bezet en gingen de geschorste orthodoxen en hun aanhang als 'dolerenden' (= 'klagenden') rond langs gehuurde lokalen om de zondagse diensten ('bijbellezingen') bij te wonen.[9]

Aangezien de kerkeraad door de schorsing feitelijk was lamgelegd, trad in zijn plaats tijdelijk het bestuur van de classis Amsterdam op ter behartiging van de belangen van de hervormde partij in het conflict. Maar voor een goed begrip van de verhoudingen in de jaren 1886-1887, ook bij *De Standaard*, dient men zich te realiseren dat Kuyper en zijn gereformeerde fractie in de kerkeraad zichzelf beschouwden als de ware verte-

8 C. Augustijn, 'Dolerenden en Afgescheidenen 1886-1887', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw* (DNK), nr. 22-23, januari 1986, 9. Verg. W. Bakker, 'De Doleantie in den lande. Uitbreiding en consolidatie', in: Idem e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, 124-129.

9 Stellingwerff, *Kuyper en de VU*, 149-151.

genwoordigers van de hervormde gemeente van Amsterdam. In hun ogen ontmaskerde het optreden van het classicaal bestuur en de nationale synode de hervormde kerk als een bloedeloos instituut en werden de aanspraken van de plaatselijke kerk (de enig ware in de zin van Kuypers kerkbegrip) daardoor juist gelegitimeerd.

Na de Doleantie

Ondertussen waren Kuyper en de zijnen er uiterst gevoelig voor om door hun tegenstanders voor 'afgescheidenen' te worden uitgemaakt. Dat riep de herinnering wakker aan de Afscheiding van 1834, waaruit in 1869 de Christelijke Gereformeerde Kerk was voortgekomen. Hoewel Kuyper deze erkende als voorbeeld van een vrije, belijdende kerk, wilde hij zich met zijn 'dolerende' achterban niet afscheiden, maar juist binnen het hervormde verband een voorhoederol spelen om te komen tot kerkherstel in gereformeerde zin. Augustijn wijst erop dat de benaming die Kuyper voor zijn partij had gekozen, een verwijzing naar de 'dolerenden' uit de zeventiende eeuw was, dat wil zeggen naar die groepen, die tijdens de laatste jaren van het conflict tussen remonstranten en contraremonstranten in Holland een eigen organisatie opzetten tegenover de officiële kerk, die in dit gewest in remonstrantse handen was gevallen.[10]

Hoe dit ook zij, de Doleantie kreeg uiteindelijk niet de grote massa van het hervormde kerkvolk achter zich, zelfs niet het geheel van de gereformeerde orthodoxie. In Amsterdam kozen eind 1886 in totaal ongeveer 25.000 mannen, vrouwen en kinderen voor de Doleantie; dat is één zevende van het nominale ledental van de hervormde gemeente, maar één derde van de meelevende kerkgangers.[11] Bij de volkstelling van 1889 was de situatie in Amsterdam met 27.734 'dolerenden' tegen 163.359 hervormden niet wezenlijk veranderd.[12]

Met de nationale organisatie van de 'Nederduitsche Gereformeerde Kerk (Doleerende)' werd een begin gemaakt op het 'Gereformeerd Kerkelijk Congres', dat na het definitieve royement van Kuyper en zijn volgelingen in januari 1887 in Amsterdam werd gehouden.[13] Zes jaar na de scheu-

10 Augustijn, 'Dolerenden', 8.
11 Van den Berg, 'De ontstaansgeschiedenis', 102-103.
12 Th. van Tijn, 'De Doleantie kwam niet alleen', in: *DNK*, nr. 22-23, januari 1986, 45.
13 In Amsterdam lieten Kuyper en de andere geschorste kerkeraadsleden na het definitieve royement al op 16 december 1886 weten de naam van 'Nederduitsche Gereformeerde Kerk (doleerende)' te hebben aangenomen; tevens deelden zij mee als kerkeraad daarvan op te treden. Van den Berg, 'De ontstaansgeschiedenis', 103-104. Verg. de tekst bij noot 74.

ring, in 1892, zouden de 'dolerende' gemeenten met een deel van de Christelijke Gereformeerde Kerk fuseren tot een nieuw verband, de 'Gereformeerde Kerken in Nederland'. Door de aftakking van deze gereformeerde stroming zou de traditionele tweedeling van de protestants-christelijke hoofdmoot plaatsmaken voor een driedeling van het kerkelijk landschap.[14]

Welbeschouwd geeft deze ontwikkeling aan dat Kuypers streven naar kerkherstel van binnen uit was mislukt. Dat de Doleantie ondanks haar doelstelling resulteerde in een tweede afscheiding (met inachtneming van alle verschillen met de situatie in 1834[15]), kwam ten dele door Kuypers exclusieve opstelling en ten dele door het feit dat anderen deze gelegenheid aangrepen om te breken met de hervormde kerk; verder speelde mee dat er daarbinnen ook geen ruimte was geschapen voor de aspiraties van de gereformeerden.[16] Maar ook al is de Doleantie in termen van haar eigen idealen tekortgeschoten, daar staat tegenover dat met de stichting van een eigen kerkgenootschap Kuypers hergroepering van het gereformeerde volksdeel rond instellingen die met elkaar de totaliteit van het maatschappelijk leven moesten bestrijken, nu goeddeels was afgerond.

Als wij Kuypers neocalvinisme interpreteren als een samenhangende poging om een concreet sociaal antwoord te bieden op de vraag naar een tegenwicht voor de problemen die zulke negentiende-eeuwse stromingen als individualisme en materialisme in zijn ogen opwekten[17], dan bracht ook de Doleantie het tijdgebonden karakter van dit antwoord tot uitdrukking. Tegenover de laatste resten bestaanszekerheid van de oude standenstaat (onder meer verankerd in de schoolwetgeving) stelde de gereformeerde leider een democratisch pluralisme als oplossing, juist op het moment dat in Nederland de overgang van vroeg-kapitalisme naar industriële samenleving was ingezet.[18] Binnen de gereformeerde wereld echter

14 C. Augustijn, 'Kerk en godsdienst 1870-1890', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, Kampen 1986, 55.
15 W.J. Wieringa, 'Een samenleving in verandering', in: Bakker, *De Doleantie van 1886*, 9-11.
16 C.H.W. van den Berg, 'De Doleantie als exponent van het (mislukte) streven naar reorganisatie van de kerk', in: *DNK*, nr. 22-23, januari 1986, 13-14.
17 G.J. Schutte, 'Abraham Kuyper, vormer van een volksdeel', in: C. Augustijn e.a. (red.), *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed*, Delft 1987, 24.
18 Wieringa, 'Een samenleving in verandering', 38-40.

zou Kuypers (altijd omstreden) maatschappijopvatting in de tijd worden opgevolgd door een meer theocratisch gericht eenheidsstreven; dit was een reactie op de verbrokkeling van het leven in diverse 'eigenwettelijke' kringen, zoals uit zijn pluriformiteitsleer voortvloeide.[19]

Ook op de eigen, gereformeerde wijze van journalistiek bedrijven zou deze ontwikkeling een stempel drukken. De journalistieke traditie van *De Standaard* was om in kerkelijk en confessioneel opzicht in het algemeen niet nadrukkelijk partij te kiezen. Het onderscheid tussen *De Standaard* als politiek orgaan en *De Heraut* als kerkelijk weekblad vloeide rechtstreeks voort uit Kuypers maatschappijbeschouwing, zoals hij deze bij de opening van de Vrije Universiteit in 1880 onder meer verwoordde in zijn befaamde rede 'Souvereiniteit in eigen kring' (vaak misverstaan als legitimatie avant la lettre van de verzuiling).[20]

In Kuypers biografie markeerde de Doleantie de overgang van het naar binnen gerichte streven naar organisatie en mobilisatie van het gereformeerde volksdeel (waardoor hij *onbedoeld* tot de latere verzuiling bijdroeg)[21], naar het begin van zijn optreden als nationale leidersfiguur.[22] Dit laatste valt echter buiten het bestek van deze studie.

Conflict rond Amsterdamse kerkblad

De verwikkelingen rond de Doleantie leidden in de hoofdstad tot een conflict rond het *Predikbeurtenblad.* Opgericht in oktober 1879 als opvolger van een al sinds de eerste helft van de achttiende eeuw bestaande 'beurtenlijst' (ook wel: 'beurtenbriefje') met uitsluitend plaats en tijdstip van diensten, fungeerde het *Predikbeurtenblad voor de Protestantsche Gemeenten te Amsterdam*, 'uitgegeven ten voordeele van Predikants-Weduwen', als contactorgaan tussen enerzijds de diverse kerkelijke ambtsdragers en instanties van de

19 R.P. Zijpe, 'Een geschiedenis van de gereformeerde gezindte', in: *Anderhalve eeuw gereformeerden 1834-1984*, Utrecht 1984, 66.

20 P.A. Bergwerff, 'De Standaard voor en tijdens de Doleantie', in: D. Deddens & J. Kamphuis (red.), *Doleantie-Wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886*, Haarlem 1986, 326-328.

21 J.A.J. Prast, 'Een dominee die nooit voorbijgaat. De veranderende opvatting over Abraham Kuyper', in: *NRC Handelsblad*, 31 oktober 1987, Zaterdags Boekenbijvoegsel, 1-2.

22 J. Stellingwerff, 'Het arcanum van Abraham Kuyper', in: Idem, *Geboekt in eigen huis. Werken van Abraham Kuyper aanwezig in de bibliotheek van de Vrije Universiteit, Amsterdam 1987*, 31.

protestantse gemeenten, en anderzijds hun gelovigen.[23] Naast aankondigingen van kerkdiensten vonden in deze nieuwe uitgave ook preken van de afgelopen week, besprekingen van de theologische actualiteit, nieuwsberichten uit de eigen gemeente of van elders (zoals beroepingswerk) en stichtelijke artikelen hun plaats in het blad. Met een incidenteel gedicht, de kinderrubriek en wat 'verscheidenheiden' vulden deze bijdragen de eerste twee pagina's van het *Predikbeurtenblad*, waarna op pagina drie de rubriek 'Godsdienstoefeningen' volgde. Niet onbelangrijk, zoals aanstonds zal blijken, waren de drie pagina's met advertenties die de verdere ruimte van het blad in beslag namen (in de begintijd, want later werden het er meer).[24]

Het initiatief tot de publicatie van het *Predikbeurtenblad* was in 1879 uitgegaan van de kerkeraad van de hervormde gemeente van Amsterdam, met een ledental van (nominaal) ruim 130.000 in 1870 de grootste van alle protestantse kerkgenootschappen in de hoofdstad. Door de bevolkingsgroei steeg dat getal tot meer dan 175.000 in 1886. Daarvan ging echter maar een fractie ter kerke. In 1870 waren er 6.000 á 7.000 kerkgangers, in 1886 17.500 á 20.000; de toename hield voornamelijk verband met de aanwas van het aantal gereformeerde kerkgangers, mede onder invloed van het optreden van Kuyper.[25] De groei van de hervormde achterban vroeg om een kerkblad met een andere opzet, maar toch was het plan tot oprichting van een nieuw periodiek in twee opzichten gewaagd.

Om te beginnen zag de hervormde kerkeraad zich geplaatst voor de vraag of en hoe hij de verantwoording moest nemen voor een opzet, die de uitgave ten opzichte van de oude 'predikbeurtenlijsten' het aanzien van een volwaardig kerkblad zou geven; naast redactionele overwegingen speelden ook financiële motieven hierbij een rol (het batig saldo van de 'beurtenbriefjes' was immers tot dusver in het fonds voor predikantsweduwen gevloeid).[26] Voorts bezorgde het vooruitzicht van samenwerking in een gewijzigde formule met andere protestantse kerkgenootschappen me-

23 De ondertitel zou een aantal malen veranderen. In het Gemeente-archief van Amsterdam gaan de 'Predikbeurtenlijsten' terug tot 1742. Blijkens het herdenkingsartikel '1879 - October - 1904' in het *Feestnommer bij het 25-Jarig Bestaan van het Predikbeurtenblad, Weekblad voor de Protestantsche Gemeenten te Amsterdam* uit oktober 1904 [GA, W696], waarin een aantal van de oudste exemplaren is afgebeeld, werden de lijsten ook in winkels ter lezing opgehangen.

24 *Predikbeurtenblad* [GA, W101], jrg. 2, nr. 1, 2 oktober 1880.

25 Van den Berg, 'De ontstaansgeschiedenis', 78-79.

26 Kruyt aan Hoedemaker, d.d. 1 maart 1879 [SA, 1].

nigeen hoofdbrekens over de haalbaarheid van het project. Er behoorde 'moed toe om tot de uitgave van zulk een orgaan te besluiten. De medewerkende gemeenten vonden het een zeer moeilijk geval en meer dan één achtte het plan onuitvoerbaar.'[27]

De hervormde kerkeraad besliste uiteindelijk echter anders en besteedde als hoofdcontractant het recht van uitgave van het nieuwe blad uit aan Kruyt, als zakelijk brein van *De Standaard* en *De Heraut* en uitgever van christelijke lectuur in die kring een bekende verschijning. In een vroeg stadium was hij al ingelicht over het voornemen een eigen weekblad op te richten en gepolst over zijn bereidheid als uitgever daarvan op te treden. Kruyt wilde er kennelijk vlug bij zijn, want al in maart 1879 stuurde hij, onder verwijzing naar een eerder gevoerd gesprek, een bevestigend antwoord aan de voorzitter van een door de hervormde kerkeraad ingestelde 'Commissie voor het Beurtenbriefje', de predikant dr. Ph.J. Hoedemaker, die hij kende als medewerker van *De Standaard* en *De Heraut.* Kruyt bood daarbij aan voor het eerste jaar een bedrag in het fonds voor predikantsweduwen te storten, gelijk aan de gebruikelijke opbrengst van het 'beurtenbriefje'.[28]

Niettemin maakte de commissie in augustus het plan tot oprichting van een wekelijks mededelingenblad wereldkundig met een uitnodiging aan andere uitgevers om een offerte uit te brengen.[29] Maar aangezien geen enkele concurrent er brood in zag, werd de opdracht alsnog aan Kruyt gegund, en wel voor een termijn van twee jaar.[30] Behalve de Nederduitsch Hervormde Gemeente (de hoofdcontractant) namen vanaf het begin deel aan de uitgave van het *Predikbeurtenblad* de Engelsche Hervormde Gemeente, de Waalsche Hervormde Gemeente, de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente, de Evangelisch-Luthersche Gemeente, de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente, de Engelsche Episcopale Gemeente, de

27 J.H. Kruyt [jr.], 'Terugblik 1879-1919', in: *Feestnommer bij het 40-jarig Bestaan van het Predikbeurtenblad, Weekblad voor de Protestantsche Gemeenten te Amsterdam* [oktober 1919], [SA, 1]. Kruyt sr. was in 1898 overleden, maar op grond van een brief van 18 of 19 juni 1900 [SA, 1] weten wij dat zijn weduwe en haar zoon betrokken waren bij de voortzetting van het *Predikbeurtenblad.*

28 Zie noot 26.

29 Ph.J. Hoedemaker, 'Voorwaarden van inschrijving voor de uitgave van het Weekblad voor de Predikbeurten der Protestantsche Gemeente te Amsterdam', augustus 1879 [SA, 1].

30 Contract tussen Kruyt en de Kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Amsterdam, november 1979 [SA, 1].

Schotsche Zendingskerk en de Episcopale Zionskapel.[31]

'Reeds van het eerste oogenblik af bleek het blad levensvatbaarheid te bezitten en werd het in Amsterdam en omliggende dorpen algemeen gevraagd,' aldus een herdenkingsartikel veertig jaar later over de begintijd van het *Predikbeurtenblad.*[32] Tot op zekere hoogte klopt dat. Tegenover de hervormde kerkeraad had Kruyt zich, op straffe van het verlies van een borgsom van fl 1.250, contractueel verbonden om, over een jaar genomen, een betaalde oplage van minstens 5.000 exemplaren gemiddeld per week te halen.[33] Dat cijfer lag aanzienlijk hoger dan het getal van circa 2.100 abonnees, die het oude 'beurtenbriefje' bij het verschijnen van het laatste afzonderlijke nummer in 1879 telde.[34] Na de eerste jaargang (oktober 1879 tot en met september 1880) kon de uitgever aan zijn opdrachtgever, de hervormde kerkeraad, melden dat van het *Predikbeurtenblad* wekelijks gemiddeld 7.799 exemplaren waren verkocht en van het 'beurtenbriefje' (dat daarnaast was blijven verschijnen) 665.

Ondanks de opmerkelijke stijging van het oplagecijfer toonde Kruyt zich niet tevreden. Het waren de deelnemende kerkeraden en kerkbesturen geweest die op behoud van het (verliesgevende) 'beurtenbriefje' naast het *Predikbeurtenblad* had gestaan; Kruyt had dat afgeraden en andere uitgevers hadden vanwege de door de kerkeraad gestelde voorwaarden van een offerte afgezien, meende Kruyt. Na een jaar zwaar in het *Predikbeurtenblad* te hebben geïnvesteerd, zag hij nu met een magere opbrengst van fl 224,44 zijn aanvankelijke pessimisme bevestigd. Het verlies van het 'beurtenbriefje' was ten koste gegaan van de winst van het weekblad en dreigde de uitgave van het geheel over de volgende jaargang in de rode cijfers te brengen.

Teneinde verandering te brengen in deze situatie deed de uitgever een drietal voorstellen. Hij wilde allereerst ophouden met het 'beurtenbriefje', indien dat in september 1881 minder dan 300 abonnees zou hebben (een alleszins reële verwachting, want op 1 oktober 1880 was dit getal

31 Contract (afschrift) tussen de Kerkraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Amsterdam en de genoemde kerkgenootschappen, [circa november 1879], [SA, 1].

32 Kruyt, 'Terugblik'.

33 Zie noot 29.

34 J.H. Kruyt, 'Aan de Commissie uit den Eerwaarden Kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente alhier voor het toezicht op het Weekblad voor de Predikbeurten der Protestantsche Gemeenten', d.d. 6 oktober 1880 [SA, 1]. De uitgever van het oude 'beurtenbriefje' was de firma van de heren J.H. & G. van Heteren.

reeds verder gedaald tot circa 400). Verder maakte hij kenbaar gedurende een langere termijn over het recht van uitgave te willen beschikken; hij stelde een contractperiode van zeven jaar voor, met aansluitend een stilzwijgende verlenging, telkens voor twaalf maanden. Tenslotte drong hij aan op een betere verdeling van de opbrengst; het was niet juist, vond Kruyt, dat de winst in het fonds ten behoeve van predikantsweduwen (van alle deelnemende kerkgenootschappen) vloeide, en het verlies voor rekening van de uitgever kwam.[35]

Tijdens de tweede jaargang drukte de uitgever het *Predikbeurtenblad* op papier van iets grotere lengte af, terwijl er af en toe ook nummers verschenen met acht in plaats van zes pagina's (dat wil zeggen met vijf in plaats van drie advertentiepagina's), wat erop duidde dat het het blad goed in de markt lag.[36] Maar omdat de hervormde kerkeraad in eerste instantie niet reageerde op zijn voorstellen tot verbetering van de kostenzijde, liet Kruyt in februari 1881 weten van voortzetting af te zien, tenzij zijn opdrachtgever bereid was met hem een verbeterd contract te sluiten.[37] Aldus voor het blok gezet, tekende de kerkeraad op 30 september een in de geest van Kruyts voorstellen gewijzigde overeenkomst; het recht van uitgave van het *Predikbeurtenblad* én het 'beurtenbriefje' werd hem op nieuwe financiële voorwaarden voor een termijn van zeven jaar toegestaan.[38]

Gereformeerden roeren zich

Ook al ging het het *Predikbeurtenblad* in de navolgende jaren (1881-1887) qua oplagecijfers voor de wind, de beide contractpartijen waren algauw weer ontevreden. In november 1885, met nog een aantal jaren te gaan voor de overeenkomst zou verlopen, heropende Kruyt het overleg met de hervormde kerkeraad over voortzetting van de uitgave onder opnieuw gewijzigde voorwaarden. Van zijn kant wilde Kruyt, zoals wij nog zullen zien, van de geldende overeenkomst af om het blad elders te kunnen laten

35 Zie noot 31.

36 Het formaat werd vergroot vanaf 14 december 1880 (jrg. 2, nr. 10).

37 Kruyt aan de Eerwaarde Kerkeraad der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam, d.d. 15 februari 1881 [SA, 1].

38 Contract tussen Kruyt en de Kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Amsterdam, d.d. 30 september 1881 [SA, 1]. Het toekennen van het recht van uitgave van het 'beurtenbriefje' kan ook een zuiver juridische betekenis hebben gehad; ook al maakte Kruyt hier geen gebruik van, dan nog zou de hervormde kerkeraad niet met eventuele concurrenten in zee hebben gaan om het 'beurtenbriefje' in ere te herstellen.

drukken. Op haar beurt koesterde de gereformeerde fractie binnen de kerkeraad, in het vooruitzicht van een conflict met het hervormde gezag, bedenkingen tegen Kruyt; op de vraag aan wiens zijde hij als uitgever van het *Predikbeurtenblad* in een dergelijk geval zou staan, antwoordde hij namelijk de hervormde kerk als zijn hoofdcontractant te zullen beschouwen tot de burgerrechter eventueel anders zou uitmaken.[39]

Uitvoerig zette Kruyt ten overstaan van de hervormde kerkeraad uiteen dat het niet alleen onbillijk zou zijn om op een andere uitgever over te stappen, maar dat dit in de praktijk ook op onoverkomelijke problemen zou stuiten. Dat Kruyt zo hechtte aan het *Predikbeurtenblad,* dat hij als zijn geesteskindje beschouwde, is van belang voor een goed begrip van de achtergronden van zijn uiteindelijke vertrek als directeur-uitgever van *De Standaard.*

Het zou onbillijk zijn om met een nieuwe uitgever in zee te gaan, want, aldus Kruyt, 'de plannen voor het *Predikbeurtenblad* zijn in alle details door mij ontworpen. Ze vonden aanvankelijk veel bestrijding. Eerst bij den Kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente en daarna bij schier alle de thans medewerkende Kerkeraden. Enkele weigerden aanvankelijk zelfs pertinent. De zaak scheen mislukt, maar het gelukte mij de medewerking van allen successievelijk te verkrijgen; de toestemming der Christelijk Gereformeerde Gemeente verkreeg ik eerst op den dag zelf dat het eerste nummer verscheen.' Terwijl andere protestantse uitgevers de opdracht in 1879 niet aandurfden, had Kruyt deze aangenomen en na een aanvankelijk verlies (dat voor zijn rekening was gekomen) van het *Predikbeurtenblad* een winstgevende publicatie gemaakt.[40]

Het voortzetten daarvan onder leiding van een andere uitgever zou ook niet uitvoerbaar blijken, voorspelde Kruyt. Hij was, zo schreef hij aan de hervormde kerkeraad, vast van plan om het *Predikbeurtenblad* ook zonder verlenging van het lopende contract te doen blijven verschijnen. Hier liet Kruyt dreigend zijn tanden zien. Aangezien de kerkelijke aankondigingen niet auteursrechtelijk beschermd waren, zou hij deze zo uit een concurrerend blad kunnen overnemen. Die situatie kende Kruyt nog uit de begintijd van het *Predikbeurtenblad.* 'Toen ik [de] primeur in 1879 voor het

39 J.H. Kruyt, Ontwerp-artikel [voor het Predikbeurtenblad], [circa 8 februari 1887], [SA, 1].

40 Kruyt aan de Commissie van toezicht op het Predikbeurtenblad, d.d. 5 november 1885 [SA, 1].

eerst verkreeg, bestonden er drie of vier nadrukken, waarbij één [...] 12.000 geabonneerden had, terwijl de Kerkeraad mij geen enkele naam als intekenaar op mijne nieuwe officieele uitgave kon opgeven of verzekeren.' Kruyt kondigde dan ook aan om, zo de hervormde kerkeraad een andere uitgever zou verkiezen, het abonneebestand te houden en aanspraak te zullen maken op de titel van het blad.

Maar na dit machtsvertoon ging Kruyt weer over op een redelijke argumentatie. Hij deed een aantal voorstellen om de voortzetting van de samenwerking aantrekkelijk te laten overkomen. Kennelijk werd de hervormde kerkeraad, waarin de gereformeerde fractie van Kuyper zich steeds militanter ging opstellen, gehinderd door de contractuele bepaling 'dat de redactie-stukken in het Beurtenblad, die van historischen inhoud moeten zijn, zoo objectief mogelijk geschreven worden, en dat daarin dus ook niets voorkomt 't geen krenkend zijn zou voor de belijdenis of de kerkelijke positie van eene der medewerkende gemeenten.'[41] Want Kruyt gaf nu toe: 'Een blad dat van wege den Kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente wordt uitgegeven, behoort ook onder den directen invloed van den Kerkeraad te staan, en zijn inhoud dient daaraan te beantwoorden. Om dit te bereiken zou dan ook een Redacteur behooren benoemd te worden, die geen rekening heeft te houden met andere Kerkgenootschappen of richtingen, maar schrijven kan wat hij, in overleg met de Kerkeraad of diens Commissie, voor die Gemeente wenschelijk acht.' Verder bood Kruyt de kerkeraad aan om, in plaats van een vast bedrag, voortaan fl 100 per predikantsweduwe per jaar te betalen als vergoeding voor het recht van uitgave van het *Predikbeurtenblad.*

Door de hervormde kerkeraad de kluif van een gunstiger redactionele opzet en die van een verbeterde financiële regeling voor te houden, beoogde Kruyt ook zijn eigen zaak te dienen. Want nu de aanzwellende toevloed van kopij en advertenties hem noodzaakte het *Predikbeurtenblad* wekelijks met onvoordelige bijvoegsels uit te breiden, stuurde hij aan op een splitsing van de uitgave in twee edities: één met inhoudelijke stukken op woensdag (met een nieuwe titel en geredigeerd door de hervormde predikant N.A. de Gaay Fortman, die naderhand met de Doleantie meeging); en één met alleen de zakelijke mededelingen van de deelnemende kerkgenootschappen op zaterdag (onder de vertrouwde titel van het *Pre-*

41 Zie noot 31.

dikbeurtenblad).

De onderhandelingen over de nieuwe opzet van het *Predikbeurtenblad* gingen door terwijl de hervormde gemeente van Amsterdam door de voorlopige schorsing van tachtig orthodoxe kerkeraadsleden in twee partijen was gespleten. Zoals hij de gereformeerde fractie in december 1885 al had laten weten, bleef Kruyt de hervormde kerk als zijn hoofdcontractant beschouwen. Deze beëindigde op zijn aanraden per 1 oktober 1886 de lopende contracten (behalve met de uitgever ook met de overige deelnemende gemeenten en met evangelisatieverenigingen en andere christelijke organisaties die inmiddels in de rubriek 'Godsdienstoefeningen' hun aankondigingen waren gaan plaatsen); met ingang van die datum ging de hervormde kerkeraad voor de duur van zeven jaar een volgens Kruyts voorstellen gewijzigde overeenkomst met hem aan.[42] Kruyt sloot op zijn beurt met de raden en besturen van de andere deelnemende kerkgenootschappen (maar niet met de 'dolerenden') afzonderlijke contracten over het opnemen van hun mededelingen in het blad.[43]

Financieel gezonde uitgave

Afgezien van de strubbelingen die achter de schermen rond de uitgave van het *Predikbeurtenblad* optraden, maakte het blad in feite vanaf het begin een voorspoedige ontwikkeling door. Geheel in de hem eigen stijl had Kruyt sinds zijn aantreden als uitgever een krachtig reclamebeleid voorgestaan.[44] Naar de buitenwereld toe liet hij niet af de sterke positie te benadrukken, die het blad innam als officieel orgaan van 'alle Protestantsche gemeenten in Amsterdam, die uitsluitend in dit blad, niet alleen de predikbeurten in de verschillende Protestantsche kerken, maar ook de officieele mededeelingen van hunne Kerkeraden, Commissiën, Diaconiën, Predikanten, enz. doen opnemen, en wier Kerkeraden zich verbonden hebben, de verspreiding van dit blad onder hunne respectieve gemeenteleden zooveel mogelijk te bevorderen,' aldus Kruyt in een circulaire, gericht aan potentiële adverteerders, in dit geval de 'Heeren Notarissen en Makelaars in vaste en roerende goederen, te Amsterdam', die het *Predikbeurtenblad* desgewenst enige

42 Contract tussen Kruyt en de Kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Amsterdam, d.d. 1 juni 1886 [SA, 1].
43 Contract tussen Kruyt en de Episcopale Zion's Kapel, d.d. 24 september 1886 [SA, 1].
44 Zie noot 34.

maanden lang ter kennismaking gratis toegezonden konden krijgen.[45]

Om de prijs behoefden ook de Amsterdamse gelovigen met een kleinere portemonnee zich het *Predikbeurtenblad* niet te ontzeggen, want een abonnement kostte ze jaren achtereen slechts fl 1 per jaar of 2 cent per los nummer.[46] Volgens Kruyts opgave aan adverteerders lag het aantal abonnementen in 1880, een jaar na de oprichting, op circa 9.000 (blijkens zijn verslaggeving aan de hervormde kerkeraad een licht geflatteerd getal), in 1881 op ruim 13.000 en steeg het vervolgens van jaar tot jaar met gemiddeld 1.800. In oktober 1885 bedroeg de oplage 17.700 en een jaar later werd de grens van 20.000 exemplaren gepasseerd.[47] 'Het is dan ook onbetwistbaar,' zo stelde reeds in 1881 vol zelfbewustzijn een reclamefolder van het *Predikbeurtenblad,* 'dat schier *alle* Protestanten te Amsterdam dit blad lezen. Hun aantal bedraagt, volgens de jongste volkstelling, 205.257; dus *twee derden* der totale bevolking, zijnde 317.011.[48] Zoals ook gebeurde bij *De Standaard*, bood Kruyt de adverteerders ter controle desgewenst inzage in de bezorglijsten van het *Predikbeurtenblad.*

De onverwachte populariteit van het *Predikbeurtenblad* werd in de hand gewerkt door inhoudelijk een voorzichtige koers te varen. Het wordt aangemerkt als de verdienste van de eerste redacteur, ds. C.S. Adama van Scheltema, 'dat wat onmogelijk scheen, werkelijk werd' (namelijk het bijeenhouden van de naar kerkelijke overtuiging uiterst gedifferentieerde lezersschare). Reeds in 1882 werd hij opgevolgd door ds. B.J. Adriani, die de eer wordt toegezwaaid 'dat hij met zeldzame trouw en onpartijdigheid de pen voerde. Zijn stukken waren stichtelijk en opbouwend in den goeden zin van het woord en immer lezenswaard.'[49] Om te waken over de inhoudelijke koers van het *Predikbeurtenblad* had de hervormde kerkeraad een 'Commissie van toezicht' benoemd; de redacteur van het blad werd aangesteld door de uitgever in overleg met deze commissie, mits de kerkeraad de

45 Circulaire van Kruyt, d.d. 26 augustus 1881 [VBBB, dossier-Kruyt (prospectussen)].

46 Zie noot 29. In 1887 was de prijs ongewijzigd.

47 Circulaire van Kruyt, januari 1887 [VBBB, dossier-Kruyt (prospectussen)]. De schrijver van het herdenkingsartikel in het *Feestnommer van het Predikbeurtenblad* uit 1904 (zie noot 25) geeft, met een beroep op het boek van R. van der Meulen, *De courant, II. Samenstelling en beheer van groote en kleine nieuwsbladen*, Leiden 1885, 115, als oplagecijfer voor 1884 het veel te hoge getal van 33.617 (dit was namelijk het aantal losse nummers dat in een jaar werd verkocht); voor 1903 wordt het aantal van 101.260 genoemd.

48 Zie noot 45.

49 Kruyt, 'Terugblik'.

voordracht goedkeurde.[50]

De opmerkelijke aanwas van het aantal abonnementen stelde bijzondere technische eisen aan de productie van het *Predikbeurtenblad.* Het blad telde aanvankelijk vier pagina's en groeide van zes á acht pagina's in de tweede jaargang spoedig uit tot twaalf pagina's per nummer. Kruyt had de drukorder uitbesteed aan de Nederlandsche Stoomdrukkerij, die hij kende van *De Standaard*; in de Warmoesstraat leverde de snelpers van dit bedrijf 3.000 exemplaren van het *Predikbeurtenblad* per uur af. Toen de oplage boven de 10.000 uitkwam en algauw tot meer dan 20.000 opklom, voldeed deze apparatuur echter niet meer.[51] Dat Kruyt in 1885 en 1886 bij de hervormde kerkeraad aandrong op een nieuw contract, werd hem dan ook ingegeven door de kostenverhoging die met het gebruik van betere persen zou samengaan.[52]

Met ingang van de achtste jaargang werd het *Predikbeurtenblad* gezet en gedrukt door H. van Laarhoven van de firma Roelffzen, Hübner & Van Santen, die over een rotatiepers met een capaciteit van 10.000 exemplaren per uur en over een vouwmachine beschikte. In de oude situatie was het blad, dat op vrijdagmiddag om vijf uur ter perse ging, pas tegen middernacht afgedrukt. Met het drukken op de rotatiepers werd om vier uur begonnen, zodat reeds vanaf half vijf de uitgifte kon plaatsvinden. Op 2 oktober 1886 verscheen het eerste nummer in de nieuwe opzet, met een vergroot formaat en in twee katernen.[53] De gehele voorpagina werd voortaan in beslag genomen door de rubriek ‘Godsdienstoefeningen’ (in plaats van pagina drie).[54] De splitsing van de uitgave in een woensdag- en een zaterdageditie (beide onder de titel van het *Predikbeurtenblad,* maar apart te betalen), waarover Kruyt al in 1885 met de hervormde kerkeraad had gecorrespondeerd, kwam pas in maart 1887, dus na de definitieve uitzetting van de ‘dolerenden’, bij wijze van proef tot stand.[55]

50 Zie noot 29.
51 Kruyt, ‘Terugblik’.
52 Zie noot 42.
53 Kruyt, ‘Terugblik’.
54 Verg. J.H. Kruyt, ‘Bericht’, in: *Predikbeurtenblad*, jrg. 7, nr. 51, 18 september 1886, 1.
55 Verg. J.H. Kruyt, ‘Aan de lezers van het Predikbeurtenblad’, in: *Predikbeurtenblad*, jrg. 8, nr. 22, 26 februari 1887, 2. Ds. N.A. de Gaay Fortman (verg. de tekst bij noot 42) is ten gevolge van de Doleantie niet als redacteur van het *Predikbeurtenblad* opgetreden. Tegelijk met de splitsing in twee edities begon Kruyt, blijkens een circulaire uitmaart 1887 [SA, 1], hervormde predikanten uit Amsterdam (binnen dezelfde classis) aan te schrijven om hun medewerking te verkrijgen bij het vergroten van het verspreidingsgebied van het *Predikbeurtenblad.*

Advertenties waren voor het *Predikbeurtenblad* de voornaamste bestaansbron. Weliswaar gold vanaf het begin de stelregel dat 'geene advertentiën zullen worden opgenomen, die van onzedelijken aard zijn, op publieke vermakelijkheden betrekking hebben, of om andere redenen, ter beoordeling van den Redacteur of van de Commissie van toezicht, in een dergelijk weekblad niet gepast zijn.'[56] Maar afgaande op de inhoud van het *Predikbeurtenblad* viel het met de toepassing van deze bepaling in de praktijk wel mee. In een willekeurig nummer bevatten de advertentiekolommen veel familieberichten en aankondigingen van bijeenkomsten van stichtelijke genootschappen; in de commerciële sfeer werden verder woningen en personeel (de bekende 'nette dienstbodes') gevraagd en aangeboden en zulke consumptiegoederen als christelijke uitgaven, overhemden en frisdrank ('citronnade') onder de aandacht van het lezerspubliek gebracht. Opmerkelijk is dat in één en hetzelfde nummer zowel de stokerij 'De Sperwer' kon adverteren met 'alle soorten Likeuren en Gedistelleerd', als de 'Afdeeling Amsterdam der Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van Sterkendrank' met de oproep een buitengewone vergadering te bezoeken.[57]

De advertenties werden over vier kolommen van ongeveer negentig regels lang gedrukt. In 1881 kostte een regel 10 cent, wat de inkomsten uit deze bron op circa fl 36 per pagina bracht.[58] Later ging er meer op een pagina en werd het tarief verhoogd tot 15 cent.[59] Een eenvoudig rekensommetje leert dat adverteerders bij het begin van het *Predikbeurtenblad* al minstens voor ruim fl 5.000 per jaar goed moeten zijn geweest, een bedrag dat met de uitbreiding van het blad waarschijnlijk snel is opgelopen. Hoewel het abonnementsgeld laag was, leverde dit door het getal van de lezers eveneens veel op. De conclusie is dan ook gerechtvaardigd dat het *Predikbeurtenblad,* toen de kosten na de aanloopperiode op een betrekkelijk laag peil konden worden gehouden, voor Kruyt ongetwijfeld een melkkoetje is geweest. Men mag dan ook veronderstellen dat zijn voorliefde voor deze uitgave niet geheel door ideële motieven werd ingegeven, wat mogelijk bijdraagt tot een juist begrip van zijn partijkeuze in het latere conflict met

56 Zie noot 31.
57 *Predikbeurtenblad*, jrg. 2, nr. 52, 24 september 1881.
58 Zie noot 24.
59 Zie noot 45.

Kuyper en diens ‘dolerenden’ over de koers van het kerkblad.

Het commerciële succes van het *Predikbeurtenblad* vond natuurlijk zijn verklaring in feit dat dit tijdschrift gretig aftrek vond onder een groot deel van de Amsterdamse bevolking. Toen het blad begin 1887 meer dan 20.000 abonnees telde, overlegde Kruyt aan zijn adverteerders een cijfermatig verantwoorde marktanalyse op basis van zijn administratie; daarmee verschafte hij een aardig beeld van (zijn zicht op) het sociale draagvlak en de leesdichtheid van één van 's lands toonaangevende kerkbladen. ‘De werkelijk *buitengewoon groote* beteekenis van dit cijfer [namelijk 20.500 abonnees] zal voor ieder duidelijk worden,’ schreef hij, ‘wanneer men weet, dat te Amsterdam, met inbegrip der buitenwijken, volgens de laatste officiëele opgaven, nog niet ten volle 27.000 bewoonde huizen zijn.’ Het *Predikbeurtenblad* werd, door zijn ‘meer dan 100 rondbrengers’, dan ook ‘bijna huis aan huis bezorgd.’[60]

Hierover noemde Kruyt ook enkele getallen, opgenomen in tabel 5.1. De wijken, zo vervolgde Kruyt, waren ‘niet opzettelijk [...] uitgekozen, omdat juist dáár de verhouding gunstiger is dan elders, maar alleen om aan te tonen, dat zoo onder de hoogere standen en deftige burgers, als onder de neringdoende en arbeidende klassen, het *Predikbeurtenblad* in alle deelen der stad even algemeen gelezen wordt. In zeer vele straten en op tal van kaden en grachten komt het voor, dat er veel meer geabonneerden wonen dan er genummerde panden zijn, 't welk daarin zijne verklaring vindt, dat de huizen er meer in beneden- en bovenwoningen verdeeld zijn, dan bijv. op de Heerengracht, enz.’

En onvermoeibaar in het aanprijzen van zijn waren breidde Kruyt, niet zonder een zekere sluwheid, in het voorbijgaan de lezerskring van het hoofdzakelijk Amsterdamse *Predikbeurtenblad* ook nog even uit tot over de gemeentegrenzen: ‘Een dergelijke statistiek,’ zei hij namelijk, ‘zou echter nog beneden de werkelijkheid blijven, want aan de Kiosken worden geregeld van *ieder* nummer van het *Predikbeurtenblad* bovendien nog zeker circa *1100* exemplaren verkocht en bij de verschillende Boekhandelaren, enz. ruim *800.* De geregelde koopers van deze afzonderlijke exemplaren zijn ons natuurlijk niet bekend, en kunnen daarom niet volgens de woonplaatsen ingedeeld worden.’

60 Zie noot 47.

Tabel 5.1

	Huizen	Abonnees
Heerengracht	615	435
Keizersgracht	796	561
Prinsengracht	1004	703
Prins Hendrikkade	189	115
Stadhouderskade	157	106
P.C. Hooftstraat	177	194
Marnixkade	114	188
Westerstraat	245	318
Oostenburgerstraten	239	393

Distributie
Predikbeurtenblad

Op grond van deze uiteenzetting waagde Kruyt zich aan de conclusie dat het *Predikbeurtenblad* 'te Amsterdam *meer* geabonneerden [heeft] dan *alle* Amsterdamsche dagbladen - waarvan verreweg het grootste gedeelte der oplage naar andere plaatsen gaat - *te zamen.* De abonnementsprijs (één gulden per jaar voor minstens 104 bladen) is zóó laag, dat iedereen het *Predikbeurtenblad in eigendom* heeft en het door alle leden van het gezin gedurende de geheele week kan gelezen worden.'

Had Kruyt gelijk met zijn bewering dat het *Predikbeurtenblad* in Amsterdam meer lezers bereikte dan alle dagbladen die in de hoofdstad verschenen? Nemen wij aan dat hij met dagbladen bedoelde de dagelijkse nieuwsbladen voor een algemeen publiek; de oplage van de bewuste kranten bedroeg naar schatting ongeveer 37.000 in 1882. Als meer dan de helft daarvan inderdaad naar buiten de stad ging, dan had Kruyt gelijk.[61] Maar hoe dit ook zij, als een vaststaand gegeven kan gelden dat het *Predikbeurten-*

61 Zie J.M.H.J. Hemels, *De Nederlandse pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869*, diss. Katholieke Universiteit Nijmegen, Assen 1969, bijlage XIV, 678-679. In Amsterdam verschenen in 1882 de volgende dagbladen: *Algemeen Handelsblad* (oplage 9.000), *Amsterdamsche Courant* (1.500), *Amsterdamsche Gids* (1.800), *Het Nieuws van den Dag* (25.000), *Omnibus* (3.200), *De Standaard* (2.500) en *De Tijd* (4.000). Buiten beschouwing zijn gebleven het *Dagelijks Advertentieblad* (geen nieuwsblad), *De Nederlandsche Financier* en *De Zeepost* (beide niet voor een algemeen publiek).

blad, met zijn meer dan 20.000 abonnees, omstreeks 1886 in Amsterdam een wijde verspreiding had. Zeker ook na de verandering van drukker met de daarmee gepaard gaande kosten moet het blad Kruyt mede om financiele redenen aan het hart zijn gegaan. En toen kwam de kerkscheuring.

Uitgever tijdens de Doleantie

De Doleantie was een spannende tijd, waarvan de gebeurtenissen tot in lengte van jaren in de herinnering van alle betrokkenen gegrift stonden. Vooral meteen na de voorlopige schorsing van de gereformeerde fractie in januari 1886 raakte kerkelijk Amsterdam in rep en roer: 'Het was oorlog in en om de kerk,' zo typeert Van den Berg de atmosfeer.[62] De kerkscheuring bracht verwijdering tussen oude bekenden en drong ook door tot in de privésfeer. A. Verleur, die later op de administratie van *De Standaard* werkte, kwam als loopjongen van de krant ook ten tijde van de Doleantie veel bij Kuyper thuis over de vloer, waar zich onder het dienstpersoneel een hervormd meisje bevond. 'Wat er precies gebeurd is, valt moeilijk te zeggen,' vertelde hij achteraf, 'maar op 's Lands Werf werd door haar vader allerlei slechts verteld van Dr. Kuyper. En zelfs stukken uit zijn snippermand werden daar rondgedeeld.'[63]

Bij Kuyper maakte de Doleantie een reusachtige journalistieke werkzaamheid los, tekende R.C. Verweyck, die in die dagen pas enkele jaren als redacteur aan *De Standaard* verbonden was, naderhand uit zijn geheugen op.[64] Weliswaar gold het weekblad *De Heraut* als eerst aangewezen medium voor de verslaggeving van en het commentaar op de scheuring. Om de politieke eenheid rond het dagblad te bewaren, had Kuyper in de jaren vóór 1886 dan ook hoofdzakelijk dat tijdschrift benut voor de instructie van zijn kerkelijke achterban en de theologische pennestrijd met zijn tegenstanders.

Naarmate het conflict naar de climax van de Doleantie toegroeide, ging echter ook *De Standaard* zich steeds openlijker opwerpen als advocaat van de gereformeerde partij, zo stelt Bergwerff vast op grond van een onderzoek van de jaargangen 1882-1886 van de krant.[65] Niet alleen voldeed het dagblad in de hitte van de strijd beter als wapen dan het weekblad; het

62 Van den Berg, 'De ontstaansgeschiedenis', 102.
63 Kuyper & Kuyper, *Herinneringen*, 104.
64 Idem, 119.
65 Bergwerff, 'De Standaard', 322-323.

gebruik van *De Standaard* wordt tevens verklaard door de politieke dimensie die de kerkscheuring, ook door de provocerende inmenging van de liberale pers, in toenemende mate kreeg. Dusdoende gelukte het de oppositie algauw de krant met de 'dolerenden' gelijk te stellen, hoewel deze niet tot een kerkelijke, maar tot een politieke partij behoorde, memoreerde Verweycks onafscheidelijke collega-redacteur H.L. Baarbé bijna veertig jaar na dato nog met spijt.[66]

Kruyt was Kuyper vóór en tijdens de Doleantie, behalve bij *De Standaard* en *De Heraut,* eveneens behulpzaam door de uitgave te verzorgen van zijn kerkelijke strijdschriften, dikwijls bundelingen van eerder gepubliceerde artikelen. Vanaf 1885 begon het naderen van een confrontatie daarin duidelijk op te klinken. Een greep uit de door Kruyt in deze jaren uitgegeven boeken en brochures van Kuyper (alle uit 1886), waarvan de titels voor zichzelf spreken: *Het dreigend Conflict. Memorie inzake de gevolmachtigde commissie uit den Amsterdamschen kerkeraad ter voorlichting der gemeente inzake de Attesten, voor de Commissie gesteld. Het Conflict gekomen, I. Complot en Revolutie, II. Ons vrij beheer bedreigd en beveiligd, III. De Vredelievenden in de Besturen;* en *Contra-Memorie inzake het Amsterdamsch Conflict volgens opdracht van de geschorste leden van den Kerkeraad in gereedheid gebracht door Dr. A. Kuyper en Dr. F.L. Rutgers. Met 'Openbaar Schrijven aan de Algemeene Synode'*.[67]

Wat in deze tijd echter ook reeds de kop opstak, was de sluimerende onenigheid in kerkelijke aangelegenheden tussen de gereformeerde leider en zijn uitgever. Verleur, die als Standaardjongen Kuypers 'gepeperde stukken' onderweg naar de krant las, maakte in de periode van de Doleantie mee dat Kruyt na ontvangst van een artikel over de Haagse synode prompt aan de hoofdredacteur terugschreef: '*Dit stuk plaats ik niet.*' Verleur over dit incident: 'Ik weet, dat daar veel over te doen is geweest. Maar ook weet ik, dat Dr. Kuyper later dankbaar was, dat hij een goed raadsman had.'[68] Dat is in dit ene geval best mogelijk, maar feit is ook dat Kruyt de uitgave van Kuypers werken in januari 1887 overdeed aan zijn collega J.A. Wormser, die hem een half jaar later als directeur-uitgever van

66 Kuyper & Kuyper, *Herinneringen*, 186.
67 J.C. Rullmann, *Kuyper-bibliografie, II (1879-1890)*, Kampen 1929, 128-138.
68 Kuyper & Kuyper, *Herinneringen*, 106.

De Standaard en *De Heraut* zou opvolgen.[69]

Maar laten wij niet verder op de gang van zaken vooruitlopen en nog even stilstaan bij de vraag hoe het intussen met het *Predikbeurtenblad* was gesteld. In de verwarde situatie die in januari 1886 door de schorsing van de tachtig orthodoxe kerkeraadsleden binnen de hervormde gemeente van Amsterdam ontstond, was het voor Kuyper en zijn medestanders van groot belang om tijdig aan hun achterban te laten weten wanneer en waar er eigen bijeenkomsten werden gehouden. Meteen na haar voorlopige uitsluiting door het classicaal bestuur benaderde de gereformeerde fractie de uitgever van het populaire *Predikbeurtenblad* met de vraag of haar berichten daarin konden worden geplaatst.[70]

Dit verzoek bracht Kruyt in een lastig parket, want deze wilde tijdens de lopende onderhandelingen over een nieuwe overeenkomst de verstandhouding met zijn hoofdcontractant niet al te zeer op de proef stellen. Hij loste het probleem op door onbetaald ingezonden mededelingen van de 'dolerenden' op te nemen in het gedeelte van het *Predikbeurtenblad* dat niet voor de berichten van de reguliere contractpartijen was gereserveerd (in feite ging dit ten koste van de advertentieruimte).

Op deze wijze verschenen vanaf 9 januari 1886 wekelijks annonces met de kop 'Bijbellezingen' en daaronder, zonder verder commentaar (de goede verstaander wist waar het om ging), tijdstip en plaats van de zondagse bijeenkomsten met de namen van de voorgangers. Deze uitzonderingsregeling, die een jaar lang (tot 28 januari 1887) stand zou houden, was voor de gereformeerde fractie ook daarom bevredigend, omdat zij zo in het *Predikbeurtenblad* haar pretentie van wettig bestuur der gemeente kon volhouden (in een advertentie had zij ook al laten weten dat de geschorste leden in functie zouden blijven binnen de 'Commissie tot Bestuur van de Kerkgebouwen').[71] Tevens kon de gereformeerde fractie zo ontkennen dat zij (zoals de andere deelnemende gezindten) een afzonderlijk kerkgenootschap vormde. Niettemin werden de aankondigingen van de 'dolerenden' met ingang van 16 oktober verplaatst van de advertentiekolommen naar de pagina 'Godsdienstoefeningen', waar zij na de berichten van de eigenlijk

69 Rullmann, *Kuyperbibliografie, II*, 149. Johan Adam Wormser (1845-1916), zoon van de deurwaarder Wormser uit hoofdstuk 1, firmant van de christelijke boekhandel Höverker & Zoon in Amsterdam en uitgever onder eigen naam.

70 Zie noot 39.

71 *Predikbeurtenblad*, jrg. 7, nr. 15, 9 januari 1886, 5.

deelnemende gezindten onder de rubriek ‘Evangelisatie-Vereenigingen enz.’ (later ook onder het aparte hoofd ‘Bijbellezingen’) kwamen te staan.[72]

Op 6 december werden vijfenzeventig vertegenwoordigers van de gereformeerde orthodoxie in Amsterdam definitief uit de hervormde kerk gezet, waarvan het classicaal bestuur en de algemene synode in het eerstvolgende nummer van het *Predikbeurtenblad* onmiddellijk officieel melding maakten.[73] In het nummer van een week later kwam het antwoord van de geroyeerde gelovigen, die in een ‘Bericht van Reformatie’ (dat ruim twee dichtbedrukte advertentiepagina's in beslag nam) meedeelden dat (en waarom) zij zich hadden geconstitueerd als de Kerkeraad der Nederduitsche Gereformeerde Kerk (Doleerende).[74] De aankondigingen van de gereformeerde kerkdiensten begonnen nu verrassenderwijze én op de pagina ‘Godsdienstoefeningen’, én in de advertentierubriek te verschijnen.[75] Daarmee was het in het *Predikbeurtenblad* niet afgelopen met het steekspel tussen het hervormde gezag en de gereformeerden. Op 25 december had het classicaal bestuur kennelijk geschreven dat een aantal ‘dolerenden’ zich van de hervormde kerk had ‘afgescheiden’ (de pagina's 1 en 2 van dit nummer, waarop dit moet zijn gebeurd, ontbreken helaas), want een week later stond in de advertentierubriek de volgende annonce afgedrukt van H. Pouwels, G. van Riessen, G.L. Bertram, L.J. Kuypers, J.W. Meyer, J.J. Grevers en H.G. Ysebrand:

> ‘De ondergeteekenden, gelezen hebbende eene mededeeling van het Classicaal Bestuur van Amsterdam, opgenomen in het *Predikbeurtenblad* van 23 December l.l., dat zij zich van de Ned. Hervormde Kerk te dezer stede zouden hebben afgescheiden, achten zich verplicht dit bericht te weerspreken. Men kan uit de Kerk óf uitgezet worden, óf vrijwillig uitgaan. Uitgezet kan men alleen worden door toepassing van een tuchtmiddel. Dit is *niet* toegepast. Bedoeld is alzoo, dat ondergeteekenden eigener beweging zouden zijn uitgetreden. Dit nu kan niet hebben plaatsgehad, dan door eene verklaring hunnerzijds of eene feitelijke verlating. Hunnerzijds behoeft

72 In het *Predikbeurtenblad*, jrg. 8, nr. 3, 16 oktober 1886, 3, verscheen een annonce om dit aan te kondigen: ‘Voor de opgave der beurten in de lokalen, zie voortaan de eerste Bladzijde, 3^{e} kolom van dit blad.’

73 *Predikbeurtenblad*, jrg. 8, nr. 11, 11 december 1886, 2.

74 Idem, jrg. 8, nr. 12, 18 december 1886, 10-12.

75 Idem, jrg. 8, de nrs. 12 (18 december 1886) t/m 18 (29 januari 1887).

> derhalve deze zonderlinge mededeling niet anders te geschieden, dan dat zij verklaren, dat van de gedane mededeeling van het Classicaal Bestuur, als zouden zij eigener beweging uit de Ned. Hervormde Kerk zijn gegaan, geen woord waar is.'[76]

Zo raakte het *Predikbeurtenblad* ook openlijk steeds meer betrokken in het kerkelijk conflict, terwijl dit achter de schermen al langer een feit was. Want enkele dagen nadat de eindbeslissing in de hervormde tuchtrechtprocedure was gevallen, bereikte Kruyt uit de kring van de 'dolerenden' het verzoek om een eigen lokale uitgave te gaan verzorgen, 'hetzij dan in verband met het tegenwoordig *Predikbeurtenblad,* hetzij geheel afzonderlijk.'[77] Deze vraag zou een aantal malen worden herhaald, maar Kruyt maakte vanaf het begin duidelijk niet tegelijkertijd de belangen van twee elkaar bestrijdende kerkbladen te kunnen behartigen.[78]

Principiële keuze

De gereformeerde kerkeraad stond na Kruyts besliste weigering voor de keuze: een eigen blad oprichten en dat uitbesteden aan een andere uitgever, of, zoals de kleinere protestantse kerkgenootschappen in Amsterdam, deelnemen aan het *Predikbeurtenblad.* Om deze opties te onderzoeken vaardigde de raad de predikant B. van Schelven en dr. J. Woltjer, hoogleraar aan de Vrije Universiteit, af. Rond de helft van de maand bespraken deze met Kruyt twee manieren om berichten van de 'dolerenden' in het *Predikbeurtenblad* op te nemen.

Eén mogelijkheid zou zijn om de bestaande praktijk van ingezonden mededelingen te handhaven; Kruyt verklaarde zich bereid om annonces van niet langer dan honderd regels gratis in de advertentierubriek op te nemen. Wat ook zou kunnen, was dat de gereformeerde kerkeraad als gelijkwaardige contractpartij temidden van de andere gezindten optrad; Kruyt tekende hierbij aan dat het bevoegde hervormde gezag met deze oplossing moest instemmen, maar deelde spoedig mee dat zijn eerste opdrachtgever geen bezwaar had. Omdat hij, na bijna een jaar een onder-

76 Idem, jrg. 8, nr. 14, 1 januari 1887, 3. In plaats van 25 december (Kerstmis), waarop het bewuste nummer gedateerd was, noemden de ondertekenaren de dag van verschijning in hun annonce.

77 B. van Schelven aan [Kruyt], d.d. 13 december 1886 [SA, 1].

78 Zie noot 39. Dit blijkt uit een doorgehaalde passage.

handse regeling met de ‘dolerenden’ te hebben gehad, nu graag een formele overeenkomst wilde, kwam Kruyt met zijn gesprekspartners overeen dat de gereformeerde kerkeraad binnen een maand zijn voorkeur kenbaar zou maken.[79]

Om ook lokaal een greep te houden op de meningsvorming had Kuyper, die geen begrip kon opbrengen voor Kruyts contractuele verplichtingen jegens de hervormde partij (in casu het classicaal bestuur), het liefst gezien dat de uitgever, door in te gaan op het oorspronkelijke voorstel van de gereformeerde kerkeraad, het gevestigde *Predikbeurtenblad* binnen diens invloedssfeer had gebracht. Vanuit deze raad, waarin hij prominent was vertegenwoordigd, hield Kuyper in de maanden december 1886 en januari 1887 Kruyt vertrouwelijk op de hoogte van de besluitvorming omtrent het kerkblad.

‘Buiten den Kerkeraad om deel ik u even als vriend mede,’ berichtte Kuyper in deze tijd aan Kruyt, ‘dat er nu reeds twee gedrukte pagina's binnen zijn gekomen om het *Predikbeurtenblad* concurrentie aan te doen. [...] Niemand hoeft te weten dat ik u dit meld.’[80] Zo vernam de uitgever ook dat er ‘veel oppositie in zake het *Predikbeurtenblad*’ bestond, omdat ‘het algemeen gevoelen heerscht, dat de toestand voor ons iets krenkends heeft.’ Kruyts ‘geldelijke tegemoetkoming’ werd weliswaar op prijs gesteld, ‘maar juist die vernederende positie tegenover onze vervolgers schijnt deze uwe goedheid [minder] smakelijk te maken,’ aldus Kuyper ‘sub rosa’ in één van zijn kattebelletjes.[81] Zijn bezorgdheid over ‘allerlei kapers op de kust en onbegrijpelijk onvoordeelige aanbiedingen’[82] doet vermoeden dat Kuyper er de voorkeur aan bleef geven om met Kruyt zaken te doen, hoewel hij schreef zich ‘om onze relatie’ niet in de discussie te willen mengen.[83]

Omdat de gereformeerde kerkeraad er half januari 1887, bij het verlopen van de met Kruyt afgesproken bedenktijd, nog niet aan toe was gekomen om een definitieve keuze te maken inzake het kerkblad, vroeg ds. van Schelven tot het einde van de maand om uitstel.[84] Op 29 januari ver-

79 Van Schelven aan Kruyt, d.d. 17 december 1886 [SA, 1].
80 Kuyper aan [Kruyt], (‘Buiten den Kerkeraad om [...]’), [circa december 1886], [SA, 1].
81 Kuyper aan [Kruyt], (‘Maar ik hoorde [...]’), [circa januari 1887], [SA, 1].
82 Kuyper aan [Kruyt], (‘Er was onmogelijk tijd [...]’), [circa december 1886], [SA, 1].
83 Kuyper aan [Kruyt], (‘Ik wist al deze details niet [...]’), [circa december 1886/januari 1887], [SA, 1].
84 Van Schelven aan Kruyt, d.d. 12 januari 1887 [SA, 1].

schenen de mededelingen van de ‘dolerenden’ nog op de oude voet in het *Predikbeurtenblad* en een dag later herhaalde de kerkeraad andermaal zijn oorspronkelijke verzoek aan Kruyt om naast of tezamen met deze uitgave een eigen, gereformeerd kerkblad te verzorgen.[85]

Kruyt weigerde wederom en wachtte nog enkele dagen op het toegezegde besluit, voordat hij op 1 februari aan ds. van Schelven schreef: ‘Nu ook de, op uw verzoek, verlengde termijn voor de overweging ener overeenkomst betreffende de aankondiging in het *Predikbeurtenblad* der Godsdienstoefeningen, enz. bij de Nederduitsche Gereformeerde Kerk (doleerende) alhier, is verstreken, zonder dat ik eenig bericht dienaangaande mocht ontvangen, zoo volgt hieruit dat mijne in overleg met u en prof. Woltjer gedane voorstellen niet werden aangenomen, en mijne aanbiedingen thans vervallen zijn. Ten einde alle misverstand en teleurstelling te voorkomen, acht ik mij verplicht, ofschoon wellicht overbodig, U te melden, dat genoemde Godsdienstoefeningen Vrijdag a.s. en vervolgens niet meer in het *Predikbeurtenblad* zullen worden opgenomen.’[86]

In het *Predikbeurtenblad* van 5 februari plaatste Kruyt vervolgens een gelijkluidende (en door hem ondertekende) mededeling: ‘Ofschoon voor de aankondiging der Godsdienstoefeningen bij *alle* Protestantsche Gemeenten te Amsterdam het *Predikbeurtenblad* gedurende tal van jaren steeds het *gemeenschappelijk* orgaan is geweest, heeft de Ned. Gereformeerde Kerk (doleerende) alhier gemeend, zich te dien opzichte te moeten afscheiden en een afzonderlijk blad uit te geven. Daarom kan de opgave der Godsdienstoefeningen in de lokalen voortaan niet meer in het *Predikbeurtenblad* worden opgenomen.’[87]

Deze tekst is om twee redenen veelzeggend. Om te beginnen omdat Kruyt, waarschijnlijk zonder rekening te houden met de mogelijke connotatie, het woord ‘afgescheiden’ gebruikte; en voorts omdat hij bij het schrijven van zijn bericht al wist dat, zoals wij aanstonds zullen zien, tegelijk met het komende nummer van het *Predikbeurtenblad* een eigen orgaan van de ‘dolerenden’ zou verschijnen (een aankondiging daarvan verscheen op dezelfde dag in een advertentie in *De Standaard).*

Wellicht op instigatie van Kuyper had de gereformeerde kerkeraad, ondanks veler aversie jegens het *Predikbeurtenblad,* tot het einde toe gepro-

85 Zie noot 39.
86 Kruyt aan Van Schelven (afschrift), d.d. 1 februari 1887 [SA, 1].
87 *Predikbeurtenblad*, jrg. 8, nr. 19, 5 februari 1887, 2.

beerd om Kruyt aan zijn zijde te krijgen. De verdere loop van de gebeurtenissen rond de uitgever van het *Predikbeurtenblad* (en *De Standaard* en *De Heraut)* laat zien dat het conflict met de hervormde kerk zich in de relatie met Kruyt in het klein herhaalde. Precies zoals de vertegenwoordigers van de 'synodale hiërarchie' zichzelf volgens Kuyper en de zijnen buiten spel zetten door het primaat van de plaatselijke kerk te verwerpen, zo deed Kruyt in hun ogen hetzelfde door niet, vanuit een principiële keuze vóór de geloofsbelijdenis van de 'dolerenden', zijn zakelijk optreden naar de maatstaf van hun belevingswerkelijkheid te herijken.

Door de gereformeerde kerkeraad te schrijven dat deze zijn mededelingen niet langer in het *Predikbeurtenblad* kon plaatsen, stelde Kruyt zich vanuit het gezichtspunt van Kuyper en de zijnen aan de verkeerde kant van de streep op. Uiteindelijk ging de uitgever niet met de Doleantie mee, maar bleef hervormd.[88] Kuyper regisseerde nu via een aantal medestanders een openlijk conflict met de uitgever van het *Predikbeurtenblad.*

Amsterdamsche Kerkbode

Aangezien de gereformeerde kerkeraad in Amsterdam eind januari 1887 geen andere keuze restte dan zelf tot de oprichting van een eigen mededelingenblad over te gaan, kwam de verschijning (bij uitgeverij 'de Brakke Grond') van de *Amsterdamsche Kerkbode, Officieel Orgaan van de Nederduitsche Gereformeerde Kerk (doleerende)* op zondag 6 februari (maar in ieder geval al zaterdags verkrijgbaar) niet als een verrassing, en zeker niet, zoals wij reeds hebben vastgesteld, voor de uitgever van het *Predikbeurtenblad.* 'De uitgave van deze *Amsterdamsche Kerkbode* is noodzakelijk geworden door de gewrongene verhouding waarin de Kerkeraad, na de afwerping van het juk der Synodale Hiërarchie, zich tegenover het *Predikbeurtenblad* geplaatst vond,' schreven de predikant P. van Son (praeses) en de hoogleraar aan de Vrije Universiteit, dr. F.L. Rutgers (scriba), namens de kerkeraad in een artikel 'Aan den Lezer' in het eerste nummer.[89]

'Overmits de Kerkeraad besloten had,' zo vervolgden zij, 'voorshands in burgerrechtelijke zaken niet te handelen, kon geen uitzondering

88 In verband met zijn gezondheid verhuisde hij naderhand naar Bussum, van waaruit hij zich actief bleef bemoeien met het *Predikbeurtenblad*, aldus de korte necrologie in nr. 48 van jrg. 19, 27 augustus 1898, 5. In 1894 trad hij nog op als uitgever van de *Amsterdamsche Volksbode voor de Protestanten in Nederland*, een hervormd tijdschrift [VBBB, dossier Kruyt (prospectussen)].

89 *Amsterdamsche Kerkbode*, 6 februari 1887, 3.

gemaakt voor de rechten, die hij meenen mocht tegenover den Uitgever van het *Predikbeurtenblad* te kunnen doen gelden,- en daar deze na 16 december, blijkens zijne uitgave, oordeelde niet den *Kerkeraad,* maar het *"Classicaal Bestuur doende wat des Kerkeraads is"* als zijn hoofdcontractant te moeten beschouwen, geraakte de Kerkeraad hierdoor in eene onhoudbare positie.'

De mogelijkheid om berichten van de 'dolerenden' in het *Predikbeurtenblad* te rubriceren tussen die van de niet-hervormde genootschappen, was door de raad afgewezen, aldus Van Son en Rutgers, '*daar hij alsdan in het openbaar als eene nieuwe Kerkgemeenschap zou zijn opgetreden,* iets wat met de waarheid in strijd zou zijn geweest.' Ook het alternatief, gratis adverteren (tot een maximum van honderd regels) in het *Predikbeurtenblad,* was niet aantrekkelijk, omdat de kerkeraad zich dan tegenover Kruyt voor een jaar en negen maanden had moeten vast leggen. In plaats van deze opties verscheen met de *Amsterdamsche Kerkbode* nu een blad, dat in geen enkel opzicht tot neutraliteit verplicht was.

Bij het lezen van deze regels ontstak Kruyt in grote woede. Om te begrijpen waarom, dient men zich in te denken dat, zo kort na het begin van de Doleantie, in Amsterdam de verhoudingen tussen hervormden en gereformeerden uiterst broos en allesbehalve uitgekristalliseerd waren. Kruyt, die zich van geen kwaad bewust was na zijn inspanningen als uitgever van het *Predikbeurtenblad* ten behoeve van Kuyper en de zijnen, beschouwde het mislukte overleg over het kerkblad als een zakelijke aangelegenheid. In de *Amsterdamsche Kerkbode* werd aan deze kwestie echter een principiële draai gegeven en kreeg de uitgever (die niet met zijn naam werd genoemd) als stropop van de andere zijde een flinke veeg uit de pan. Bovendien wekte het stuk van Van Son en Rutgers de stellige indruk dat Kruyt, die nu juist geen twee heren meende te kunnen dienen, koste wat kost (met de suggestie op winstbejag uit te zijn), de 'dolerenden' voor zijn *Predikbeurtenblad* had willen behouden, terwijl de gereformeerde fractie, die nu mooi weer speelde met het beginsel, in werkelijkheid steeds met toenaderingspogingen was gekomen.

Kruyt wendde zich tot Kuyper om opheldering. 'Hoe is het nu toch mogelijk dat een Kerkeraad kan publiceeren en Ds. van Son en Dr. Rutgers kunnen onderteekenen een zoo scheef en onwaar relaas van de oorzaken die tot de uitgave van een eigen blad hebben geleid en van de onderhandelingen met mij gevoerd?,' vroeg hij hem. 'Weten de Kerkeraad en de onderteekenaars niets van de onderhandelingen die, zoo schriftelijk

als mondeling, tusschen de heeren Ds. van Schelven, Dr. Woltjer en mij hebben plaats gehad, en ook niet, dat én het initiatief tot onderhandelen, én het voorstel om onder de andere gemeenten te worden geplaatst, én dat betreffende advertentieruimte niet van mij, maar van genoemde heeren, als Gecommiteerden van Kerkeraad, zelven zijn uitgegaan? En was u dat ook onbekend?' Waarna de uitgever besloot met de uitroep: 'Waarlijk zien wij vreemde dingen gebeuren, maar dit gaat toch mijn begrip ten eenenmale te boven.'[90]

In zijn antwoord nam Kuyper echter geen afstand van het gewraakte artikel in de *Amsterdamsche Kerkbode.* Integendeel, hij liet aan Kruyt weten het stuk voor publicatie te hebben goedgekeurd, nadat hij de oorspronkelijke versie in diens voordeel had kunnen wijzigen. Tot ontsteltenis van Kruyt overlaadde hij de uitgever daarbij nog eens met nieuwe beschuldigingen en verwijten, wat een gewoonte was van Kuyper om een tegenstander in de verdediging gedrukt te houden.[91]

'Waarde Vriend,' schreef Kuyper, 'Leg ik enerzijds onze geheel vertrouwelijken omgang van nu veertien jaren, met erbij al uw welwillendheid en hulpvaardigheid [...], - en daarnaast Uwe houding in zake het *Predikbeurtenblad,* dan weet Ge, hoe zeer Ge mij deert, hoe ondoenlijk het mij is, U hierin te rechtvaardigen en wat opgave van smart deze gansche zaak mij is.' En met een verwijzing naar het feit dat in het *Predikbeurtenblad* over de 'dolerenden' nu twee maal de uitdrukking 'afgescheiden' was gebezigd, waarvan één maal voor rekening van Kruyt kwam, richtte Kuyper na dit niet bepaald bemoedigende begin een beschuldigende vinger naar de uitgever:

> 'Nu weer hebt Gij dit [opgeroepen] door in hetzelfde blad, waarin eenige onbevoegden persoon de onwaarheid kon vertellen, dat wij ons van de Nederduitsche Hervormde Kerk alhier *hebben afgescheiden,* ook Uwerzijds datzelfde woord *afgescheiden* te gebruiken. Denkelijk zonder bedoeling.
> Ik wil het gelooven.
> Maar het staat er.
> En wat Gij nu zegt dat "scheef en onwaar" [zou] zijn wat

90 Kruyt aan Kuyper (afschrift), d.d. 7 februari 1887 [SA, 1]. Het origineel zit niet in het Kuyper-archief, maar heeft hem getuige zijn antwoord (zie noot 92), wel bereikt.

91 Verg. Stellingwerff, *Kuyper en de VU*, 133, waar dit aan de hand van Kuypers correspondentie met De Savornin Lohman wordt geïllustreerd.

> Dr. Rutgers c.s. verklaren, laat mij u zeggen mogen dat ik juist zorg heb gedragen dat er geen enkel onaangenaam woord gedrukt wierd en het woord "welwillend" erin kwam. Alleen het feit dat Gij het *Classicaal Bestuur* erkend hebt als rechtmatig en dan ons als een nieuwe *Kerkgemeenschap,* beschouwd, was niet weg te cijferen. Al wat in dit stukje staat ben ik dan ook bereid van den aanvang tot het einde te verdedigen en publiek te onderschrijven.
> Gij hadt, na al mijne concessies, die mij om de eere [...] en om onze lange vriendschap hoogst pijnlijk waren, ter wille moeten zijn, om zelf de zaak te ondernemen. De redenen die u hierin terzij hielden, beoordeel ik [...] niet. Maar het eenmaal zoo is, hoop ik dat er spoedig een [korst] over deze wonde groeie, en dat die er niet weer afga. Steeds Uw vriend, Kuyper.'[92]

Met dit antwoord nam Kruyt echter geen genoegen. Per kerende post gaf hij uitdrukking aan zijn verontwaardiging en kondigde hij Kuyper aan bij wijze van reactie op het artikel in de *Amsterdamsche Kerkbode* zijn versie van het gebeurde openbaar te zullen maken. 'Geachte Heer,' schreef Kruyt ineens opmerkelijk afstandelijk,

> 'Ofschoon erkentelijk voor wat in uw heden ontvangen schrijven vriendelijk en hartelijk klinkt, kan ik toch niet verzwijgen dat de inhoud in zijn geheel genomen mij smartelijk aandoet, vooral de mededeeling dat het stukje in de *Kerkbode* uwe goedkeuring heeft. Wat daar wordt medegedeeld is, ik blijf het beweren, onwaar en tegenover mij ten hoogste onrechtvaardig en waar ik geheel onnoodig openlijk aangevallen word, zal mij niets overschieten dan mij openlijk te verdedigen en de ware toedracht der zaken in het licht te stellen.
> Uwe geheel andere beoordeeling van mijne houding in zake het *Predikbeurtenblad* thans en vroeger is mij onverklaarbaar. Zaterdag acht dagen deelde u mij nog geheel ongevraagd mede, dat een eindbeslissing van den Kerkeraad door u uitsluitend in mijn [belang] was voorkomen, en thans heet mijne houding niet te rechtvaardigen. Ik heb van den beginne af onomwonden verklaard, dat

92 Kuyper aan [Kruyt], [circa 7/8 februari 1887], [SA, 1].

> ik een afzonderlijk orgaan niet kon uitgeven, de redenen daarvoor laat ik in het midden, maar zeker lagen eigenbelang of berekening er niet aan ten grondslag. Ik heb mondeling en schriftelijk verklaard dat, zoo een ander daarmede werd belast, hij op de meest loyale en strikt eerlijke concurrentie mijnerzijds kon rekenen. En toch kon het eerste nummer van de *Kerkbode* niet verschijnen of er moest een steen geworpen op het *Predikbeurtenblad* en zijn uitgever, niettegenstaande men 12 maanden in dat blad de meest hartelijke gastvrijheid had genoten, in alle opzichten zooals men het verlangde in verband met wat mogelijk was. Ik heb *nooit* van u gehoord dat mijne houding verkeerd was; ook na 6 December is mij *nooit* te kennen gegeven dat daar nu verandering in moest komen. Ook na de afzwering der Synode werden mij de opgaven gezonden als naar gewoonte, en juist toen zijn voorstellen mij gedaan om de voortdurende aankondiging der Godsdienstoefeningen enz. in het *Predikbeurtenblad* te verzekeren.
> En nu... maar wat baat het over deze zaken verder uit te weiden wanneer door u verklaard wordt dat het stukje in de *Kerkbode* in alle opzichten door u wordt onderschreven. Alleen dit nog: ik ben voor den inhoud van de Officieele berichten persoonlijk thans evenmin aansprakelijk als ik dat was voor December 1885. Een gelijkluidend woord in een dier berichten en in het mijne, was geheel toevallig. Mijn bericht was reeds Woensdag geschreven, en het officieele kwam Vrijdag eerst mij onder ogen.'

Waarop Kruyt tot slot, niet geheel onbelangrijk, een verbinding legde tussen het conflict om het kerkblad en zijn verdere uitgeverswerkzaamheden: 'Ik heb de zaken van *De Standaard* en die van het *Predikbeurtenblad* steeds afgescheiden,' schreef hij met een in de context niet erg gelukkige woordkeuze aan Kuyper. 'Terwijl ik in beide gevallen steeds mijn plicht hoop te doen en wat eerlijk en rechtvaardig is, zijn toch de Directeur van het eerste en de uitgever van het laatste blad, figuurlijk gesproken, twee personen. Van harte hoop ik dat het geschil met den laatsten geen invloed zal hebben op de verhouding tusschen u en den eersten.

Mijnerzijds zal dit stellig het geval niet zijn.'[93]

Maar die hoop ging niet in vervulling. Niet alleen was met Kruyts handreiking het conflict over het *Predikbeurtenblad* nog niet uit de wereld, maar Kuyper zou ook de uitgave van *De Standaard* daar willens en wetens in betrekken, zoals wij aanstonds zullen zien.

Om onbekende redenen verscheen de reactie die de uitgever had aangekondigd te zullen afdrukken, niet in het *Predikbeurtenblad,* waarvoor het stuk vermoedelijk bedoeld was. Wij weten echter wel wat Kruyt had willen schrijven. In het ontwerp van zijn bijdrage waarschuwde hij de lezer om uit het omstreden stuk in de *Amsterdamsche Kerkbode* niet te concluderen dat de gereformeerde kerkeraad zijn aanbiedingen had afgewezen en dat hij als 'Uitgever openlijk voor het *Classicaal Bestuur doende wat des Kerkeraads is* en tegen de doleerende Kerk gekozen' had. 'Die Conclusien zouden [...] ten eenenmale onjuist zijn,' schreef Kruyt, want ten eerste had de gereformeerde kerkeraad met zijn voorstellen *hem* benaderd en niet omgekeerd, en ten tweede was door hem 'nooit eene keuze tusschen de twee partijen gedaan, om de eenvoudige reden dat ik mij nooit voor een dergelijke keuze geplaatst zag.'[94]

Maar terwijl Kruyt meende een standpuntbepaling in het kerkelijk conflict te kunnen ontlopen door zijn zakelijk optreden van zijn privéovertuiging te onderscheiden, benutte Kuyper het meningsverschil rond het *Predikbeurtenblad* om de exclusieve opstelling en aanspraken van de Doleantie ten overstaan van de publieke opinie nog eens extra aan te scherpen. Dat hij de betwiste boodschap van de *Amsterdamse Kerkbode* herhaalde in de kolommen van *De Heraut,* betekende voor Kruyt een dubbele vernedering. Om te beginnen kapittelde de gereformeerde leider hem ten aanschouwen van de gehele achterban nu zélf. Door dit te doen in een door Kruyt uitgegeven weekblad demonstreerde Kuyper bovendien de betrekkelijkheid van diens pretentie om particulier engagement en zakelijk handelen gescheiden te houden. Wie niet met zijn volle persoonlijke inzet aan onze kant staat, die hoort niet bij ons, zo klinkt tussen de regels door Kuypers waarschuwend geluid in zijn artikel in *De Heraut*:

93 Kruyt aan [Kuyper] (afschrift), d.d. 8 februari [1887], [SA, 1]. Ook deze brief ontbreekt als ingekomen stuk in het Kuyper-archief (afschriften worden verder geacht bij de geadresseerde te zijn terechtgekomen, tenzij hierover gerede twijfel kan bestaan).

94 Zie noot 39.

‘De Kerkeraad van Amsterdam is er toe moeten overgaan, om een eigen orgaan uit te geven.

Hierin ligt wel iets spijtigs.

Het ware zooveel wenschelijker geweest, dat men een vorm had kunnen vinden, om saam op de markt te staan insteê van apart te winkelen.

Maar het ging niet.

De Kerkeraad, zijnde nog altoos dezelfde Kerkeraad van vóór 4 Januari kon, toen hij de zaak wel had doorgedacht, geen andere positie innemen, dan dat het *Predikbeurtenblad* met hem, Kerkeraad in contract staat, ook al ziet hij er voorshands van af om burgerrechtelijke aangelegenheden te laten gelden voor den rechter. De uitgever daarentegen was van oordeel, dat het Classicaal Bestuur, doende wat *des Kerkeraads is*, als zijn hoofdcontractant moest worden beschouwd.

Wat welwillende aanbiedingen hij overigens ook deed, over dit punt was niet heen te komen. Niet twee kunnen tegelijk de ééne zelfde Kerkeraad zijn, en ook een Kerkeraad kan niet onderhandelen op den voet, dat een pretendent, die in zijn plaats zegt te treden, als zoodanig erkend wordt.

Vandaar het verschijnen van de *Amsterdamsche Kerkbode*, waarvan het eerste nummer Zaterdag het licht zag.

Dit biedt dan tevens de gelegenheid aan, om de Kerk van Amsterdam beter in te lichten en op de hoogte te houden van wat er voorvalt.

Tevens kan er nu wekelijks een woord tot de gemeente uitgaan van geestelijken aard, overmits de neutraliteitsvlag thans gestreken is, en de Gereformeerde wimpel op dit scheepje van den top waait.

Nu en dan wenschen we hier iets over te nemen, ook opdat men elders op gelijken maatregel bedacht zij.

Een eigen blaadje, mits op kleine schaal, kan best loopen, en ook al werpt het geen groote winst af, ja ook al kost het eerst iets, dat verlies is men spoedig te boven, en het organisch samenwerken der gemeente gaat er beter door. [...][95]

Rullmann wijst erop dat Kuyper in het eerste nummer van de *Amsterdamsche Kerkbode* zijn meditatiereeks opende met een karakterstudie over

95 *De Heraut*, 13 februari 1887.

Ruben, de stam van het volk Israels die door de profetes Deborah werd gemaand niet bij de pakken neer te zitten, maar zich aan te sluiten bij diegenen die waren opgestaan om, met God aan hun zijde, de vijand te bestrijden en te overwinnen.[96] 'En bij lezing van dit eerste stuk,' zegt Rullmann, 'treft ons het eigenaardig Amsterdamsch accent, dat het draagt. Het eindigt namelijk met deze woorden: "O Ruben in onze dagen. Ruben ook in Nederland. Ruben ook in onze Amsterdamsche Kerk! Deborah vergat u niet, Deborah verachtte u niet, maar ook Deborah liet uwe consciëntie niet met rust, en riep u toe: waarom, *waarom,* o Ruben, uwe stallingen boven de kudde des Heeren verkozen? En daarom roepen ook wij, en manen zoo dringend: O Ruben, onze broeder, sta toch op!" Nietwaar,' besluit Rullmann, 'hier ruikt men den kruitdamp van den Amsterdamschen Kerkstrijd in die dagen.'[97]

Kruyts vertrek bij De Standaard

Hoewel tegenstanders *De Standaard* (niet ten onrechte) tot de 'dolerende' partij rekenden, was Kuyper zich er door het conflict rond het *Predikbeurtenblad* pijnlijk van bewust geworden dat nota bene de eigendom van zijn gereformeerde dagblad, de spil van zijn beweging, bij een hervormde uitgever berustte. Bovendien moest rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat er aandeelhouders zouden zijn, die zich na de kerkscheuring niet langer met de koers van *De Standaard* konden verenigen; in ieder geval één van hen heeft spoedig na de Doleantie om teruggave van zijn in 1874 gestorte bijdrage verzocht.[98]

Van de drie 'Commissarissen voor het Financieel Toezicht' volgde de hoogleraar-politicus B.J.L. baron de Geer van Jutfaas zeker Kuyper en de zijnen, want in de nieuwe constructie van de onderneming, die in 1887 uit de bus zou rollen, behield hij zijn toezichthoudende functie.[99]

De toekomst van *De Standaard* na de Doleantie was het onderwerp van een gesprek dat Kuyper en Kruyt voerden op zaterdagavond 19 februari 1887, een week nadat de hoofdredacteur in *De Heraut* publiekelijk de loyaliteit van zijn uitgever in twijfel had getrokken. Wij kennen het precie-

96 Rigteren 5, 15-16 (Statenvertaling, ed. 1921).
97 Rullmann, *Kuyper-bibliografie, II*, 200-206.
98 [?] aan De Standaard, d.d. 24 februari 1887 [SA, 2].
99 J.H. Kruyt, *Mededeelingen betreffende den toestand van het dagblad De Standaard en voorstellen aan de houders van Aandeelen in het Kapitaal van 1874*, Amsterdam 1887, 9.

ze verloop van dit onderhoud niet, maar uit de correspondentie die erop volgde, blijkt dat Kruyt, die zich in zijn directeurspositie altijd als ondergeschikte van de gereformeerde leider had opgesteld, bereid was om als eigenaar van de krant het veld te ruimen. Dit betekent dat hem bij deze gelegenheid in ieder geval te verstaan is gegeven dat Kuyper deze concessie van hem verlangde. Als voorstander van duidelijke arbeidsverhoudingen was Kruyt er de man niet naar om de ogen te sluiten voor de realiteit van de ontstane situatie; hij besefte dat zijn bijdrage aan *De Standaard* nu praktisch ten einde was.

Minder doorzichtig was echter de opstelling van Kuyper. Hoewel het niet waarschijnlijk was dat deze na de verlangde eigendomsoverdracht van *De Standaard* Kruyt als uitgever (met de status van werknemer) zou willen aanhouden, leek dit toch te zijn wat hij voor ogen had. Maar het valt niet uit te sluiten dat Kuyper erop uit was Kruyt te dwingen de eer aan zichzelf te houden door de uitgever het perspectief van een onaantrekkelijke positie in de nieuwe ondernemingsstructuur te bieden. De antirevolutionaire voorman zou dan achteraf kunnen verklaren dat het hemzelf niet aan goede wil had ontbroken en dat Kruyt uit eigen beweging was opgestapt. Ook in andere gevallen toonde Kuyper zich bedreven in het toepassen van dergelijke kunstgrepen.

Op maandag 21 februari stuurde Kuyper, onder verwijzing naar het gesprek van twee dagen eerder, aan Kruyt een concept-contract ter regeling van de eigendomsoverdracht van *De Standaard.* Volgens dit ontwerp zou Kuyper de nieuwe eigenaar van de krant worden en van Kruyt overnemen ‘alle verplichtingen die hij in 1874 als Directeur-uitgever van het Dagblad *De Standaard* heeft aangegaan tegenover de geldschieters van het toen bijeengebrachte kapitaal groot fl 30/m, bijaldien de aandeelhouders in deze overdracht bewilligen, ofwel zoo dit niet bij allen alzoo mocht zijn, verplicht hij zich, om de heer Kruyt in staat te zullen stellen zijnerzijds aan die verplichtingen te voldoen. [...]’[100]

‘Vergis ik mij niet,’ aldus Kuyper in een begeleidend schrijven aan Kruyt, ‘dan is op deze wijze de zaak [...] geregeld, en aan al Uwe bedenkingen tegemoet gekomen.’ Maar de hoofdredacteur vergiste zich wel en moet ook hebben geweten dat hij niet alle bezwaren van Kruyt had weggenomen, maar deze integendeel juist aanwakkerde. Want zowel tijdens

100 Kuyper aan Kruyt, d.d. 21 februari 1887 [SA, 2].

het gesprek van zaterdagavond 19 februari, als in de overweging waarmee het bewuste concept-contract opende, maakte Kuyper gewag van een overeenkomst die in 1880 met Kruyt zou zijn aangegaan ter nadere afbakening van diens bevoegdheden als eigenaar en directeur-uitgever van *De Standaard.* Het concept-contract deed het voorkomen alsof een meningsverschil over die overeenkomst de reden was om tot de eigendomsoverdracht van de krant te besluiten.

Echter, als er in 1880 al een taakomschrijving voor Kruyt op schrift was gesteld, dan had deze in ieder geval niet de status van een getekende overeenkomst, want zeven jaar later weigerde de uitgever ten enenmale om een stuk van die strekking *alsnog* als rechtsgeldig te erkennen. Nadat Kuyper er bij hem op had aangedrongen spoedig op het conceptcontract te reageren (en ook alvast de balansen van *De Standaard* ter inzage had gevraagd)[101], schreef Kruyt hem terug dat hij er zich in hoofdlijnen in kon vinden, maar dat hij overigens de voorgestelde regeling 'te omslachtig' vond - kortom, dat hij het concept-contract in feite verwierp.

Uit Kruyts commentaar blijkt hoe Kuyper zich de nieuwe ondernemingsstructuur van *De Standaard* had gedacht. 'Drie stel Commissarissen, elk van drie personen, zijn juist de elementen die voor botsing in de toekomst groot gevaar opleveren,' aldus de uitgever. 'Het raadplegen van alle aandeelhouders zal, juist in deze dagen, oppositie tot uiting brengen, die de door u voorgestelde regeling misschien toch ten slotte zal doen mislukken.'[102] Ook al hebben deze zinsneden geen betrekking op de inhoud van de omstreden 'overeenkomst' uit 1880, Kuypers bedoeling wordt wel duidelijk: Hij wilde de uitgever van *De Standaard* voortaan via drie stel commissarissen (voor redactie, financiën, enz.?) onder toezicht van de aandeelhouders plaatsen, zoals diens bevoegdheden volgens hem ook al sinds 1880 aan beperkingen onderhevig waren. Kruyt liet echter weten dat, wat hem betrof, elke regeling onmogelijk was, zolang Kuyper niet, 'al ware het slechts als bewijs van vertrouwen in mij,' de 'overeenkomst' uit 1880 zou schrappen.

Deze laatste voorwaarde toont dat voor Kruyt de wijze waarop zijn vertrek bij *De Standaard* werd ingekleed, mede een kwestie van eer was; hij weigerde Kuypers spelletje mee te spelen door een soort motie van wantrouwen tegen zichzelf te tekenen, die zich uitstrekte tot de periode waarin

101 Kuyper aan Kruyt, [circa 23 februari 1887], [SA, 2].
102 Kruyt aan Kuyper (afschrift), d.d. 25 februari 1887 [SA, 2].

zijn optreden als uitgever van de krant hoegenaamd geen loyaliteitsconflict had opgeleverd. Kruyt nam de zaak hoog op en dreigde in feite *De Standaard* in handen te houden tot Kuyper de voor hem vernederende passage uit het concept-contract zou hebben laten vallen.

Van zijn kant verklaarde de uitgever zich, onder dat voorbehoud, in zijn reactie nogmaals bereid de eigendom van *De Standaard* aan Kuyper over te dragen. Behalve de mogelijkheid om het dagblad verder naar eigen inzicht te leiden, zou dit de hoofdredacteur nog een tweede voordeel brengen, namelijk 'uitzuivering van alle aandeelhouders, wier sympathie voor de zaak, of voor u persoonlijk, mocht zijn verflauwd of hebben opgehouden, zoodat eene nieuwe periode kan worden begonnen met een kring uitsluitend bestaande uit geestverwanten.'

Kuyper antwoordde nog dezelfde dag en zijn brief was even omzichtig geformuleerd als die van Kruyt - waaruit, bij vergelijking met hun tot dusver gewoonlijk openhartige correspondentie, valt op te maken dat beiden ondertussen een zekere afstand van elkaar waren gaan houden. 'Met genoegen zie ik mijn vermoeden bevestigd, dat de voorgeslagen regeling bij u geen overwegende bezwaren ontmoet,' begon Kuyper quasionschuldig.[103] Maar in feite moest hij toegeven met zijn concept-contract niet aan de met Kruyt besproken termen van de op handen zijnde eigendomsoverdracht te hebben voldaan.

Opmerkelijk is dat Kuyper, die wist dat Kruyt sukkelde met zijn gezondheid (zoals uit hun eerder geciteerde briefwisseling is gebleken), juist nu de inval kreeg dat de uitgever ook wel niet het eeuwige leven zou hebben. Als Kruyt een middel zou kennen om, in geval van zijn plotseling overlijden, de eigendom van *De Standaard* aan Kuyper na te laten, dan zou deze van zijn kant het gewraakte concept-contract als vervallen willen beschouwen, zo bood hij aan. Vanwege zijn politieke geloofwaardigheid zou hij evenwel geen winst van de krant kunnen aanvaarden, terwijl hij er omgekeerd ook voor moest uitkijken om niet voor de schulden daarvan op te draaien, zo had hij van De Savornin Lohman begrepen. Maar Kruyt zou wel een ontwerp-overeenkomst weten op te stellen waarin deze clausules waren opgenomen, meende Kuyper te mogen vertrouwen.

Daarmee lag het initiatief opnieuw bij Kruyt, die de bal onmiddellijk weer terugkaatste. 'Aangenaam was het mij uit een briefje van heden te

103 Kuyper aan Kruyt, d.d. 25 februari 1887 [SA, 2].

vernemen,' schreef deze nog steeds op dezelfde dinsdag 25 februari terug, 'dat, indien ik er een middel op wist om, bij de mogelijkheid van mijn plotseling overlijden, u geheel vrij en meester van het terrein te laten, u niets hoegenaamd aan het behoud van het bewuste contract zou hechten. Dat middel is gemakkelijk aan te wijzen. Stel u zelf een concept-contract, waarbij, in dat geval van overlijden, alle rechten op u overgaan en alles, in den ruimsten zin, door u geregeld moet worden; en ik ben bereid dit terstond te tekenen. Ik maak niet *de minste pretentie* op eenig bezit - mijn schrijven van heden morgen is daarvan één der vele bewijzen - en ik zou niet willen, dat ooit door iemand, ten behoeve mijner rechtsverkrijgenden, daarop eenige pretentie werd gemaakt.'[104]

Het is onduidelijk waarom Kruyt zo gretig op dit compromis is ingegaan. Weliswaar viel het eerdere, voor hem onaanvaardbare, concept-contract van Kuyper nu weg, maar Kruyt was ondertussen bezig om veel ingrijpender voorstellen voor een eigendomsoverdracht op korte termijn te ontwerpen. Kuyper, die Kruyts bereidheid om *De Standaard* na diens dood aan hem na te laten, met instemming begroette ('Dit is mij persoonlijk volkomen voldoende')[105], wist dit en zou er anders waarschijnlijk ook geen genoegen mee hebben willen nemen om halt te houden bij wat klaarblijkelijk een tussenstation was. Hoe dit ook zij, na enig heen-en-weer-geschrijf (nodig om Kuyper ervan te overtuigen dat hij de krant in een voorkomend geval schuldenvrij zou erven) ondertekende Kruyt op 5 maart ten huize van Kuyper vermoedelijk een (niet bewaard gebleven) verklaring, waardoor bij het eventuele overlijden van de uitgever de eigendom van *De Standaard* aan de gereformeerde leider werd vermaakt.[106]

Ondertussen werkte Kruyt verder aan een regeling om de eigendomsoverdracht van *De Standaard* tot bevrediging van alle betrokken partijen af te wikkelen. Daarbij dacht hij in het bijzonder aan de aandeelhouders in het kapitaal van 1874. Gezien de voorwaarden waarop de emissie indertijd was geschied, voelde de eigenaar van de krant het als een persoonlijke verplichting om bij Kuyper voor de financiële belangen van

104 Kruyt aan Kuyper (afschrift), d.d. 25 februari 1887 [SA, 13]. 'Kruyt moet de dagbladdirecteur/eigenaar geweest zijn, waarvan elke journalist wel eens droomt,' aldus B. van Kaam, 'De Standaard en het kapitaal', in: VU-Magazine, jrg. 1, nr. 5, januari 1972, 21-22. Hij doet het voorkomen alsof Kruyt uit eigen beweging voltrok; zijn verhaal over de eigendomsoverdracht van de krant bevat ook andere onjuistheden.

105 Kuyper aan Kruyt, d.d. 26 februari 1887 [SA, 2].

106 Kruyt aan Kuyper, d.d. 26 februari 1887 [SA, 2] en 28 februari 1887 [KA, nr. 3840].

deze groep op te komen.

Blijkens zijn (verworpen) concept-contract wilde Kuyper de door Kruyt aangegane verplichtingen jegens de geldschieters eenvoudigweg overnemen; voor zover zij niet in de overdracht zouden bewilligen, zou hij de uitgever 'in staat moeten stellen' hen uit te kopen. In het hem toegezonden exemplaar van het concept-contract heeft Kruyt deze passage echter onderstreept en in de marge genoteerd: 'Hoe?' De uitgever voelde er begrijpelijkerwijze niets voor om de eigendom van *De Standaard* aan Kuyper af te staan en zelf misschien tot in lengte van jaren aandeelhouders aan zijn deur te krijgen, die *hij* schadeloos zou hebben te stellen met van de dan zittende bedrijfsleiding los te peuteren geld. Neen, Kruyt wenste met de eigendomsoverdracht behalve van de 'lusten' ook van de lasten van *De Standaard* af te komen. Daarom ontwierp hij een regeling die erin voorzag dat *alle* geldschieters uit 1874 zouden worden uitgekocht, zij het met de mogelijkheid om hun aandelen te converteren in bewijzen van deelneming in een nieuw te vormen kapitaal tot voortzetting van de krant onder leiding van Kuyper als hoofdredacteur-eigenaar.

Op 22 maart stuurde Kruyt een serie voorstellen van deze strekking aan Kuyper. 'Aflosbaarstelling van het geheele Kapitaal van 1874 acht ik gewenscht,' schreef hij in de bijbehorende toelichting, 'ten einde alle, door den loop der gebeurtenissen, minder sympathieke aandeelhouders uit te zuiveren. Alleen van de vrienden kan verwacht worden dat zij tot conversie zullen overgaan.' Kruyt wilde 110% van het destijds geïnvesteerde bedrag uitkeren, 'én om den aandeelhouders die zich wenschen terug te trekken althans eenig profijt te verzekeren, én voor het crediet van *De Standaard*.'[107]

Door de winst van de afgelopen jaren waren de eerdere verliezen van de periode-Kruyt goedgemaakt, zodat het kapitaal in 1887 met fl 31.342,50 weer ongeveer op het beginniveau stond, schreef Kruyt in een raadselachtige vergissing van deze rascijferaar.[108] Uit zijn eigen opgaven bleek immers zonneklaar dat het beschikbare kapitaal per 30 juni 1887, de datum van zijn vertrek bij *De Standaard*, fl 21.671,92 bedroeg.

Kruyt stelde nu voor dat Kuyper tot voortzetting van *De Standaard* een vereniging zou oprichten, die een nieuw kapitaal van minstens fl 32.000 moest inzamelen. 'Het zal wel niet moeijelijk zijn,' veronderstel-

107 J.H. Kruyt, 'Voorstellen' en 'Toelichtingen', d.d. 22 maart 1887 [SA, 2].

108 Zie bijlage 3.

de de uitgever, 'om *garantie* voor de bijeenbrenging van een som van fl 32.000 te vinden (of zooveel minder als het bedrag der te converteeren aandeelen zal bedragen) in een zaak die, op den tegenwoordigen voet ge-exploiteerd, toch zeker een jaarlijksche winst van fl 3.000 oplevert. Kleiner dan fl 32.000 mag het nieuwe kapitaal niet zijn, 1. omdat er een voldoend bedrijfskapitaal moet zijn, en 2. om de mogelijkheid dat alle aandeelhouders in de leening van 1874, of een zeer groot deel er van, tot de nieuwe associatie overgaan.'

Waar Kruyt het had over de aflosbaarstelling van het gehele kapitaal van 1874, bedoelde hij echter niet dat de som van fl 31.342,50 volledig aan de aandeelhouders van indertijd zou toekomen. Het was Kruyts idee om zich door de nieuwe vereniging fl 22.000, verminderd met het totaal van de te converteren aandelen, te laten uitkeren; met dat geld zou hij dan de geldschieters (alleen die welke niet wilden deelnemen in de toekomstige opzet) kunnen afbetalen. Het kapitaal tot voortzetting van *De Standaard* vanaf 1887 zou dus zijn samengesteld uit het bedrag van de geconverteerde aandelen uit 1874 (maximaal fl 22.000, in feite een voortgezette lening) en een nieuw te verwerven fonds van minimaal fl 10.000 (het eigenlijke bedrijfskapitaal).

Het resultaat van deze ingewikkelde constructie was dat het resterende gedeelte van het kapitaal van 1874, ongeveer fl 9.000, als 'overwinst' bij Kruyt zou blijven, 'waarvan billijkheidshalve een deel aan ieder der Commissarissen voor het financieel toezicht toekomt,' zoals de uitgever plichtsgetrouw opmerkte. 'Ik meen op een winst recht te kunnen doen gelden,' legde hij uit, want '1. heb ik voor De Standaard 15 jaar gewerkt, altijd tegen hetzelfde salaris, dat ik in 1872 als minimum heb bedongen, niettegenstaande én mijne werkzaamheden én mijne verantwoordelijkheid sedert groote uitbreiding hebben gekregen; 2. sta ik niet alleen het eigendomsrecht, enz. af, maar geef ik ook mijne positie in het belang der zaak prijs, en dat op den vooravond van het tijdstip dat *De Standaard,* na lang werken, dividenden zal kunnen betalen en overwinst verdeelen, waarin ook ik (zoomede de tegenwoordige Commissarissen) volgens de voorwaarden der leening van 1874, mijn aandeel zou hebben; 3. komt mijn jaarlijksch salaris geheel vrij te vallen, dat ook wellicht voor een deel ten bate der nieuwe Vereeniging kan zijn.'

De voorstellen van Kruyt laten zien dat hij ook bij zijn vertrek bij *De Standaard* zijn ware aard als zakenman niet verloochende. Terwijl Kuy-

per desnoods genoegen wilde nemen met een halfslachtige oplossing, stond de uitgever erop de eigendomsoverdracht van de krant tot in alle details te regelen. Hij bood aan om schoon schip te maken door per 1 juli 1887 de onderneming aan Kuyper te laten; dat betekende de zaak liquideren, alle personeelscontracten opzeggen, de inventaris opmaken en overdragen en in de belangen van de aandeelhouders voorzien. Het betekende eveneens, vond Kruyt, dat hij, na een eventuele overbruggingsperiode tot 31 december (om zijn opvolger bij te staan bij het inwerken), zijn ontslag als directeur-uitgever van *De Standaard* moest indienen.

'Ik acht het volkomen billijk,' lichtte hij - niet helemaal gemeend, zoals zal blijken - deze stap toe, 'dat Dr. Kuyper het eigendomsrecht van *De Standaard* en volkomen vrijheid van handelen, zoo voor het tegenwoordige als voor de toekomst, gewaarborgd wordt. Maar daarentegen kan ik de *zelfstandige* positie [...], die ik nu gedurende dertien jaar heb ingenomen, en krachtens welke ik de zaken van *De Standaard* bestuurd heb, zooals ik dit sedert 1874 heb gedaan, niet inruilen voor eene meer ondergeschikte betrekking, waarin ik slechts orders zou hebben uit te voeren. Meer behoef ik niet aan te voeren om de noodzakelijkheid in het licht te stellen, dat onder eene nieuwe regeling - waarvan ik nogmaals de billijkheid erken - voor mij geen plaats is, en dat mij niets overblijft, ook in het belang van *De Standaard,* om mijn ontslag te nemen.'

Kennelijk heeft Kuyper teruggeschreven dat hij deze motivering ontoereikend vond, en dat Kruyt er goed aan zou doen om toch een ondergeschikte functie als directeur van *De Standaard* te aanvaarden. Want Kruyts reactie bestond uit een vinnig getoonzet laatste woord, waarin hij de formele frasen grotendeels liet varen en Kuyper tot slot nog eens vertelde waar het, wat hem betrof, nu eigenlijk op stond; uit deze brief blijkt ook dat het wel meeviel met het begrip dat de uitgever kon opbrengen voor de noodzaak en de wenselijkheid van de eigendomsoverdracht:

> 'Indien ik de eerste alinea van het begeleidend schrijven bij uwe aanteekening op mijne voorstellen goed begrijp, dan doet alleen de reden waarom ik meen te moeten heengaan u leed. Veroorloof mij dienaangaande de volgende opmerkingen:
> In 1874 is mijne verhouding tot *De Standaard* en tegenover u met uwe goedkeuring en medewerking, vastgesteld. Ook door u zal gaarne erkend worden dat de positie mij toen aangewezen, ge-

durende de sedert verloopen dertien jaren, nimmer tot eenig ernstig verschil of moeijelijkheid tusschen u en mij geleid heeft, en óók, dat ik van die positie nimmer misbruik maakte, maar voor *De Standaard* gedaan heb, en niet geheel zonder succes, wat ik naar vermogen doen kon, terwijl ik uwe rechten steeds ten strengste heb geëerbiedigd.
Terwijl nu, althans m.i., alles goed loopt, en de moeijelijkste jaren achter den rug zijn, wenscht Gij, niet ik, in den staat van zaken eene radicale verandering te brengen, en blijkens uwe voorstellen o.a. mij een nieuwe aanstelling te doen geven, door nieuwe Commissarissen, die (want anders had de nieuwe regeling geen zin) het bestuur zouden overnemen, terwijl ik uitvoerder van hunne besluiten en afhankelijk van hunne inzichten (daarbij wellicht nog geïnfluenceerd door uwe Commissarissen van Redactie) zou zijn. Hoe zou nu iemand, die dertien jaar als Kaptein op een schip heeft gevaren op denzelfden bodem als eerste Stuurman kunnen gaan fungeren? Maar deze *persoonlijke* quaestie is nog de *minste.* Want hoe zou ik het immers kunnen verantwoorden tegenover hen die finantieel belang bij de zaak hebben, en die, dit durf ik zeggen, altijd, - evenals iedereen die op finantieel gebied met mij te doen had, vertrouwen in mij hebben gesteld, - indien ik die belangen maar klakkeloos aan deezen mij nog onbekende personen overdroeg.
Intusschen wordt door u thans, en reeds lang, verandering in de tegenwoordige verhouding gewenscht. Ik ben de laatste die u daartoe het recht zou betwisten, of de mogelijkheid ontkennen, dat daarvoor bij u overwegende redenen, ofschoon ik ze niet kan inzien, kunnen bestaan. Maar dan blijft mij ook niets over dan om uit den weg te gaan; niet omdat ik *wensch* heen te gaan (dit is schier ondenkbaar, maar omdat uw wensch tot verandering van den toestand mij daartoe dwingt.) Tot die opoffering ben ik echter bereid, mits, 1. ik mij eerst in staat gesteld zie, aan alle verplichtingen, zoo tegenover de eerste als tegenover de latere aandeelhouders door mij persoonlijk aangegaan ten volle, en liefst nog iets meer, te voldoen, 2. die overdracht met hunne volkomen goedkeuring plaatshebbe, en 3. dat de verantwoordelijkheid voor den loop der zaken verder verblijve aan hen die deze zaak op zich nemen of daarvoor werden aangewezen.

> Aanvankelijk was mijn voornemen mijne eischen tot drie te beperken, en ik wil gaarne erkennen, dat dit logischer zou zijn geweest, dan nu mijne voorstellen óók een direct finantieel voordeel voor mijzelf insluiten. Maar bij nadere overweging meende ik dat eene vergoeding in ééns, ongeveer gelijkstaande met een wachtgeld gedurende drie jaren, of van fl 500 á fl 600 voor ieder volbracht dienstjaar, billijk was. Gaarne voeg ik hier echter bij, dat, mocht deze zienswijze niet gedeeld worden, ik mij op *dit* punt het gemakkelijkst zal laten afdingen.'[109]

Als datum voor deze afscheidsbrief had Kruyt gekozen 1 april 1887, precies vijftien jaar na de oprichting van *De Standaard* - een jubileum dat onder de omstandigheden van het moment voor hem een onprettige bijsmaak moet hebben gehad.

Wisseling van de wacht

'Dr. Kuyper komt in hetzelfde bezit, waarin ik in 1874 voorloopig en later definitief gekomen ben; echter met dit verschil, dat het toen een zaak betrof, die in de twee voorafgaande jaren een verlies van fl 16.000 á fl 17.000 per jaar heeft opgeleverd, terwijl thans veilig op een minimum winst van fl 3.000 mag worden gerekend,' schreef Kruyt bij zijn vertrek.[110] Hoewel de verbetering van het rendement van *De Standaard* in de jaren 1874-1887 in niet onbelangrijke mate zijn verdienste was, heeft men hem stilletjes laten weggaan bij de krant; ook achteraf heeft bijna niemand hem ooit de lof toegezwaaid, die hij verdiende.

Met Kruyts vertrek kwam er een einde aan een periode van de geschiedenis van *De Standaard*, waarin de uitgave na een moeizame start door zijn inzet van de ondergang was gered; Kruyt had voor de krant met succes een journalistieke formule en een commerciële koers uitgezet, en op het bureel van de krant zijn leiderschap laten gelden en de routine van het dagbladbedrijf geïntroduceerd.

Over de ware reden van zijn vertrek hebben alle betrokkenen altijd een schaduw laten vallen. Het heette dat Kruyt, 'ook om gezondheidsredenen, zijn directeurschap neerlegde.'[111] Alleen R.C. Verweyck, die Kruyt

109 Kruyt aan Kuyper (afschrift), d.d. 1 april 1887 [SA, 2].
110 Ibidem.
111 Kuyper & Kuyper, *Herinneringen*, 186.

in het vorige hoofdstuk een warm hart bleek toe te dragen, kwam iets dichter bij de waarheid toen hij, bij het vijftigjarig bestaan van *De Standaard,* bijna een kwart eeuw na het overlijden van de uitgever, diens betekenis voor de krant ter sprake bracht; 'Het is hier de plaats om een woord van hulde te brengen aan den heer J.H. Kruyt. den man aan wie *De Standaard* zeer veel te danken heeft. Niet slechts als administrateur, ook als Directeur-uitgever; nu en dan, als 't noodig was, zelfs als redacteur, heeft hij zijn beste krachten aan ons blad gewijd; tot ernstige ziekte en geheel veranderde omstandigheden hem noopten den arbeid voor ons blad neer te leggen.'[112]

Dat het Kuyper er bij het organiseren van de eigendomsoverdracht wel degelijk om ging de krant weer in handen van een *gereformeerde* uitgever te brengen, bleek uit wat hij schreef aan chef-redacteur A.J. Hoogenbirk: 'Voor *De Standaard* zal waarschijnlijk [...] een klein beroep moeten gedaan worden op Uw [middelen]. We waren op het punt hem te verliezen, doordien het Kerkelijk Conflict onzen uitgever, die tevens uitgever van het Classicale *Predikbeurtenblad* is, niet meer de oude sympathie had. Toch is het mij waarschijnlijk gelukt het thans op vaste basis te brengen, maar daartoe is een verrekening van vroegere schulden en een koopsom noodig, die de goede steun van onze trouwste vrienden onmisbaar maakt.' Waarop Kuyper het verzoek liet volgen om een aandeel van fl 1.000 te nemen in de nieuwe onderneming.[113]

Zo was de gereformeerde leider alweer bezig de gevolgen van het vertrek van Kruyt op te vangen. De nieuwe zakelijk leider van *De Standaard* en *De Heraut* (waarvan Kuyper ook eigenaar werd), werd J.A. Wormser, bekend als uitgever van Kuypers werken. Zijn salaris zou bestaan uit een vast bedrag van fl 2.500, aangevuld met 10% van de inkomsten uit abonnementen boven het getal van 3.000 en een zelfde percentage van de opbrengst uit advertenties boven de som van fl 15.000.[114] Wormser werd dus aanzienlijk beter bezoldigd dan Kruyt.

In het nieuwe kapitaal werd voorzien door een constructie waarbij drie commissarissen zich borg stelden voor het totaal van fl 32.000, indien nodig en voor zover niet gedekt door de conversie van aandelen uit 1874.

112 R.C. Verweyck, '50 jaar', in: *Jubileumnummer De Standaard 1922*, 7.
113 Kuyper aan Hoogenbirk, d.d. 21 mei 1887 [KA, nr. 3907].
114 De Geer van Jutfaas, Van Löben Sels en Walkart Ameshoff aan Kruyt, d.d 27 mei 1887 [SA, 2].

Naast B.J.L. baron de Geer van Jutfaas, die deze functie al in de oude opzet vervulde, traden als zodanig op C.M.E. van Löben Sels, kapitein der artillerie te Utrecht, en A. Walkart Ameshoff (geen beroep bekend) te Velp. In overleg met Kuyper en Kruyt stelden zij twee concept-contracten op, één voor de eigendomsoverdracht en één voor de voortzetting van *De Standaard,* die op 11 mei 1887 door alle betrokkenen werden ondertekend.[115] De geldschieters werden van deze transactie op de hoogte gesteld middels een brochure, Kruyts *Mededeelingen betreffende den toestand van het dagblad De Standaard en voorstellen aan de houders van Aandeelen in het Kapitaal van 1874*. De tekst hiervan was Kruyt schriftelijk opgegeven door de nieuwe commissarissen.[116] In de brochure riepen de toekomstige commissarissen alle aandeelhouders op tot conversie, nu de eigendom van *De Standaard* werd overgedragen aan Kuyper, 'de man, die de ziel van het blad was.'

Op 14 oktober 1887 droeg Kruyt bij wijze van finale kwijting het kassaldo van de krant, een bedrag van fl 8.382,75, over aan Kuyper, met de liquidatierekening tot en met 30 juni van dat jaar. Uit de liquidatierekening blijkt dat aan Kruyt een afkoopsom toekwam van fl 4.500.[117] Deze bonus was gelijk aan ongeveer 20% van de winsten die Kruyt in zijn periode als directeur-eigenaar met *De Standaard* had weten te realiseren, het percentage dat hij in zijn contract met de Heraut-Vereeniging was overeengekomen. Kuyper had jegens Kruyt dus op alle punten ingebonden. Nu kwam ook de aap uit de mouw waarom Kuyper bij Hoogenbirk en anderen bedelde om extra donaties. Op de slotbalans van Kruyt (bijlage 3c) zien wij een storting van fl 6.625, zonder welke er niet genoeg geld in kas was geweest om Kruyt uit te kopen. De onderneming was opnieuw aan een herkapitalisatie toe.

De laatste maal dat Kruyt naar buiten toe optrad in zijn hoedanigheid als eigenaar en uitgever van de krant, was op 30 juni. Op de voorpagina maakte hij zijn vertrek bekend (zonder opgave van redenen). Hij eindigde zijn annonce met de woorden: 'De ondergeteekende betuigt zijnen oprechten dank aan zoo veelen, die, gedurende een tijdvak van meer dan vijftien jaren, hem in zijne betrekking tot *De Standaard* hunne medewerking

115 [KA, LA, P8a, nr. 31a; KA, LA, P8c, nr. 6].

116 Zie noot 113.

117 Zie bijlage 3c. De desbetreffende kwitantie [SA, 13] is afgebeeld bij J.A.J. Prast, 'De mannen achter De Standaard bleven onderbelicht. Kuyper, de afwezige hoofdredacteur', in: *VU-Magazine*, jrg. 14, nr. 8, september 1985, 313.

schonken, waaraan hij zooveel te danken heeft, en voor zoo menig bewijs van vriendschap en van waardeering, die hij gedurende al die jaren, en niet in het minst in de laatste dagen, mocht ondervinden.' Enkele weken lang was in *De Standaard* nog het bericht te vinden dat alle rekeningen van vóór 1 juli door Kruyt zouden worden betaald.

Per 1 juli werd de eigendomsoverdracht en daarmee eveneens de nieuwe ondernemingsstructuur van kracht. Voor de vorm zegde de scheidende uitgever de lopende personeelscontracten op, vergezeld van een vriendelijk vaarwel, zoals bij redacteur Verweyck: 'Ik kan dezen niet eindigen,' schreef Kruyt hem, 'zonder U mijn hartelijken dank te betuigen voor de vele gewichtige diensten door U aan *De Standaard* bewezen, maar ook voor de vriendschap en welwillende medewerking waarmede Gij mij steeds hebt ter zijde gestaan. Daarvan zal ik steeds de meest aangename herinnering bewaren.'[118]

Omgekeerd ontving Kruyt ook van anderen afscheidsbrieven. De Savornin Lohman, die hem goed had leren kennen in zijn periode als waarnemend hoofdredacteur, bracht deze tijd daarbij nog in herinnering: 'Het doet mij leed,' aldus zijn eenregelige briefje[119], 'dat het de laatste maal is, dat ik, naar aanleiding van het werk in *De Standaard,* met U in persoonlijke aanraking kom, daar deze mij van den beginne af - february 1876 - steeds zeer aangenaam geweest is.'

Kuyper zelf had de scheidende directeur-uitgever al enkele dagen vóór zijn vertrek bedankt door middel van een driestar ('Mutatie') op de voorpagina van *De Standaard.* Daarin bevestigde hij de 'geruchten' van de op handen zijnde wisseling van de wacht. Hij gewaagde van 'groote verdiensten jegens de partij': Kruyt had in 1874 de krant gered en sindsdien met 'gestrenge zuinigheid' en op 'lofwaardige wijze' een 'keurige administratie' bijgehouden. Daarvoor dankte de gereformeerde leider hem uit naam van de antirevolutionaire richting én van de redactie. 'Het bovenstaande *moest* eenigszins breeder uiteengezet,' aldus Kuyper, 'om onze lezers te doen inzien, dat het heengaan van den heer Kruyt niet maar het verwisselen van Directie beteekent, maar dat zijn scheiden van ons blad metterdaad het heengaan beteekent van den man, aan wien onze richting op administratief terrein het bezit van een eigen dagblad heeft dank te

118 Kruyt aan Verweyck, d.d. 23 juni 1897 [AV].
119 De Savornin Lohman aan Kruyt, d.d. 31 augustus 1887 [SA, 2].

weten.'[120]

En zo werd Kruyt op de valreep toch nog een beetje recht gedaan, al werd er met geen woord gerept over Kruyts leidende rol bij de financiële sanering en de redactionele ontwikkeling van de krant in de jaren 1874-1887, en evenmin over zijn rol als directeur-eigenaar van 1880 tot 1887.

120 *De Standaard*, 25 juni 1887. In het *Gedenkboek* uit 1897, 16 (gebaseerd op *De Standaard* van 1 april 1897), wordt Kruyt genoemd als de man die de krant in 1874 redde. Bij zijn overlijden besteedde de krant een korte necrologie aan hem (*De Standaard*, 23 augustus 1898, 8).

Epiloog

‘De oprichting van *De Standaard* beoogde een orgaan te verkrijgen, als dagblad verschijnend, dat vóór alles moest dienen om de volksziel te bewerken. De voorlichting van het volk, met beginselen geworteld in de Heilige Schrift, was het ideaal van Dr. Kuyper. Vandaar het sterk persoonlijk cachèt, dat *De Standaard* [...] van den aanvang kreeg. [...] Hoezeer Dr. Kuyper terecht is geroemd als de grootmeester der Nederlandsche journalistiek, in zijn oog was de publiciteit slechts middel, de krant enkel één der instrumenten te zijner beschikking. *De Standaard* was journal d'opinion, haar invloed lag enkel in de “voorpagina”. Hoofdartikelen en driestarren, soms een dozijn per dag tellend, dienden tot opbouw van een aan het liberalisme zich ontworstelend volk, tot versterking en bemoediging van de aanvankelijk kleine groep, die zich om dit vaandel schaarde, tot bestrijding van den tegenstander niet in het minst.’

Aldus schetste Taeke Cnossen (1896-1988), die in 1921 als journalist van het *Friesch Dagblad* overstapte naar *De Standaard*, de betekenis van de krant in de periode dat Kuyper er leiding aan gaf.[1] Cnossen, in het kader van deze studie geïnterviewd door de auteur, heeft een aantal van de oudste personeelsleden van *De Standaard* nog gekend. Hij deelde met hen de bezieling die Kuyper aan de antirevolutionaire beweging had gegeven, maar in zijn houding tegenover de krant sprak duidelijker dan bij zijn voorgangers de stem van een nieuwe generatie, de stem van een journalistieke vakman die het blad ook buiten de door Kuyper getrokken lijnen tot ontwikkeling wilde brengen.

Cnossen constateerde namelijk ‘dat de pogingen om *De Standaard* tot een dagblad te maken, en als Christelijk nieuwsblad een goede entree te bezorgen, ook in die gezinnen, die in politiek opzicht weinig meeleefden, zijn nagelaten of niet geslaagd mogen heeten. Dr. Kuyper heeft zich enkel bemoeid met één kant van de krant, zijn medewerkers op journalistiek gebied, welke verdienstelijke krachten daaronder zich ook bevonden, heb-

1 T. Cnossen, ‘Algemeene Inleiding’, d.d. 14 januari 1944 (eerste deel van een rapport over de toekomst van *De Standaard*) [AC].

ben blijkbaar geen mogelijkheid gezien, de eischen aan een modern dagblad te stellen, te vervullen. Het aantal abonné's bleef laag, de financieele resultaten navenant. [...] De groote invloed, die *De Standaard* ook na Kuypers verscheiden blijft behouden, is dan ook louter van eenzijdigen aard, namelijk dank zij de medewerking van niet journalistieke figuren aan de verzorging van de leiding gevende artikelen. Eerst later wordt het initiatief van de aan *De Standaard* verbonden journalisten meer vrijheid geboden, wordt aan de journalistieke en technische verzorging betere aandacht geschonken en gedurende de laatste jaren voor den oorlog ontstaat een avondblad, dat, naar inhoud, actualiteit en uitgebreidheid, bij een vergelijking met andere bladen, ook als nieuwsblad een niet al te poover figuur slaat.'

Cnossen, de laatste chef-redacteur van *De Standaard*, schreef zijn rapport over de toekomst van de krant in 1943, nadat deze als gevolg van papiertekort was opgehouden te verschijnen. Dit was het definitieve einde van de krant, waarvan de reputatie beschadigd was door de uitgave onder Duitse censuur voort te zetten. In 1945 werd Cnossen, tezamen met zijn ideeën voor de toekomst van de krant, buitenspel gezet toen het verzetsblad *Trouw* bovengronds verder ging en als dagblad voor het antirevolutionaire volksdeel het stokje van *De Standaard* overnam.

Deze geschiedenis laat onverlet dat Cnossens karakterisering van het werken voor *De Standaard* onder Kuyper steun vindt in de bevindingen van deze studie. Bij de beantwoording van de onderzoeksvragen die in de inleiding zijn geformuleerd (wie werkten er voor de krant en hoe verliep het maken daarvan in de praktijk van alledag?) hebben wij telkenmale kunnen vaststellen dat de grenzen waarbinnen het personeel recht kon doen aan de eisen van de dagbladpers, door de hoofdredacteur strak werden getrokken. Er is iets voor te zeggen dat dat de nadruk op de politieke opiniëring ten koste van de overige journalistiek het bereik en in sommige situaties de continuïteit van *De Standaard* op het spel heeft gezet. Anderzijds is het een gegeven, een historische eigenaardigheid van deze krant, dat deze voor zijn lezers en voor de antirevolutionaire beweging als geheel, dankzij zijn opzet een enorme invloed heeft kunnen uitoefenen op politiek en samenleving. In de beperking van de redactionele formule van het blad ging ook zijn kracht schuil.

Het spanningsveld tussen journal d'opinion en nieuws- en gezinsblad moet bij *De Standaard* sinds zijn vroege geschiedenis voelbaar zijn

geweest door de concurrentie met andersgezinde dagbladen, zeker voor medewerkers (zoals directeur-uitgever Kruyt en sommige redactieleden) die het bereik en daarmee ook de invloed van de krant wilden vergroten. Anderzijds was het praktische gevolg van de positionering van het blad als journal d'opinion dat het een relatief hoog opgeleid lezerspubliek kende; er was een keur aan gelijkgestemde nieuwsbladen die de politieke lijn van *De Standaard* overnamen en met een breder ontwikkelde redactionele formule een ander segment van het antirevolutionaire volksdeel bedienden.

Bij *De Standaard* was er door de jaren heen een zekere, zij het aarzelende ontwikkeling in de richting van professionalisering van het dagbladbedrijf bespeurbaar. Deze trend zette zich al in toen Kruyt de uitgave van de krant overnam van de pioniers, zij het ook 'amateurs', van de Heraut-Vereeniging. Zowel onder Kruyt als onder zijn opvolger als directeur-uitgever, Wormser, bleven de mogelijkheden tot ontplooiing van *De Standaard* echter beperkt.

Na de eigendomsoverdracht van 1887 was *De Standaard* nu echt, volledig 'Kuypers krant'. Desondanks nam diens zeggenschap over de bedrijfsvoering en de inhoudelijke koers daarvan in de loop der jaren geleidelijk af.[2] Toen Kuyper in 1901 als minister van Binnenlandse Zaken een kabinet ging leiden, deed hij afstand van het recht van uitgave (zij het niet van het eigendomsrecht) aan J.W. Reese en R.C. Verweyck. Na het einde van zijn minsterschap in 1905 oefende Kuyper, weer aan *De Standaard* verbonden, als tevoren een duidelijke invloed uit op de richting van het blad. Maar Kuyper werd ouder; in 1907 bereikte hij de leeftijd van zeventig jaar. In de jaren na de eeuwwisseling begonnen rijzende sterren, zoals A.W.F. Idenburg en H. Colijn, zich meer met de krant in te laten.

In het bijzonder Colijn had er oog voor dat het dagblad een gezonde bedrijfsvoering behoefde om op termijn zijn politieke invloed te kunnen laten blijven gelden. Door hem en andere antirevolutionaire voormannen onder druk gezet, tekende de bijna tachtig jaar oude Kuyper in 1916 met enige tegenzin voor de afstand van het eigendomsrecht van *De Standaard* aan een naamloze vennootschap, waarvan Colijn president-commissaris was. Formeel behield Kuyper weliswaar een stem in het kapittel, maar feitelijk was zijn rol bij de krant hiermee uitgespeeld. Drie jaar

2 J.A.J. Prast, 'De mannen achter De Standaard bleven onderbelicht. Abraham Kuyper, de afwezige hoofdredacteur', in: *VU-Magazine*, jrg. 14, nr. 8, september 1985, 310-311.

later, in 1919, werd hem, mede op instigatie van Colijn, door middel van een doktersadvies ook in de kolommen van de krant zelf nagenoeg geheel het zwijgen opgelegd. Kuypers glansrijke journalistieke loopbaan was daarmee definitief was afgelopen. Het jaar erop, in 1920, zou de antirevolutionaire voorman overlijden.

Meer dan het definitieve terugtreden van Kuyper markeerde de verandering van ondernemingsvorm voor *De Standaard* de afsluiting van een voorbije en de start van een nieuwe periode. Deze verandering betekende een afscheid van een tijd waarin het draaiende houden van de persen in financieel en organisatorisch opzicht vaak een kwestie van vallen en opstaan was, zodat de continuïteit van de krant herhaaldelijk aan een zijden draadje heeft gehangen. De nieuwe start in de vorm van een naamloze vennootschap maakte het *De Standaard* mogelijk zich geleidelijk te emanciperen tot een volwaardiger dagbladonderneming, die beter kon voldoen aan aan de vraag om een krant in de vorm van een afgerond totaalproduct voor gezin en bedrijf, in een oplage die door de groei van het antirevolutionaire volksdeel in aantal en koopkracht na de Eerste Wereldoorlog aanzienlijk hoger zou liggen dan in de periode daarvóór. In het politieke gedeelte van de krant bleven leiders uit de antirevolutionaire beweging echter toonaangevend.

De vraag of de nadruk op de krant als journal d'opinion in Kuypers tijd en daarna de ontwikkeling van *De Standaard* in de weg heeft gezeten, is niet aan de historicus om te beantwoorden. Er was een spanningsveld, er was discussie over, maar het vraagstuk heeft tot op zekere hoogte zichzelf kunnen oplossen naarmate een nieuwe generatie de verantwoordelijkheid over de richting van het dagblad overnam. Gebruikmakend van de burgerlijke vrijheden die de liberale grondwet van 1848 en de afschaffing van het dagbladzegel in 1869 boden, heeft Kuyper met *De Heraut* en *De Standaard* het gereformeerde volksdeel bijeengebracht en het een belangrijke stem gegeven in politiek en samenleving, onder andere waar het ging om de positie van het christelijk onderwijs. Of *De Standaard* een bredere redactionele formule had kunnen hebben, lijkt in het grotere historische perspectief een kwestie van ondergeschikt belang.

Wat wel aan de historicus toekomt, is te documenteren wat zich in de werkelijkheid heeft voorgedaan. Binnen het gereformeerde volksdeel is een beeld gekweekt en gekoesterd van Kuyper als een leider van bijkans epische proporties. Gevoed door de gedenkboekliteratuur bij diverse jubi-

lea, heeft dat beeld het zicht benomen op het werkelijke verhaal van *De Standaard.* Uit het eigen volksdeel is niemand opgestaan die de legende heeft doorgeprikt en de geschiedenis van de krant aan de hand van het beschikbare bronnenmateriaal heeft uitgediept. Achter de brede rug van Kuyper is bij de krant het nodige gebeurd wat een ander licht werpt op de geschiedenis van *De Standaard* en op de ontwikkeling van de antirevolutionaire beweging als geheel.

Bijlagen

Bijlage 1: Begrotingen 1872

Bijlage 1a (‘Begroting van een courantenbureau’) is vermoedelijk uit begin 1872 [KA, LA, P8a, nr. 14]. Het eindbedrag keert terug in bijlage 1b.

Bijlage 1b (‘Redactiekosten’) is eveneens vermoedelijk uit begin 1872 [KA, LA, P8a, nr. 16]. Een specificatie van de post ‘Administr.’ is te vinden onder [KA, LA, P8a, nr. 13]; de corresponderende verklaringen uit deze specificatie zijn tussen rechte haken toegevoegd in de uiterste rechter kolom van deze bijlage.

Opmerking: J. Brummelkamp (2^{e} Redacteur) moet zijn A. Brummelkamp.

a. Begroting van een courantenbureau

Buitenlandsche Couranten per jaar	fl 500,00	
Binnenlandsche Couranten per jaar	290,00	fl 790,00
	———	
Correspondenten, 50 Cents per bericht, 10 berichten per dag	1500,00	
Correspondenten in 25 groote steden ad fl 30 per jaar	1250,00	
Buitenlandsche Correspondenten	500,00	
Correspondent te 's Gravenhage	600,00	
Briefporten te restitueeren à fl 1 per dag	300,00	
Telegrammen voor binnenlandsch nieuws, 3 per dag	270,00	4420,00
	———	
Corresp. voor Marktberichten, berekend op 30 à fl. 20 per jaar	600,00	
Daarvan 18 per week per telegram	288,80	
Handels-Correspondent te Rotterdam	200,00	
Telegrammen & briefporten aan hem te restitueeren	120,00	
Amsterdamsche Handelsberichten en Beurs	350,00	1558,80
	———	
Reuters-Telegrammen		1600,00

Aanschaffing van Meubilair voor drie vertrekken		250,00
Aanschaffing Redactie-Bibliotheek		150,00
Aanschaffing Boeken - Administr. - Copieerpers, brievenweger, enz.		60,00
Bureau Behoeften, Redactie papier enz. per jaar		125,00
Gas-verlichting per jaar	120,00	
Schoonmaken der Kamers	75,00	
Verwarming	75,00	
		———
		9153,80

b. Redactiekosten

Hoofdredacteur	fl 2500,00	(A. Kuyper)	
1e Redacteur	2200,00	(I. Esser)	
2e Redacteur	2000,00	(A. Brummelkamp)	
Adjunctred.	900,00	(J. Witmond)	
Redactieklerk	900,00	(J. Hana)	
Assistent	800,00	(J. Kruyt)	
Onkosten	500,00	(rijtuig)	
	_____		
	9800,00		
Zondagsblad	fl 600,00		
Losse redactie	1000,00		
Porto's	100,00		
	11500,00	fl 11500,00	
Corresp. en Berigten	9153,80	9153,80	
Administr.	fl 1200,00		[administrateur]
	300,00		[klerk]
	1000,00		[voor incasso 2% van 50.000]
	150,00	fl 2650,00	[150,00 voor jongen (knecht)]
		_____	
		fl 23303,80	

Bijlage 2: Ontvangsten en uitgaven, 1885, 1886 en 1e helft 1887

Bijlage 2a betreft een document, getiteld ‘Ontvangsten en uitgaven’ [1885-1886]; het is opgesteld door J.H. Kruyt, circa februari tot juni 1887.

Bijlage 2b is een overzicht, gedateerd 18 oktober 1887, ondertekend door Kruyt. Het is aangevuld aan de hand van gegevens op een ongedateerd kladvel (‘De Standaard in likwidatie aan Dr. A. Kuyper en de ‘Kapitaalrekening De Standaard van 1 jul. 1874 tot 30 juni 1887’).

De stukken in de bijlagen 2a en 2b zijn vindbaar in [SA, 2].

In deze bijlagen wordt gerekend met halve centen; achter de komma staan er daarom drie decimalen.

a. Ontvangsten en uitgaven (1885-1886)

Ontvangsten

Abonn.	'85	33806,045
Abonn.	'86	35442,845
Adv.	'85	17262,62
Adv.	'86	16249,34
Verkoop	'85	88,715
couranten	'86	176,205
Voorraad	'85	151,90
papier	'86	138,70

Uitgaven

	1885	*1886*
Papier	6148,830	6700,690
Drukloon	13426,210	13815,080
Afschr. div. deb	60,610	23,840
Afschr. adv.	131,905	311,150
Postzegels	4290,500	4511,000
Buitenst. Exp.	902,930	1019,705
Binnenst. Exp.	849,080	888,340
Dagbl. abonn.	693,270	617,105
Reuter	600,000	600,000
Amst. Handel.	663,200	633,550
Part. berichten	1119,640	1670,075
Rott. Handel	250,200	125,100
Staten Generaal	1577,385	1586,550
Redactie	7500,000	8171,000
Bureau Kosten	1629,205	1784,040
Salaris Rek.	5094,500	5142,000
Exploitatie	400,065	408,625
Onkosten	1430,310	1377,235
Afschrijving	833,390	294,900
	———	———
	47601,230	49679,985

b. Staat van ontvangsten en uitgaven De Standaard 1 jan. - 30 jun. 1887

Debet (fl)				***Credit (fl)***
3332 abb. 1e kw.	fl 8935,245		papierrekening	3400,990
3242 abb. 2e kw.	8708,425	17643,670	drukloon	6622,300
advert. 1e kw.	3760,875		postzegels	2092,255
advert. 2e kw.	3446,145	7207,020	buitenstadsche expeditie	523,725
verkochte exemplaren		62,550	binnenstadsche expeditie	454,060
renten van gelden à deposito		169,500	dagbladen	353,025
voorraad papier (overgedragen aan J.A. Wormser)		617,130	Reuter telegrammen	300,000
			Amsterd. Handelsberichten	315,000
geschonken aandelen en giften		442,500	Particuliere berichten	970,730
			Haagsche Corresp. Staten Generaal J. Belinfante	723,520
			redactie	3969,500
			proceskosten Mr. Hazelhoff	338,125
			bureau onkosten	1018,845
			salarissen	3091,000
			exploitatie, provisie op advertentiën	74,700
			onkostenberekening	693,455
			afschrijving, oninbare kosten	72,340
			voordelig saldo	1127,500
		26142,370		26142,370

Bijlage 3: Verlies, winst en kapitaal 1874-1887

Bijlage 3a ('Winst- en verliesrekening De Standaard 1872-1887') is ontleend aan J.H. Kruyt, *Verslag betreffende den toestand van het dagblad De Standaard tot 30 juni 1881*, Amsterdam 1881, 6-7, en idem, *Mededeelingen betreffende den toestand van het dagblad De Standaard en Voorstellen aan den houders van Aandeelen in het Kapitaal van 1874*, Amsterdam 1887, 7-8. De uitsplitsing van verlies en exploitatie (werving van abonnees en advertenties) is geschied aan de hand van een ongedateerd kladvel, waarvan de eindbedragen corresponderen met de getallen, genoemd in Kruyts *Mededeelingen* [SA, 13].

Bijlage 3a gaat na de eerste pagina verder op de volgende.

In deze bijlage wordt gerekend met halve centen; achter de komma staan er daarom drie decimalen.

Bijlage 3b ('Kapitaalrekening De Standaard 1874-1886') is gebaseerd op Kruyt, *Mededeelingen*, 7-8.

Bijlage 3c ('Verantwoording beschikbaar kapitaal' [per 30 juni 1887]) is een fragment van een stuk dat te vinden in [SA, 2] onder de titel 'Kapitaalrekening De Standaard van 1 jul. 1874 tot 30 jun. 1887', aangevuld met gegevens uit bijlage 2.

a. Verlies- en winstrekening De Standaard 1872-1887

De Heraut-Vereeniging
(1 apr. 1872 - 30 jun. 1874)

apr. 1872 - maart 1873 verlies	fl 17786,750	
apr. 1873 - maart 1874 verlies	17643,110	
apr. 1874 - juni 1874 verlies	3838,600	
totaal verlies 1872-1874		fl 39268,460

J.H. Kruyt

1874	2e helft verlies	fl 4937,775	
	2e helft exploitatie	989,585	
			fl 5927,360
1875	1e helft verlies	fl 2493,280	
	1e helft exploitatie	547,610	
	2e helft verlies	1947,730	
	2e helft exploitatie	795,400	
			fl 5784,020
1876	1e helft verlies	fl 3021,745	
	1e helft exploitatie	607,640	
	2e helft verlies	3009,170	
	2e helft exploitatie	337,585	
			fl 6976,140
1877	verlies	fl 2412,355	
	exploitatie	871,880	

			fl 3284,235
1878	verlies	fl 750,325	
		_____	
			fl 750,325
			_____
totaal verlies 1874-1878			fl 22722,080

a. Verlies- en winstrekening De Standaard 1872-1886 (vervolg)

1879 winst	fl 66,57
1880 winst	604,19
1881 winst	412,325
1882 winst	1343,49
1883 winst	1282,01
1884 winst	2703,67
1885 winst	3693,05
1886 winst	3133,71
	fl 13239,00

b. Kapitaalrekening De Standaard 1874-1886

kapitaal jul. 1874	fl 30116,20
1878	22722,08
over	fl 7397,12
winst 1879-1886	13239,00
kapitaal dec. 1886	fl 20633,12

c. Kapitaalrekening De Standaard 1 jul. 1874 - 30 jun. 1887

Debet (fl)			***Credit (fl)***
in 1874 bijeengebracht kap,	31600,00	aandelen in portefeuille	1551,30
in 1874 geschonken gelden	92,50	aandelen geschonken	350,00
aand. geschonken vóór 1887	350,00	afgelost 1 aandeel no. 86	25,00
winst 1-1-'79/31-12-'86	13239,00	verlies 1-6-'74/31-12-'78	22722,08
winst 1-1-'87/30-6-'87	1127,50	beschikbaar kap. 30-6-'87	21761,92
afschrijving aand. in portefeuille	1,30		
	46410,30		46410,30

Verantwoording beschikbaar kapitaal 30 jun. 1887

beschikbaar kap. 30-6-'87	fl 21761,92	inventaris goederen, meubilair, enz.	fl 1169,00
storting Dr. A. Kuyper	6225,00		
		id. papier overgedragen	617,13
		geschonken aandelen en giften	442,50
		diverse debiteuren abonnementen overgedr.	172,36
		diverse debiteuren advertenties overgedr.	300,27
		Dr. A. Kuyper debet balans	977,91
		id. debet kas (betaling aan J.H. Kruyt)	4500,00
		afgeloste aandelen	11425,00

	saldo kas	8382,75
_____		_____
fl 27986,92		fl 27986,92

Bijlage 4: Aandeelhouders 1874

Bron: *Recapitulatie*, Amsterdam, juni 1911 [KA, LA, P8a, nr. 1]; het handschrift is soms moeilijk leesbaar.

Aandelen in het kapitaal van 1874, niet geconverteerd in het kapitaal van 1887 en ook niet afgelost

Nummer van het aandeel	Naam	Woonplaats	Bedrag fl
5	S.T. de Jong	Kampen	1000,00
7	Erven wijlen E.M.M. Groen van Prinsterer-v.d. Hoop	's Gravenhage	1000,00
9	Idem	Idem	1000,00
10	Idem	Idem	1000,00
11	Idem	Idem	1000,00
	Jhr. Mr. P.J. Elout van Soeterwoude	's Gravenhage	500,00
8	Jhr. Mr. J.L.C. v.d. Berg v. Heemstede	's Gravenhage	250,00
12	J. Joh. Grevers	Amsterdam	100,00
34	Jan Blankers	Gorinchem	100,00
36	Teunis v. Andel	Gorinchem	100,00
52	J. Pleijte Czn.	Oost-Souburg	100,00
55	J.M. van Kempen	Voorschoten	100,00
61	Ds. J.J. Stronck	Dordrecht	100,00
7	Douarière Bentinck Schoonheeten	Zwolle	50,00
19	H. Pollema	Berlicum	50,00
20	P.A. Pijnacker Hordijk	Naaldwijk	50,00
5	A. v.d. Spek	Moercapelle	25,00
9	M. de Graaf	Delfzijl	25,00
130	B. Joppe Korits jr. [?]	Zierikzee	25,00
137	J.P. Chardon	Delft	25,00
138	A.W. v.d. Kluyve	Gouda	25,00
139	P.N. Broers	Utrecht	25,00
140	Prof. de Geer	Utrecht	25,00
167	M. van Renswoude	Rotterdam	25,00

168	S.H. Tassemeyer	Rotterdam	25,00
169	D.W. Schuld	Rijsoord	25,00
170	Idem	Idem	25,00
176	Wed. I.J. Koningsbergen	Rotterdam	25,00
182	Dr. W.H.J. Baart de la Faille	Amstelveen	25,00

183	Idem	Idem	25,00
183	Idem	Idem	25,00
	Dr. W.H.J. Baart de la Faille	Amstelveen	25,00
	Wed. D.A. Schuurman	Rotterdam	25,00
	W.G. Herklots	Rotterdam	25,00
	J.A.M. Bicker Caarten	Rotterdam	25,00
	Mej. J.E. Nachenius	Rotterdam	10,00

Bijlage 5: Gegevens betreffende de distributie van De Standaard (1874)

Bron: Prospectus aan adverteerders, d.d. 20 september 1874, get. J.H. Kruyt [VBBB, dossier-Kruyt (personalia)]

Plaatsen in Nederland waarheen De Standaard dagelijks verzonden wordt:

Friesland

Aalsum, Abbega, St. Anna Parochie, Anjum, Appelscha, Balk, Beetgum, Beetgumermolen, Beetsterzwaag, Bergum, Berlikum, Birdaard, Bolsward, Boxum, Bozum, Britsum, Buitenpost, Cubaard, Dockum, Dragten, Ee, Elahuizen, Engelum, Engwierum, Exmorra, Ferwerd, Ferwoude, Folsgare, Franeker, Gaast, Gaastmeer, Garijp, Goinga, Hallum, Harlingen, Haskersdijken, Heeg, Heerenveen, Hennaard, Hollum, Holwerd, Hommerts, Hylaard, Idsega, Irnsum, Idskenhuizen, St. Jacobsparochie, Janum, Joure, Jubbega, Schuringa, Kollum, Kollumerzwaag, Kortezwaag, Koudum, Leeuwarden, Lemmer, Lieve Vrouwenparochie, Lollum, Makkum, Marrum, Marssum, Menaldum, Midlum, Minnertsga, Molkwerum, Nes, Niawier, Nieuwerbrug, Nijkerk b/ Dockum, Oostbierum, Oosterlittens, Oosterend, Oosthem, Oostermeer, Oosterzee, Oppenhuizen, Oudebildtsdijk, Oudega bij Balk, Oudega bij Smallingerland, Oudega bij Wijmbritseradeel, Oudeschoot, Oud-Nykerk, Piaam, Pietersbierum, Reitsum, Ritzumazijl, Sandfirdes, Schans b/Heerenveen, Scharnegoutum, Schettens, Schraard, Sexbierum, Sloten, Sneek, Spannum, Surhuizen, Tzummarum, Tzum, Uitwellingerga, Veenwoudsterwal, Wanswerd, Weisrijp, Westergeest, Winsum, Wirdum, Witsersum, Wittewierum, Wolsum, Wolvega, Wommels, Wons, Workum, Woudsend, Wouterswolde, Ylst

Groningen

Appingadam, Baflo, Beerta, Bedum, Biessum b/Delfzijl, Bierum, Boerveenschemond, Delfzijl, Ellerhuizen, Enumatil, Foxhol, Gaarkeuken, Garrelsweer, Groningen, Grijpskerk, Hoogkerk, Lellens, Middelstum, Midwolde, Nieuwe Pekel-A, Nieuw-Scheemda, Niezijl, Noordwolde, Offingawier, Oldenhove, Onderdendam, Onstwedde, Oostwold, Oostwolderpolder, Pietersburen, Reidland, Sappemeer, Sauwerd, Scheemda, Sellingen, Slochteren, Spijk, Stadskanaal, Stroobos, Tjansweer, Uithuistermeeden, Ulrum, Veendam, Vlagtwedde, Wagenborgen, Warffum, Westerdijkshorn,

Wester-Emden, Westerlee, Wierum, Wildervank, Winschoten, Winsum, Zuidbroek, Zuidwolde

Drenthe

Assen, Coevorden, Dalen, Dedemsvaart, Dwingelo, Emmen, Hoogeveen, Kloosterveen, Leggelo, Meppel, Midlaren, Nieuw-Amsterdam, Nijeveen, Oud-Schoonebeek, Pesse, Ruinerwold, Smilde, Vries, de Wijk, Zweelo

Overijssel

Almelo, Ambt-Vollenhove, Ane, Avereest, Blokzijl, Borne, Daarle, Dalfsen, Diepeveen, Enschede, Enter, Genemuiden, Giethoorn, Graasbergen, Den Ham, Hardenberg, Hasselt, Heemse, Hengelo, Heino, Holten, Ittersum, Kampen, Kuinre, Lemele, Lonneker, Lutten, Nyverdal, Olst, Ommen, Rijssen, Staphorst, Steenwijk, Vollenhove, Vriezenveen, Vroomshoop, Wezep, Windesheim, Wijhe, Zwolle, Zwartsluis

Gelderland

Almen, Andelst, Angerlo, Apeldoorn, Arnhem, Barneveld, Beekbergen, Beest, Bemmel, Bennekom, Bredenbroek, Brummen, Buren, Culemborg, Deventer, Dieren, Dinxperloo, Doetinchem, Doesborgh, Doorn, Doornspijk, Doorwerd, Drempt, Driel, Druten, Ede, Eerbeek, Elden, Eibergen, Elburg, Elst b/Nijmegen, Epe, Ermelo, Gameren, Garderen, Geesteren, Geldermalsen, Gendringen, Gorssel, Groenlo, Haaften, Harderwijk, Hattem, Hedel, Heelsum, Heerde, Hees, Hemmen, Hengelo, Herveld, Heteren, Hien, Hoenderloo, Hoevelaken, Hurwenen, Huissen, Kerkwijk, Kesteren, Lathum b/Doesborgh, Lent, Lienden, Lochem, Loenen b/Nijmegen, 't Loo, Lunteren, Middachtersteeg, Nederhemert, Neede, Neerijnen, Nunspeet, Nijbroek, Nijkerk, Nijmegen, Ochten, Oldebroek, Ommeren, Oosterbeek, Ophemert, Opheusden, Pouderooijen, Putte, Randwijk, Ravenswaaij, Renkum, Ressen, Rheden, Rhenen, Rossum, Scherpenzeel, Silvolde, Slijk-Ewijk, Steenderen, de Steeg, Tiel, Tuil b/Bommel, Vaassen, Valburg, Varsseveld, Varik, Veenendaal, Veessen, Velp, Veldwijk, Verwolde, Voorthuizen, Vorden, Vuren, Wageningen, Wamel, Warnsveld, Westervoort, Winssen, Winterswijk, Word-Rheden, Wuurde, Zalt-Bommel, Zennewijnen, Zelhem, Zetten, Zuilichem, Zutphen

Utrecht

Abcoude, Amerongen, Amersfoort, Austerlitz, Baambrugge, Baarn, de Bilt, Breukelen, Breukelerveen, Bunschoten, Cothen, Driebergen, Eemnes-binnen, Eemnes-buiten, Elst b/Amerongen, Harmelen, Hoogevuursche,

Jaarsveld, Jutphaas, Kamerik, Kockengen, Langbroek, Leersum, Leusden, Linschoten, Loen, Loosdrecht, Lopik, Maarssen, Maarsseveen, Maartensdijk, Montfoort, Mijdrecht, Nederlangbroek, Nieuwersluis, Nieuw-Loosdrecht, Nichtevecht, Oostbroek b/de Bildt, Overlangbroek, Renswoude, Schalkwijk, Soest, Soesterberg, Utrecht, Vinkeveen, Vleuten, Vreeland, Vreeswijk, Wilnis, Woudenberg, Wijk b/Duurstee, Ysselstein, Zegveld, Zeist, Zuilen

Noord-Holland

Aalsmeer, Alkmaar, Amstelveen, Amsterdam, Andijk, Beemster, Beverwijk, Bennebroek, Bloemendaal, Broek op Langendijk, Broek in Waterland, Buiksloot, Diemen, Diemerbrug, Durgerdam, Edam, Enkhuizen, Erersheim b/Oosthuizen, 's Graveland, Haarlem, Haarlemmereer, Heemstede, Heer Hugowaard, Helder, Hilversum, Hoorn, Huizen, Koog a/d Zaan, Krabbendam, Krommenie, Landsmeer, Marken (eiland), Medemblik, Monnikendam, Muiden, Muiderberg, Naarden, Nederhorst den Berg, Nieuwediep, Nieuwendam, Nieuwer-Amstel, Nieuwland (Wieringen), Noord-Scharwoude, Oosterend (Tessel), Oostzaan, Oudendijk, Ouder-Amstel, Ouderkerk a/d Amstel, Overveen, Pancras, Petten, Purmerende, Schoorl, Sloten, Sloterdijk, Tessel (den Hoorn), Uithoorn, Urk, Velsen, Watergraafsmeer, Weesp, Westzaan, Wieringen, Winkel, Wormer, Wormerveer, Wijdenes, Wijde-Wormer, Zaandam, Zaandijk, Zandpoort, Zuidscharwoude

Zuid-Holland

Aar (ter), Aarlanderveen, Abbenbroek, Alphen, Ameide, Asperen, Barendrecht, Benthuizen, Bergambacht, Bergschenhoek, Berkel, Berkenwoude, Bieskensgraaf, Bleiswijk, Bloemendaal, Bodegraven, Bolnes b/Ridderkerk, Boskoop, Brielle, Capelle a/d Yssel, Charlois, Delfshaven, Delfgaauw, Delft, Dirksland, Dordrecht, Geervliet, Giessendam, Giessen-Oudkerk, Gorinchem, Gouda, Goudriaan, Goudswaard, 's Gravendeel, 's Gravenhage, 's Gravesande, Groote Lindt, Haastrecht, Hagestein, Hardinxsveld, Hazerswoude, Heenvliet, Heerjansdam, Heinenoord, Hendrik-Ido-Ambacht, Hellevoetsluis, Herkingen, Hillegersberg, Hillegom, Heukelom, Honselersdijk bij 's Hage, Hoog-Blokland, Katwijk-binnen, Katwijk a/zee, Kedichem, Kethel, Kinderdijk, Koudekerk a/Rijn, Korteraar, Kralingen, Krimpen a/Lek, Krimpen a/IJssel, Langerak, Langeruigeweide, Leerbroek, Leerdam, Leiden, Leiderdorp, Leidschendam, Leimuiden, Lekkerkerk, Leksmond, de Lier, Lisse, Loosduinen, Maasland, Maassluis, Meerkerk, Melissant, Middelharnis, Moerkapelle, Molenaarsgraaf, Moordrecht, Mijnsheerenland, Naaldwijk, Nieuw-Beijerland, Nieuwe Tonge, Nieuwe

Wetering, Nieuw Helvoet, Nieuwkoop, Nieuwpoort, Nieuwland, Nieuwveen, Noordeloos, Noorden, Noordwijk a/Zee, Noordwijkerhout, Numansdorp, Ooltgensplaat, Oostvoorne, Ottoland, Oud-Beijerland, Ouddorp, Oudewater, Oude-Wetering, Oudshoorn, Overschie, Pernis, Peursum, Piershil, Puttershoek, Reeuwijk, Rhoon, Rijnsburg, Ridderkerk, Rockanje, Rozenburg, Rijksdorp, Rijsoord, Rijswijk, Rotterdam, Sassenheim, Schelluinen, Scheveningen, Schiebroek, Schiedam, Schoonhoven, Schoonrewoerd, Sliedrecht, Sommelsdijk, Soeterwoude, Spijk, Spijkenisse, Stad op 't Haringvliet, Stellendam, Strijen, Vierpolders, Vlaardingen, Voorburg, Voorschoten, Vrijenban, Waarder, Waddinxveen, Warmond, Wassenaar, Westmaas, Woerden, Woubrugge, IJsselmonde, Zegwaard, Zevenhoven, Zuid-Beierland, Zuidland, Zwammerdam, Zwijndrecht, Zijderveld

Zeeland

St. Annaland, Arnemuiden, Axel, Bath, Bieselinge, Biggekerke, Borssele, Breskens, Bruinisse, Camperland, Colijnsplaat, Cortgene, Domburg, Goes, Groede, Haamstede, Koudekerk, Krabbendijke, St. Laurens, Middelburg, Meuzen, Nieuw en St. Joostland, Nieuwvliet, Nisse, Noordwelle, Oostburg, Oosterland, Oostkapelle, Oud-Souburg, Oud-Vossemeer, Scherpenisse, Schoondijke, Serooskerke, Sluis, Tholen, Veere, Vlissingen, Vrouwenpolder, Wemeldinge, Wissekerke, Wolfaartsdijk, Yerseke, Zaanslag, Zierikzee

Noord-Brabant

Aalburg, Aalst, Andel, Almkerk, Bergen op Zoom, Bladel, Breda, Chaam, Dinteloord, Drimmelen, Drongelen, Dussen, Eethen, Emmikhoven, Fijnaard, Genderen, Ginniken, 's Grevelduinkapelle, 's Hertogenbosch, Hill b/Meeuwen, Heusden, Klunder, Lage Zwaluwe, Moerdijk, Nieuwendijk, Oudenbosch, Oudemolen b/Fijnaart, Prinsenhage, Raamsdonk, Ruijgenhil, Sleeuwijk, Sprang, Uitwijk, Veen b/Heusden, Veen b/Woudrichem, Vrijhoven-Capelle, Waalwijk, Waardhuizen, Waspik, Werkendam, Willemstad, Wijk b/Heusden, Zevenbergen,

Limburg

Maastricht, Sittard

Verantwoording

Onuitgegeven bronnen

Archief De Standaard

Vindplaats: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestant isme (1800-heden), Vrije Universiteit te Amsterdam.

Afgekort: [SA + oms1agnummer].

Toelichting: Het archief bevat voornamelijk contracten. financiële stukken, verslagen en zakelijke correspondentie over *De Standaard. De Heraut en het Predikbeurtenblad.*

Kuyper-archief

Vindplaats: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Vrije Universiteit te Amsterdam.

Af gekort: (KA + inventarisnummer].

Toelichting: Het Kuyper-archief bestaat enerzijds uit circa 10.000 brieven, waarvan die met de aanduiding 'Persactiviteiten' in de inventaris vaak over *De Standaard* gaan; de afkorting [KA, ...] met alleen een nummer geeft aan dat er wordt verwezen naar deze correspondentie: bijvoorbeeld [KA, nr. 973] = brief met nummer 973. Anderzijds telt het Kuyper-archief een aantal 'persdossiers', betreffende de oprichting en instandhouding van *De Standaard* en *De Heraut;* de afkorting (KA, LA, ...] geeft aan dat wordt verwezen naar een persdossier (P): bijvoorbeeld [KA. LA. P8c, nr. 19] - stuk nummer 19 van persdossier 8c (opgeslagen in Lade A).

Archief De Savornin Lohman

Vindplaats: Algemeen Rijksarchief te Den Haag.

Afgekort: [ASL + oms1agnummer].

Toelichting: Jhr. mr. AF de Savornin Lohman (1837-1924), later hoofdredacteur van het CHU-dagblad De *Nederlander,* verving in 1876/1977 (en daarna incidenteel) Kuyper bij *De Standaard* In omslag 643 ruim honderd brieven van en aan directeur-uitgever J.H. Kruyt; in de omslagen 529-533 correspondentie met derden.

Uitgeversarchief VBBB

Vindplaats: Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels te Amsterdam.

Afgekort: [VBBB + naam van het dossier].

Toelichting: De Vereeniging (studiezaal in het gebouw van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam aan het Singel) beschikt over een verzameling dossiers over uitgevers en boekhandelaren; de dossiers hebben betrekking op de personalia van deze mensen of bevatten prospectussen van door hen verzorgde uitgaven. Bijvoorbeeld [VBBB, dossier-De Nederlandsche Stoomdrukkerij (personalia)] betekent het dossier met personalia van degenen die bij De Nederlandsche Stoomdrukkerij betrokken waren.

Predikbeurtenblad

Vindplaats: Gemeente-archief te Amsterdam.

Afgekort: [GA + inventarisnummer].

Toelichting: De (bij mijn weten) enige vindplaats waar de hele serie van het *Predikbeurtenblad* compleet is; ook een omslag met jubileumnummers en bijzondere exemplaren.

Archief R.C. Verweyck

Vindplaats: Familie-archief drs. J.C. Lammers te Amsterdam.

Afgekort: [AV].

Toelichting: R.C. Verweyck (1858-?, was van 1883 tot aan zijn pensionering in 1931 werkzaam voor *De Standaard,* eerst als journalist, later ook als directeur. Zijn archief bevat weinig stukken uit de periode tot 1887, maar wel materiaal dat gaat over de arbeidsverhoudingen in het algemeen bij de krant.

Archief T. Cnossen

Vindplaats: Rijksarchief te Leeuwarden

Afgekort als: [AC].

Toelichting: T. Cnossen, journalist bij het *Friesch Dagblad* (1919-1921) en *De Standaard* (1921-1943), sinds 1937 als chef-redacteur; leidde tot aan zijn ontzetting uit deze functie door de Duitse bezetter *De Standaard*, nadat H. Colijn zich in 1941 had teruggetrokken als politiek hoofdredacteur. Cnossen, in 1988 overleden, heeft het bij hem berustende archiefmateriaal van *De Standaard* (waarvan sommige stukken teruggaan tot de tijd van Kuyper)

verdeeld over het provinciale depot van het Rijkarchief te Leeuwarden (vooral over de Tweede Wereldoorlog) en zijn (voormalige) woonadres (ook de oudere stukken). Hopelijk komt het laatste gedeelte spoedig voor onderzoek beschikbaar.

Uitgeven bronnen en literatuur

H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw. Van vrije kerken en kleine luyden,* Franeker 1965.

Amsterdamsche Kerkbode, diverse nummers van de eerste jaargang (1887).

C. Augustijn, 'Dolerenden en Afgescheidenen 1886-1887', in: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw (DNK)*, nr. 22-23. januari 1986, 7-12.

C. Augustijn, 'Kerk en godsdienst 1870-1890', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, Kampen 1986, 41-75.

W. Bakker, 'De Doleantie in den lande. Uitbreiding en consolidatie', in: Idem e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis.* Kampen 1986, 124-129.

C.H.W. van den Berg, 'De Doleantie als exponent van het (mislukte) streven naar reorganisatie van de kerk', in: *DNK.* nr. 22-23, januari 1986, 13-21.

C.H.W. van den Berg, 'De ontstaansgeschiedenis van de Doleantie in Amsterdam', in: W Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, Kampen 1986, 76-105.

P.A. Bergwerff, 'De Standaard voor en tijdens de Doleantie', in: D. Deddens & J. Kamphuis (red.), *Doleantie - Wederkeer. Opstellen over de Doleantie van 1886*, Haarlem 1886.

D. Bosscher, *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden*,

diss. Rijksuniversiteit te Groningen, Alphen a/d Rijn 1980.

C.J. Breen, ‘Paneelzagerij’, in: *NRC Handelsblad*, 25 februari 1986, 8.

I. Esser & J.C. Brummelkamp-Esser, ‘In memoriam’, in: G. Doekes & J.C. Rullmann (red.), *Jaarboekje ten dienste van de Gereformeerde kerken in Nederland*, 4 (1920), 309-313.

E. Diemer, *Een verder reikende verantwoordelijkheid*, afscheidscollege Vrije Universiteit te Amsterdam, Amsterdam 1981.

A.J. van Dijk, ‘Groens Ongeloof en Revolutie’, in: C. Bremmer & M.N.G. Kool (red.), *Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976)*, Den Haag 1976. 181-190.

J.C. van der Does, ‘De antirevolutionaire pers in de eerste jaren van het bestaan der partij (historisch overzicht)’, in: *Antirevolutionaire Staatkunde*, 5 (1931), 59-85.

B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil. Opstellen van Mr. B. de Gaay Fortman (1884-1961), uitgegeven door de Stichting Het Reveil-Archief*, Kampen 1980.

Gedenkboek. Opgedragen door het feestcomité aan Prof. Pr. A. Kuyper bij zijn vijf en twintigjarig jubileum als hoofdredacteur van De Standaard, Amsterdam 1897.

C. Gerretson, ‘Dr. Kuypers Utrechtse tuchtmeester’, in: Idem, *Verzamelde werken*, *III.* Baarn 1974, 245-267.

A. Goslinga (red.). *Briefwisseling van Mr.* G. *Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper 1864-1876.* Kampen 1937.

J. Hahn, ‘Religieuze communicatie: bouwstenen voor een theorie’, in: J.M.H.J. Hemels & H. Hoekstra (red.), *Media en religieuze communicatie. Een uitdaging aan de christelijke geloofsgemeenschap*, Hilversum 1985, 26-36.

F.M. den Hartogh, *Groen van Prinsterer en de Verkiezingen van 1871. Een keerpunt in de wordingsgeschiedenis der Anti-Revolutionaire Partij,* diss. Theologische Hogeschool te Kampen, Kampen 1933.

J.M.H.J. Hemels, *De emancipatie van een dagblad. Geschiedenis van de Volkskrant,* Baarn 1981.

J.M.H.J. Hemels, *De krant in bedrijf. 75 jaar samenwerking en samenleving*, Baarn 1983.

J.M.H.J. Hemels, *De Nederlandse pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869*, diss. Katholieke Universiteit te Nijmegen, Assen 1969.

J.M.H.J. Hemels, 'Kerken, religies en massamedia: een bibliografie', in: Idem & H. Hoekstra (red.). *Media en religieuze communicatie. Een uitdaging aan de christelijke geloofsgemeenschap*, Hilversum 1985. 413-437.

J.M.H.J. Hemels, *Massacommunicatie als factor in de geschiedenis*, z.p. 1971.

J.M.H.J. Hemels, *Massamedia als medespelers. Toegang tot het studieveld van de massacommunicatie,* Utrecht/Antwerpen 1982.

De Heraut, diverse jaargangen.

A. Hoogerwerf, *Van strijdblad tot gezinskrant. Geboorte, groei en gestalte van de protestants-christelijke dag- en nieuwsbladpers in Nederland,* onuitgegeven doctoraalscriptie politicologie. Vrije Universiteit te Amsterdam, z.p. z.j.

B. van Kaam, 'De Standaard en het kapitaal', in: *VU-Magazine*, jrg. 1. nr. 8. april 1972, 17-32.

P. Kasteel, *Abraham Kuyper*, diss. Katholieke Universiteit te Leuven, Kampen 1938.

T.J. Kerpel (red.), *De waarde van het woord. Een historische lijn in 150 jaar christelijke journalistiek*, Groningen 1974.

M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*, Amsterdam 1936.

J.A. de Kok, *Drie eeuwen Westeuropese kerkgeschiedenis. Een inleiding: 1680 tot*

heden, Hilversum 1979.

E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980* (2 dln.), Amsterdam 1986.

R.G.K. Kraan, *Ons Tijdschrift 1896-1914. Een literair-historisch onderzoek,* diss. Vrije Universiteit te Amsterdam, Groningen 1962.

D.Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930*, diss. Vrije Universiteit te Amsterdam, Meppel/Kampen 1972.

D.Th. Kuiper. 'Tendenties en processen in de Nederlandse samenleving rond de eeuwwisseling', in: J.W. van Hulst e.a. (red.), *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940,* Groningen 1970, 15-33.

A. Kuyper, *Ons Program*, Amsterdam 1879.

A. Kuyper, *Starrenflonkering. Een bundel driestarren verzameld uit De Standaard*, Amsterdam 1932 (2e dr.).

A. Kuyper, *Starrentritsen*, Kampen 1915.

A. Kuyper, *Wat moeten wij doen. het stemrecht aan ons zelven houden of den kerkeraad machtigen? Vraag bij de uitvoering van Art. 23*, Culemborg 1867.

H.S.S. Kuyper & J.H Kuyper, *Herinneringen van de Oude Garde aan den persoon en den levensarbeid van Dr. A. Kuyper*, Amsterdam 1922.

H.J. Lebbink. 'Abraham Kuyper en de dagbladpers', in: *Antirevolutionaire Staatkunde*, 41 (1971), 396-407.

D. McQuail, *The Historicity of a Science of Mass Media. Time, Place, Circumstances, and Effects of Mass Communication*, inaugurele rede Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1978.

P. Metselaar, ‘Springveer. Een rondgang over de Standaardtentoonstelling’, in: *Uilenpraat*, jrg. 6, nr 6, 15-5-1972, 1-3.

R. van der Meulen, *De courant, I. Geschiedkundig en vergelijkend overzicht der nieuwsbladen van alle landen, II. Samenstelling en beheer van groote en kleine nieuwsbladen*, Leiden 1885.

P.C. Molhuysen & P.J. Blok (red.). *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW),* Leiden 1911-1937 (10 dln.).

H.J. Prakke, *Kerkgang om nieuws (De kerkespraak). Prae-journalistische nieuwsvoorziening ten plattelande*, Assen 1955.

J.A.J. Prast, ‘De mannen achter De Standaard bleven onderbelicht. Kuyper, de afwezige hoofdredacteur’, in: *VU-Magazine*, jrg. 14, nr. 8, september 1985, 308-313.

J.A.J. Prast, ‘De Nieuwe Nederlander, pleitbezorger van de doorbraak. CHU-dagblad werd gestolen’, in: *VU-Magazine*, jrg. 15, april 1986, 173-175.

J.A.J. Prast. ‘Een dommee die nooit voorbijgaat. De veranderende opvatting over Abraham Kuyper’. in: *NRC Handelsblad*, 31 oktober 1987, Zaterdags Boekenbijvoegsel, 1-2.

J.A.J. Prast, ‘Bliksemstralen uit Jeruzalem: Abraham Kuyper en de mannen achter De Standaard’, in: *DNK*, nr. 31, december 1989, 35-40.

J.H. Prins, ‘Kuyper als partijleider’, in: C. Augustijn e.a. (red.), *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed*, Delft 1987, 95-122.

G. Puchinger, *Abraham Kuyper. De jonge Kuyper (1837*- 2867). Franeker 1987.

G. Puchinger, ‘Iets over Groen van Prinsterer als journalist’, in: C. Bremmer & M.N.G. Kool (red.), *Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976)*, Den Haag 1976. 203-212.

P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland*, Assen 1982 (8e dr.).

J. Romein & A. Romein, 'Abraham Kuyper. 1837-1920. De klokkenist der kleine luyden', in: Idem, *Erflaters van onze beschaving,* Amsterdam 1977 (7e dr.). 747-770.

M. Ros, 'De ideologie van de kleine luyden', in: *NRC Handelsblad*, 19 februari 1986, 7.

J.C. Rullmann, *Kuyper-Bibliografie, I (1860-1879)*, Den Haag 1923; *II (1879-1890)*, Kampen 1929.

J.C. Rullmann, 'De politieke leiding onzer christelijke periodieken in de negentiende eeuw. I: Nederlandsche Gedachten (1829-1832)', in: *Antirevolutionaire Staatkunde*, 6 (1932), 496-540.

H.J. Scheffer, 'De dagbladondernemer in de negentiende eeuw', in: *Massacommunicatie*, 10 (1982), 235-242.

H.J. Scheffer, *In vorm gegoten. Het Rotterdamsch Nieuwsblad in de negentiende eeuw,* Den Haag 1981 (2e dr., oorspr. diss. Rijksuniversiteit te Leiden).

M. Schneider & J.M.H.J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, Baarn 1979 (4e dr.).

P.L. Schram, 'Lezen en leven', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, Kampen 1986, 149-177.

G.J. Schutte, 'Abraham Kuyper, vormer van een volksdeel', in: C. Augustijn e.a. (red.), *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed*, Delft 1987, 9-33.

G.J. Schutte, *Mr. G. Groen van Prinsterer*, Goes 1977 (2e dr.).

G.J. Schutte, 'De Republiek der Verenigde Nederlanden, 1702-1780', in: I. Schöffer e.a. (red.), *De Lage Landen van 1500 tot 1780*, Amsterdam/Brusse1 1978.

De Standaard, diverse jaargangen.

J. Stellingwerff, *Dr. Abraham Kuyper en de Vrije Universiteit*, Kampen 1987.

J. Stellingwerff, 'Het arcanum van Abraham Kuyper', in: *Geboekt in eigen huis. Werken van Abraham Kuyper aanwezig in de bibliotheek van de Vrije Universiteit,* Amsterdam 1987, 13-47.

L.C. Suttorp, *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lehman 1837-1924. Zijn leven en werken*, Den Haag 1948.

C. Tazelaar, 'De voorgeschiedenis van het eerste antirevolutionaire tijdschrift', in: *Antirevolutionaire Staatkunde*, 3 (1927), 498-515.

Th. van Tijn, 'De Doleantie kwam niet alleen', in: *DNK*, nr. 22-23. januari 1986, 41-46.

F. van Vree, 'De vooroorlogse pers als machtsinstrument', in: *Massacommunicatie*, 8 (1980), 214-240.

W.J. Wieringa, 'Een samenleving in verandering', in: W. Bakker e.a. (red.), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, Kampen 1986, 9-40.

J. Wieten. *Dagblad en Doorbraak. De Nederlander en De Nieuwe Nederlander,* diss. Universiteit van Amsterdam, Kampen 1986.

R.P. Zijpe, 'Een geschiedenis van de gereformeerde gezindte', in: *Anderhalve eeuw gereformeerden 1834-1984*, Utrecht 1984, 7-63.